

**TAPDIQ HƏSƏNOV
YEGANƏ KƏRİMLİ**

RAYON VƏ ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASI

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
06.08. 2014-ci il tarixli 855 sayılı əmri ilə ali mək-
təblər üçün dərs vəsaiti kimi təstiq edilmişdir.

“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı - 2014

Elmi redaktor: *Bakı Dövlət Universitetinin "Azərbaycan coğrafiyası" kafedrasının müdiri, c.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi V.Ə.Əfəndiyev*

Rəyçilər: *Bakı Dövlət Universitetinin "Fiziki coğrafiya" kafedrasının müdiri, c.e.d., prof. Y.Ə.Qəribov,*

91(414.1)

+ H63

AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun "Azərbaycan əhalisi və sosial inkişafı" şöbə müdiri c.e.n., dos. N.H.Əyyubov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, "Memarlıq dizaynı" kafedrasının dosenti, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycanın Əməkdar memarı Ə.Z.Vəkilova

Həsənov Tapdıq Güləhməd oğlu, Kərimli Yeganə Sultan qızı.
Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti: Bakı, 2014, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 330 səh.

7688397

Dərs vəsaitində rayon və şəhərlərin davamlı inkişafının müasir tələblərinə, onların məskənlər, məskunlaşma sistemləri, məskənlərarası ərazilər və ictimai inkişaf prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınaraq baxılmışdır. İri ərazi vahidlərinin, məskunlaşma sistemlərinin, şəhərlərin, onların ictimai mərkəzlərinin, yaşayış, istehsalat, rekreasiya, qorunan təbii ərazilərin, nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunun layihələndirmə xüsusiyyətləri və metodiki yanaşmalar, rayon planlaşdırılmasının metodoloji əsasları, müasir vəziyyəti, rayon və şəhərlərin layihələndirilməsi zamanı təbii fəlakət risklərinin nəzərə alınması, məskunlaşma sistemləri ərazilərinin resursları və onların səmərəli istifadəsi, sənaye rayonlarının və kənd yerlərinin planlaşdırılması və eləcə də Azərbaycanda rayon və şəhərlərin perspektiv planlaşdırılma və inkişafının ərazi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Ali məktəblərin coğrafiya, iqtisadiyyat, memarlıq və şəhərsalma tələbə, magistr və müəllimləri, ərazi layihələşdirilməsi və idarəetmə qurumları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H 050302907-99
124-2014

© T.G. Həsənov, Y.S. Kərimli, 2014
ELMI KİTAPXANA

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	6
Giriş.....	7

I FƏSİL. RAYON VƏ ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASININ ƏSASLARI

1.1. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasının mahiyyəti və əsas vəzifələri	11
1.2. Rayon planlaşdırılmasının yaranması və inkişaf mərhələləri	21
1.3. Rayon planlaşdırılmasının metodoloji əsasları.....	36
1.4. Urbanizasiyanın inkişaf tendensiyaları və mərhələləri	46
1.4.1. Azərbaycanca urbanizasiyanın inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri	58
1.5. Yaşayış məskənlərinin davamlı inkişaf strategiyası.....	69
Yoxlama sualları	73

II FƏSİL. RAYON VƏ ŞƏHƏR PLANLAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

2.1. Sosial amillər	75
2.2. İqtisadi amillər.....	84
2.3. Ekoloji amillər.....	91
2.3.1. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin tarixi mərhələləri.....	99
2.4. Azərbaycanda məskunlaşmanın təbii-ekoloji şəraiti.....	102
2.5. Rayon planlaşdırılmasında təbii fəlakət risklərinin nəzərə alınması	113
Yoxlama sualları	116

III FƏSİL. MƏSKUNLAŞMA SİSTEMLƏRİ

3.1. Məskənlərin və məskunlaşma sistemlərinin tipologiyası	118
3.2. Abşeron məskunlaşma sisteminin əsas xüsusiyyətləri	128
3.3. Məskunlaşma sistemlərinin formalaşması və inkışafı.....	133
Yoxlama sualları	137

IV FƏSİL. İRİ ƏRAZİ VAHİDLƏRİNDƏ PLANLAŞDIRMANIN TƏŞKİLİ

4.1. Ərazi vahidlərinin tipologiyası.....	139
4.2. Ərazilərin resurs potensialı və onların səmərəli istifadə olunması	141
4.3. Ərazi vahidlərinin planlaşdırılma strukturu	149
4.4. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasının daxili fərqləri	153
4.5. Azərbaycanda sənaye rayonlarının planlaşdırılması.....	159
4.6. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılması	162
4.7. Ölkə və regionların ərazi təşkili layihələri	167
Yoxlama sualları	171

V FƏSİL. ŞƏHƏR LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNİN MEMARLIQ-PLANLAŞDIRMA ƏSASLARI

5.1. Şəhərsalma sistemlərinin - (məskunlaşma sisteminin) düyün elementi kimi təkamülü	172
5.2. Yaşayış məskənlərinin məkan inkışafı və silsilə prosesləri.....	178
5.3. Şəhərin planlaşdırılma təşkili	180

5.4. Şəhərin zonalaşması	189
5.5. Şəhər planının əsas struktur elementləri. Yaşayış ərazilərinin təşkili	195
5.6. İctimai mərkəzin funksiyaları və yerləşdirilməsi	210
5.7. Şəhərin yaşıllıq əraziləri sistemi	222
5.8. Şəhərin istehsal (sənaye) zonası	228
5.9. Şəhərin nəqliyyat infrastrukturu	231
5.10. Şəhərsalmanın estetik əsasları	241
5.11. Şəhərin idarəetmə sistemi	247
Yoxlama sualları	252

VI FƏSİL. MƏSKƏNLƏRİN PLANLAŞDIRILMA TƏŞKİLİ

6.1. Məskənlərin və ətraf ərazilərin qarşılıqlı əlaqə şəkildə inkişafı	254
6.1.1. Xarici təcrübədən nümunələr	261
6.2. Məskənlərin planlaşdırılma strukturu	267
6.3. Məskənlərin ərazisinin zonalaşması	281
6.4. Kənd məskənlərinin inkişaf xüsusiyyətləri	289
6.5. Şəhərsalmanda səmərəliliyin yüksəldilməsi yolları	291
6.6. Tarixi-mədəni irsin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi.....	294
6.7. Layihə-planlaşdırılma sənədləşdirilməsi	298
6.8. Ərazi istifadəsi üzrə şəhərsalma rəqlamentləri və rejimləri	308
Yoxlama sualları	310
Yekun.....	311
Заключение	313
Conclusion	315
Ədəbiyyat	317

ÖN SÖZ

Dərs vəsaitinin məqsədi - tələbələrdə rayon və şəhər planlaşdırılması üzrə elmi-praktiki dünyagörüşünü formalaşdırmaq, onların rayon və şəhərlərin layihələndirilməsi, planlaşdırılması, idarəedilməsi sahəsində peşəkar biliklərin əldə etməsinə nail olmaqdır. Şəhərlər, rayonlar və başqa məskənlər, həmçinin onları əhatə edən ərazilər insanların həyat fəaliyyətinin mühitini yaradır. Buna görə də, şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasının nəzəri və praktiki bilikləri təkcə "şəhərsalma" ixtisası tələbələri üçün deyil, həm də sosial-iqtisadi coğrafiya, memarlıq, şəhərsalma iqtisadiyyatı və ekologiyası, şəhər təsərrüfatı və başqa ixtisaslar üçün də baza təşkil edir.

Dərs vəsaitində verilən materialların tədrisi nəticəsində tələbələr şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması obyektlərinin tipologiyası, yerli və xarici şəhərsalma təcrübəsinin nailiyyətləri ilə tanış olacaqlar; məskənlərin inkişafı ilə ictimai inkişaf prosesləri (sosial, iqtisadi, ekoloji) arasında qarşılıqlı bağlılığı aydınlaşdıracaqlar; ərazinin təbii şəraitdə layihələşdirilməsi cəhətdən qiymətləndirilməsi; şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması obyektlərinin layihələndirilməsinə metodiki yanaşmaq bacarığına malik olacaqlar; şəhərsalma proseslərinin idarə olunmasının əsasları ilə tanış olacaqlar.

Şəhərlərin və başqa məskənlərin planlaşdırılması və tikintisi daima təkmilləşdirilir, yeni ideya və təkliflər irəli sürülür. Dərs vəsaitində verilən materiallar mütərəqqi yerli və xarici şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasının nəzəriyyəsinə və praktikasının təhlili və ümumiləşdirilməsinin nəticələridir. Ali məktəblərin coğrafiya fakültələrinin tələbələri, müəllimləri, şəhərsalma mütəxəssisləri, iqtisadçılar, ərazi planlaşdırma və ərazi idarəetmə qurumları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Təqdim olunan tədris vəsaiti son onilliklərdə daha geniş inkişaf edən elm və layihələndirilmə qarşısında duran əhəmiyyətli vəzifələrin həlli yollarına aydınlıq gətirəcəkdir. Ölkəmizdə və xaricdə regionların inkişafı ilə bağlı mürəkkəbləşən vəzifələrin həlli rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasının əhəmiyyətini artırır. Müstəqillik əldə etmiş, iqtisadiyyatını davamlı inkişaf etdirən, bazar münasibətlərini genişləndirən Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması, rayon və şəhərlərdə aparılan abadlaşdırma işləri, milli parkların planlaşdırılması, aqrar islahatlarla bağlı kəndli (fermer), kooperativ və s. pay torpaqlarının plana alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinin bakalavr pilləsində "Rayon layihələndirilməsi" fənni tədris olunur. Fakültədə həmçinin xüsusi şifrlə "Ərazi planlaşdırılması və rayon plana alınması" ixtisası üzrə respublikada ilk dəfə yaradılan magistratura pilləsi fəaliyyət göztərir. Konstruktiv xarakter daşıyan rayon və şəhərlərin planlaşdırılması strategiyasının hazırlanmasında sosial, iqtisadi-coğrafi, fiziki-coğrafi, memarlıq-inşaat amillərini və şəraiti nəzərə alan fundamental konsepsiyalardan, kompleks metodiki yanaşmalardan geniş istifadə edilir. Məlumdur ki, rayon layihələndirilməsində tədqiq olunan və işlənib hazırlanan problemlər heç bir digər elm tərəfindən örenilməyib və öyrənilmir. İqtisadi coğrafiyaçıların geniş iştirakı və iqtisadi-coğrafi biliklərin tətbiqi olmadan rayon və şəhərlərin planlaşdırılması intensiv təşkilinin qeyri-mümkünlüyü heç bir şübhə doğurmur.

Şəhərlərin və rayonların planlaşdırılması fəaliyyəti - şəhər, kənd, rekreasiya və başqa məskənlərin planlaşdırılmasının nəzəriyyəsinə və praktikasına, məskunlaşma sistemlərinin formalaşması, islahatı və inkişafını, müxtəlif təyinatlı məskənlərə əra-

zilərin quruculuğunu, sosial-istehsal, nəqliyyat, mühəndis-texniki infrastrukturun inkişafını daxil edir.

Şəhərlərin və ərazilərin layihələndirilməsi - bina və qurğular, tarixi-mədəni dəyərlər, nəqliyyat, mühəndis - texniki infrastruktur və informasiya sistemləri quraşdırılmış, iri maddi resursları cəmləyən torpaq sahələri şəklində real iqtisadiyyatın ən iri sektoru olaraq cəmiyyətin inkişafına çox böyük təsir göstərir və bir çox halda cəmiyyətin inkişafını təyin edir.

İqtisadiyyatda və sosial sahələrdə baş verən islahatlar çox zaman şəhərlərin formalaşması proseslərini şərtləndirir, məskənlərin maddi-məkan mühiti isə öz növbəsində sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə təsir göstərir.

Daşınmaz əmlak bazarının inkişafı şəraitində şəhərsalmanın əhəmiyyəti xeyli artır. Şəhər və başqa ərazilərin layihələndirilməsi fəaliyyətinin sosial istiqamətləri güclənir: məskənlər həm bütöv cəmiyyətin maraqlarına görə, həm də konkret yaşayış yerinin sakinlərinin marağına görə inkişaf etməlidirlər. Bununla belə, əksər sakinlərin maraqları nəzərə alınmaqla yanaşı, sosial qrupların və ayrı-ayrı şəxslərin də maraqları nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlərə şəhər layihələndirilməsi fəaliyyəti zamanı layihə həlləri işlənildikən, qəbul edilərkən və reallaşdırılarkən ictimai və şəxsi maraqların tarazlığına nail olmağa imkan verən demokratik prosedurlar xidmət göstərir. Şəhərsalma siyasəti əhalinin fəal iştirakı ilə formalaşmalıdır.

Müasir şəraitdə şəhər və rayon layihələndirilməsinin rolu və əhəmiyyəti heç də azalmır, əksinə gündən-günə əsaslı surətdə artır. Şəhər və rayon layihələndirilməsi sahələrində memarlar, mühəndislər, coğrafiyaçılar, ekoloqlar və başqaları qarşılıqlı əlaqəli şəkildə iri tədqiqat işləri aparırlar.

Azərbaycanda müstəqillik illərində (1991-2010-cu illər) inşaat işlərinin aparılması üçün 64 mlrd. manat vəsait yönəldilmiş və 2265 istehsal təyinatlı yeni obyektlər istifadəyə verilmişdir. Ti-

kintiyə qoyulan bu həcmdə vəsait ölkə ərazisində layihələndirilən və yenidən qurulan müxtəlif təyinatlı obyektlərin tikintisinə sərf olunmuşdur. Bu həcmdə vəsait ölkə ərazisinin hər 1 km²-də 739 min manat vəsait deməkdir. Bu qədər vəsaitin qoyulması ərazidə aparılan layihələndirmə işlərinin qarşısında yüksək tələblər qoyur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, layihələndirmə nəticəsində tikilən obyektlərin sonradan yerdəyişməsi çox böyük vəsait tələb edir və əksər hallarda qeyri-mümkün olur.

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində ən mürəkkəb və əhəmiyyətli vəzifələrdən biri insanların həyatının məkanda - şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər, sənaye, təbii mühafizə və digər zonalarda səmərəli təşkili yollarının axtarışından ibarətdir. Bu vəzifələrin həlli zamanı hər bir konkret şəraitdə çoxlu sosial-iqtisadi, demoqrafik, ekoloji və mədəni-etnik xarakterli məsələlərin işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Rayon planlaşdırılmasının metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi zamanı elmi proqnozlaşdırma, sistem-struktur təhlil, riyazi modelləşdirmə, sosioloji və digər müasir metod və yanaşmalardan istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda layihələndirmədə ənənəvi və yeni yanaşma metodlarının əlaqəli istifadəsi xüsusi aktualıq təşkil edir.

Ölkə miqyasında həyata keçirilən islahatlar, özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə, keçmiş ittifaqın dağılması və s. ilə bağlı olaraq layihə institutları və bölmələrinin sayı azaldıldı, bəzilərinin fəaliyyəti dayandırıldı. Bütün bunlar mütəxəssislərin dağılmasına, müəyyən sosial-iqtisadi və ekoloji itkilərə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan Le Korbüzenin fikri maraqlıdır. Onun fikrincə, Fransa II Dünya müharibəsindəki itkilərdən daha az ziyan çəkmişdir, nəinki hər il pis təşkil olunan ərazi plaslşdırılmadakı itkilərdən.

Bəşəriyyət sivilizasiyasının inkişafının müasir mərhələsi - sürətli dəyişikliklər mərhələsidir. İnsanların həyat şəraiti, yaşayış mühitinin tələbləri dəyişir. Şəhərsalma dünyagörüşünün fəlsəfi

əsaslarına da yenidən baxılır. İnformasiya texnologiyalarının, telekommunikasiyaların, nəqliyyatın inkişafı - inteqrasiya proseslərinin fəallaşmasına, şəhərlərin, regionların, ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsinə gətirib çıxarır. Bu proseslər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır. Müxtəlif məskənlər və ərazilər özlərinin müxtəliflikləri hesabına qazanc əldə edərək bir-birini tamamlayırlar. Digər Avropa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın əhalisinin 2/3 hissəsindən çoxu şəhərlərdə - ölkənin əsas sosial, mədəni, iqtisadi kapitalının cəmləndiyi yerdə yaşayır. Yaxın on illər ərzində urbanizasiyanın inkişafı əsasən keyfiyyət islahatları ilə ifadə olunacaq. Məskənlərin inkişafı ilə bağlı bir çox problemlər qlobal xarakter daşıyır, lakin ölkələr və regionlar qeyri standart həll tələb edən spesifik problemlərlə qarşılaşırlar. Məskənlərdə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, yerli tələblərə və reallığa cavab verən vasitələrlə, qlobal iqtisadi, sosial, ekoloji inkişaf tendensiyalarının təhlilinin nəticələri nəzərə alınmaqla həyata keçirmək lazımdır.

Kitab ali məktəblərdə, elmi-tədqiqat və layihə institutlarında, bələdiyyə və inzibati-ərazi idarələrində çalışan geniş mütəxəssis dairələri - coğraflar, memarlar, mühəndislər, ekoloqlar, iqtisadçılar və b. üçün nəzərdə tutulur.

I FƏSİL. RAYON VƏ ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASININ ƏSASLARI

1.1. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasının məhiyyəti və əsas vəzifələri

İnsan sivilizasiyasının inkişafında şəhərin əhəmiyyətini dəyərləndirmək çox çətindir. Şəhərlərdə əsas iqtisadi, sosial-mədəni resurslar cəmlənmişdir. Burada, sosial, elmi-texniki və ideya-siyasi yeniliklər yaranır və rəhbər mövqə tutur. Hal-hazırda bütün dünyada şəhərlərin, eləcə də orada yaşayan əhəlinin sayı sürətlə artmışdır. Şəhər mühitinin təkmilləşməsi məsələsi ilə çox geniş şəkildə müxtəlif qruplar məşğul olur: sosioloqlar, iqtisadçılar, ekoloqlar, nəqliyyatçılar və s..

Şəhərlərin layihələşdirilməsi - qısa mənada şəhərlərin planlaşdırılması və tikintisidir. Geniş anlamda bu - elmi normativ layihə, tikinti idarəetmə fəaliyyəti sahəsidir ki, burada ətraf mühitin optimallaşma tələbləri, təbiətin formalaşması, tarixi-mədəni irsin qorunması tələbləri nəzərə alınmaqla, şəhərlərin və b. məskənlərin məskunlaşması sistemi, onların istehsalat, sosial-nəqliyyat, mühəndis texniki, infrastrukturalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi həyata keçirilir.

Şəhərsalma fəaliyyəti, eyni zamanda, memarlıq fəaliyyətinin bir hissəsi kimi də baxıla bilər. Memarlıq fəaliyyəti isə geniş mənada tikinti obyektlərinin (binalar, qurğular), landsaft obyektlərinin, şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması obyektlərinin (məskənlər, məskunlaşma sistemləri, məskənlərarası ərazilər) funksional-məkan və vizual-bədii təşkilidir. Memarlığın bu şəkildə təyində şəhərsalma - insanların yaşayış məkanlarının memarlıq ardıcılığının səviyyələrindən biridir. Bununla yanaşı, memarlığın dar mənada - bina və qurğuların məkan təşkili kimi açıqlanması da mövcuddur. Buna görə də “şəhərsalma və memarlıq” bərabər-

hüquqlu söz birləşməsidir.

Bir sıra ölkələrdə sovet termini olan “şəhərsalmaya” sinonim olaraq latın mənşəli “**urbanistika**”, “**urbanizm**” terminlərindən istifadə olunur. Bu terminə mənaca yaxın olan anlayış - “**ekistika**”dır, bu - qlobal urbanistikanı ifadə edir və insan məskənlərinin məkan inkişafı haqqında elmdir (Doksiadis, 1963).

Ekistikanın obyektləri ayrı-ayrı şəhərlərdən qlobal məskunlaşma sistemlərinə qədər dinamik şəhər strukturlarıdır (Polis (şəhər) - dinapolis - metropolis - meqapolis - ekominapolis).

Şəhər haqqında biliklərin cəminin müəyyən edilməsi üçün şəhər və məskunlaşma sistemlərini öyrənən fənnlər kompleksi olan “şəhərşünalıq” terminindən istifadə edirlər. Şəhərsalma fənninə daxildir: şəhərsalma, coğrafiya, sosiologiya, ekologiya, şəhər idarəedilməsi, statistika, mühəndis fənnləri və s. Bu dairə get-gedə genişlənir.

Cəmiyyətin inkişaf prosesi zamanı, məkanların məqsədyönlü inkişafı zamanı sərhədlərin genişləndirilməsi nəticəsində şəhərsalmadan ayrılan sərbəst fəaliyyət sahəsi - ərazi (rayon) planlaşdırılması yarandı.

Ərazi (regional, rayon) planlaşdırılmasının məqsədi- məskunlaşma ərazisində əhalinin, istehsalatın, təbiətdən istifadənin məkanda əlverişli yerləşdirilməsi və bir-birilə qarşılıqlı uyğunlaşdırılan elmi, layihə, idarəetmə fəaliyyətidir. Ərazi planlaşdırılması - iri ərazilərin (ölkə, region, onun hissələri) ərazi inkişafının, sosial, iqtisadi, ekoloji strategiyasını müəyyənləşdirir.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında eyni metodiki prinsiplər, fəaliyyət üsulları və vasilələrindən istifadə edilir, lakin miqyasca müxtəlif layihələndirilmə, planlaşdırılma, idarəedilmə obyektlərinə baxılır.

Şəhərsalma fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ♦ məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ətraf mühitin vəziyyəti nəzərə alınmaqla məskunlaşma sistemlərinin ərazi təşki-

linin proqnozlaşdırılması və layihələndirilməsi;

- ◆ məskunlaşma sisteminə daxil olan şəhər və onun ətrafında tarixən təşəkkül tapmış yaşayış məskənlərinin təbii və yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların ərazilərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsünün təkmilləşdirilməsi təkliflərinin hazırlanması;

- ◆ şəhər və digər yaşayış məskənlərinin ətraf mühitlə harmonik, qarşılıqlı əlaqəli, dayanıqlı inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərinin planlaşdırılması və buna uyğun tikintisi, yenidən qurulması, abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması;

- ◆ ətraf mühitin mühafizəsi, torpaqdan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, şəhər və digər yaşayış məskənlərində mühəndis-axtarış işlərinin aparılması və mühəndis hazırlığı işlərinin görülməsi, ərazinin texnogen və antropogen təsirlərdən qorunması;

- ◆ milli və tarixi-mədəni irsin, şəhərsalma, memarlıq, monumental incəsənət abidələrinin, təbii-mədəni landsaftın, digər qorunmuş ərazilərinin saxlanılması, mühafizəsi və zənginləşdirilməsi;

- ◆ mühəndis, nəqliyyat şəbəkələri və sistemlərinin əvvəlcədən salınması şərti ilə yaşayış, ictimai binalar və istehsal obyektlərinin əlaqəli inkişafı;

- ◆ sanatoriya-kurort, turizm və digər rekreasiya kompleksləri ərazilərinin planlaşdırılması, tikintisi, abadlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;

- ◆ şəhərsalma fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi [169].

Şəhərsalma fəaliyyətinin obyektləri müxtəlif şəhərsalma vahidləri - məskənlər, onun bütöv planlaşdırılma hissələri və şəhərətrafi zonalardır. **Ərazi planlaşdırılmasının obyektləri** ərazi vahidləri - ölkələr, regionlar və onların bütöv planlaşdırılma hissələridir.

Azərbaycan Respublikasında şəhərsalma fəaliyyətinin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

- ◆ Azərbaycan Respublikasının ərazisi;
- ◆ coğrafi regionlar, inzibati bölgülərin əraziləri;
- ◆ şəhər və digər yaşayış məskənləri;
- ◆ məskənlərarası ərazilər;
- ◆ ərazi-istehsal (sənaye, aqrosənaye, hidrotexniki) kompleksləri;
- ◆ mühəndis (su, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik təchizatı, rabitə və s.) nəqliyyat şəbəkələri və sistemləri;
- ◆ qoruq şəhərləri, tarix və mədəniyyət abidələri, şəhərsalma, memarlıq, təbii-mədəni landşaft kompleksləri, parklar, ansamblar, bina və qurğular;
- ◆ yaşayış və digər zonalar, ictimai mərkəzlər, idman kompleksləri, rayonlar, mikrorayonlar, məhəllələr, tikinti sahələri;
- ◆ sanatoriya-kurort, turizm kompleksləri və obyektləri;
- ◆ rekreasiya əraziləri;
- ◆ xüsusi qorunan ərazilər;
- ◆ yaşayış məskənlərində və məskənlərarası ərazilərdə yerləşən daşınmaz əmlak və onların komplekslərində yenidən planlaşdırma, yenidənqurma, genişləndirmə işləri aparılan obyektlər [169].

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasının müasir metodologiyası şəhərsalma və ərazi vahidlərinin formalaşma və inkişafının obyektiv qanunlarına əsaslanır, eyni zamanda, bu proseslərin, əhalinin həyat fəaliyyəti üçün optimal şərtlərin yaradılması məqsədilə idarə edilməsinin zəruriliyini də nəzərə alır. Təbii inkişafın gedişi ilə bu inkişafın tənظیمlənməsi və idarə edilməsi arasındakı nisbətənin düzgün seçilməsi çox vacibdir.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması fəaliyyəti - cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün yaşayış, əməyin qoyulduğu xidmət sahələ-

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

rinin, əhalinin istirahəti, nəqliyyat, mühəndis-texniki təhcizat yerlərinin islahatı və inkişafı yolu ilə maddi-məkan şəraitinin yaradılmasına istiqamətlənmişdir. O, mövcud ərazi, təbii, iqtisadi, sosial-demoqrafik resursların səmərəli istifadəsini təmin edir, məskənlərin, rekreasiya, kənd təsərrüfatı, qoruq ərazilərinin məkan təşkilinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərini müəyyən edir.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması fəaliyyəti məntiqi-struktur modeli şəklində təqdim oluna bilər (şəkil 1.1).

<i>Daxil olan blok</i>	<i>Prosessual blok</i>	<i>Reallaşma bloku</i>
<ul style="list-style-type: none"> ◆ Cəmiyyətin inkişafı problemlərinin təhlili; ◆ Yaşayış mühiti və zıyyətinin təhlili və dəyərləndirilməsi; ◆ Problemlərin üzə çıxarılması və əhəmiyyətinə görə sıralanması; ◆ Resursların (ehtiyat) dəyərləndirilməsi; ◆ Məqsədlərin əsaslandırılması, prioritetlərin seçilməsi; 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Proqnozlaşdırılma, programlaşdırılma, planlaşdırılma; ◆ Elmi araşdırma; ◆ Hüquqi, normativ, metodiki sənədlərin hazırlanması; ◆ Layihələndirilmə; ◆ Məskən və ərazilərin inkişafının idarə edilməsi 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Reallaşma kanalları; ◆ Yaşayış yerlərində dəyişikliklərin aşkara çıxarılması, nəzərə alınması, nəzarəti; ◆ Şəhərsalma həllərinin nəticə etibarilə səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi;
<i>Təhcizat bloku</i>		
<ul style="list-style-type: none"> ◆ İnformasiya təhcizatı ◆ Texniki təhcizat 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Maliyyə təhcizatı ◆ Təşkilati və kadr təhcizatı 	

Şəkil 1.1. Şəhər və rayon planlaşdırılması fəaliyyətinin məntiqi-struktur.

Burada əsas 4 blok ayrılır - daxil olan (daxili), prosesual, reallaşma və təchizat [75]. **Daxili blok** - şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması fəaliyyəti ilə ictimai inkişaf prosesləri arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bunun üçün yaşayış mühiti vəziyyətinin təhlili və dəyərləndirilməsi, problem və münaqişə situasiyalarının (sosial-demoqrafik, sosial-mədəni, sosial-iqtisadi, ekoloji) aşkara çıxarılması, mövcud resursların dəyərləndirilməsi aparılır, bu işə inkişaf məqsədlərini və prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Prosesual blok aşağıdakı fəaliyyət növlərini daxil edir: elmi araşdırmaların yerinə yetirilməsi, şəhərsalma və ərazi inkişafı proqnozlarının, proqramlarının, planlarının işlənməsi, qanunvericilik, normativ, metodiki sənədlərin işlənilib hazırlanması, layihə-planlaşdırma sənədlərinin işlənməsi, məskən və ərazilərin inkişafının idarə olunması.

Reallaşma bloku aşağıdakıları daxil edir: təsdiq olunmuş layihə-planlaşdırılma sənədlərinin həyata keçirilməsi, baş verən dəyişikliklərin aşkara çıxarılması, qəbul olunmuş layihə həllərinin nəticə etibarilə səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi.

Təchizat bloku aşağıdakıları daxil edir: şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması fəaliyyətinin informasiya, texniki, təşkilati, kadr, maliyyə təchizatı. Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması kompleks, çoxplanlı fəaliyyət sahələridir. Buraya iqtisadiyyat, ekologiya, sosiologiya və təbiət, texniki və kulturologiya elmlərinin başqa sahələri daxil olur və onunla qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bununla yanaşı, nisbətən sərbəst şəkildə, demək olar ki, şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması ilə paralel olaraq şəhərlərin coğrafiyası, şəhərin sosiologiyası, şəhərin ekologiyası, şəhər idarəetmə nəzəriyyəsi, şəhər statistikas, mühəndis geologiyası, şəhər nəqliyyatı, şəhərlərin su təchizatı, şəhərlərin enerji təchizatı, ərazilərin mühəndis hazırlığı kimi bilik sahələri inkişaf edir.

Ərazi (rayon) planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi - ərazinin

(rayonun) təbii resurslarının aşkara çıxarılması, tikinti və xalq təsərrüfatı obyektlərinin bütün növlərinin, onların iqtisadi inkişafının perspektivləri nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə yerləşdirilməsidir. Rayon planlaşdırılmasının işlənilməsi prosesində aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- ◆ sənayenin təşkili - mövcud müəssisələrin perspektiv inkişafının müəyyən edilməsi və yenilərinin yerləşdirilməsi;
- ◆ energetikanın təşkili - mövcud elektrik stansiyalarının, istilik-elektrik mərkəzlərinin, qaz kəməri şəbəkəsinin və qaz zavodlarının perspektiv inkişafı və yenilərinin tikintisi nəzərə alınmaqla sənayenin, nəqliyyatın və yaşayış yerlərinin energetika xidməti sxemlərinin işlənilməsi;
- ◆ kənd təsərrüfatının təşkili - mövcud kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, yenilərinin yerləşdirilməsi;
- ◆ anbar təsərrüfatının təşkili;
- ◆ yaşayış yerlərinin təşkili - mövcud şəhərlərin və qəsəbələrin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və yeni yaşayış yerlərinin rayonun istehsalat qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərə alınmaqla yerləşdirilməsi;
- ◆ əhalinin kütləvi istirahət yerlərinin yerləşdirilməsi;
- ◆ rayonun nəqliyyat şəbəkəsinin təşkili - mövcud dəmiryol, su, hava nəqliyyatı qurğularının və yol şəbəkəsinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və yeni nəqliyyat qurğularının nəzərdə tutulan tranzit daşınmalarının ölçüləri və layihələndirilən rayonun sənayesinin, kənd təsərrüfatının və yaşayış yerlərinin nəqliyyata olan tələbatına uyğun olaraq yerləşdirilməsi;
- ◆ yaşayış yerlərinin və sənaye müəssisələrinin su təchizatı, kanalizasiya, elektrik təchizatı və istilik təchizatı şəbəkələrinin təşkili;
- ◆ xüsusi təyinatlı meşə zonaları seçilməklə meşə təsərrüfatı-

nın təşkili (qoruqlar, milli parklar, müdafiə zonaları və s.);

- ♦ zəruri mühəndis-meliorasiya tədbirlərinin müəyyən edilməsi (qurutma, suvarma, yarpaqların möhkəmləndirilməsi, çayların tənzimlənməsi və s.), eləcə də ərəzilərin, çayların və su hövzələrinin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlərin keçirilməsi.

Rayon planlaşdırılması həyata keçirilən zaman layihə üzrə nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin aparılma ardıcılığı, birinci növbədə görülməsi tələb olunan tədbirlər seçilməklə göstərilir.

Azərbaycan Respublikasında rayon və şəhərlərin planlaşdırılması zamanı istifadə olunan əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- ♦ **şəhərsalma (şəhərsalma fəaliyyəti)** - istehsal qüvvələrinin səmərəli yerləşdirilməsi şərti ilə məskunlaşma sisteminin ərazi-məkan təşkilində milli, tarixi-mədəni irsin xüsusiyyətləri, ekoloji, geoloji, hidrogeoloji, seysmik tələblər nəzərə alınmaqla şəhərsalma planlaşdırılmasında, layihələndirilməsində, tikintisində və yenidən qurulmasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyəti;

- ♦ **şəhərsalma siyasəti** - tarixən təşəkkül tapmış məskunlaşma sistemləri, milli ənənələr və başqa yerli xüsusiyyətlər, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri, təbii-iqlim və ekoloji şərait nəzərə alınmaqla əhali üçün əlverişli mühitin yaranması üzrə şəhərsalma sahəsində dövlətin məqsədyönlü fəaliyyəti;

- ♦ **şəhərsalma proqnozu** - şəhərsalma şəraitinin, iqtisadi, sosial, ekoloji, mühəndis-texniki vəziyyətin, istehsal, sosial, mühəndis (su, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik, rabitə və s.) və nəqliyyat infrastrukturunun mövcud vəziyyətinin təhlili nəticəsində ərəzilərin, şəhər və digər yaşayış məskənlərinin inkişaf istiqamətlərinin aşkara çıxarılması;

- ♦ **şəhərsalma proqramı** - şəhərsalmanda yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün şəhərsalma vəziyyətinin kompleks qiymətləndi-

rilməsini, torpaq və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsini, milli, tarixi-mədəni irsin qorunmasını nəzərə alan kompleks planları və tədbirləri əhatə edən sənədlər;

- ♦ **şəhərsalma sənədləri** - şəhərsalma proqramlarının və proqnozlarının, həmçinin investisiyaların həyata keçirilməsini təmin edən, ərazilərin və yaşayış məskənlərinin inkişafının planlaşdırılması və tikintisi üzrə layihə sənədləri;

- ♦ **dövlət şəhərsalma norma və qaydaları** - müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən tərtib və təsdiq edilən, şəhərsalma fəaliyyətində əməl olunan normativ-hüquqi aktlar və normativ-texniki sənədlər;

- ♦ **şəhərsalma reqlamentləri** - şəhərsalma fəaliyyətini həyata keçirərkən şəhər və digər məskənlərin zonaları hüduqlarında torpaq sahələrindən və digər daşınmaz əmlakdan istifadə növlərinə və aparılacaq dəyişikliklərə tikinti qaydalarının tələbləri;

- ♦ **ərazi və yaşayış məskənlərinin dayanıqlı və abəngdar inkişafı** - təbii mühitdən səmərəli istifadə olunması və ona zərərli təsir göstərən təsərrüfat və başqa fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, əhalinin yaşayışı üçün daimi əlverişli şərait yaradılması məqsədi ilə həyata keçirilən şəhərsalma fəaliyyəti;

- ♦ **Baş plan** - ölkənin sosial və iqtisadi inkişafı ilə bağlı, uzun müddət üçün tərtib olunan, şəhər və digər yaşayış məskənlərinin planlaşdırma strukturunu, yaşayış, sənaye, kommunal və digər funksional zonaları, istehsal, sosial, mühəndis (su, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik, rabitə və s.) və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını, ətraf mühitin, tarixi-mədəni irsin mühafizəsi və istifadə olunması prinsiplərini müəyyən edən şəhərsalma sənədi;

- ♦ **məskənlərarası ərazi** - yaşayış məskənlərinin baş planla müəyyən olunmuş sərhədlərinin hüduqlarından kənar qalan ərazi;

- ♦ **dövlət şəhərsalma kadastrı** - yaşayış məskənlərində tor-

paqların və digər daşınmaz əmlakın qeydiyyatı və uçotu da daxil olmaqla ərazinin kompleks qiymətləndirilməsi və şəhərsalma fəaliyyətində müvafiq qərarlar qəbul edilməsi üçün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin məcmusu;

♦ **şəhərsalmada daşınmaz əmlak** - sərhədləri müəyyən olunmuş şəhər və digər yaşayış məskənlərinin və onların funksional zonalarının əraziləri, onların altındakı və üstündəki qurğular, binalar, mühəndis və nəqliyyat şəbəkələri və sistemləri, çoxillik yaşıllıqlar;

♦ **məskunlaşma sistemi** - əhalinin əmək, sosial və mənəvi tələbatını, ətraf mühitin qorunmasını, bərpasını və yaxşılaşdırılmasını təmin edən qarşılıqlı əlaqəli şəhər və digər yaşayış məskənlərinin məkan təşkili;

♦ **rekreasiya əraziləri** - əhalinin istirahəti və sağlamlığının bərpası üçün ayrılmış ərazilər və yaradılmış komplekslər;

♦ **istehsal, sosial, mühəndis, nəqliyyat infrastruktur** - yaşayış məskənlərinin dayanıqlı və ahəngdar inkişafı üçün vacib olan, dövlət şəhərsalma norma və qaydaları ilə müəyyənləşdirilən sənaye müəssisələri, kənd təsərrüfatı obyektləri, su, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik, rabitə və s. mühəndis, nəqliyyat şəbəkələri və sistemləri, əhaliyə sosial, mədəni-məişət xidməti obyektləri;

♦ **zonalaşdırma** - şəhər və digər yaşayış məskənləri ərazilərinin baş planla funksional zonalara bölünməsi;

♦ **qırmızı xətlər** - şəhər və digər yaşayış məskənləri rayonlarının, mikrorayonlarının, məhəllələrinin planlaşdırma strukturunun digər elementlərinin torpaq sahələrini küçə və nəqliyyat keçidlərindən, meydanlardan ayıran sərhədlər;

♦ **tənzimləmə xətləri** - bina, tikili və qurğuların qırmızı xətdən və ya torpaq sahəsinin sərhədindən normativ-texniki tələblərə uyğun olaraq yerləşdirilməsi xətləri;

♦ **mədəni landşaft** - insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış mənzərəli yer səthləri;

♦ **şəhərsalma münasibətləri** - şəhərsalma obyektlərinin yaradılması, inkişafı, yenidən qurulması və qorunması üzrə şəhərsalma subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti [169].

Xarici təcrübədə şəhərsalma və rayon planlaşdırılması, ümumi desək, ərazi planlaşdırılması aşağıdakı terminlərlə müəyyən edilir:

♦ **physical planning** - “fiziki” planlaşdırılma, maddi mühit inkişafının planlaşdırılması;

♦ **spatial planning** - məkan planlaşdırılması, “fiziki” planlaşdırılmanın sinonimi;

“Fiziki” və ya məkan planlaşdırılmasının ölkənin ərazi-inzibati təşkilinin səviyyələrinə münasibətini ifadə etmək üçün və ardıcıl olaraq inkişaf planlarının dəqiqləşdirilməsi üçün aşağıdakı terminlərdən istifadə edilir:

♦ **regional planning** - regional planlaşdırılma (rayon planlaşdırılması);

♦ **urban planning** - şəhər planlaşdırılması;

♦ **rural planning** - kənd planlaşdırılması;

♦ **detailed planning** - müfəssəl planlaşdırılma.

1.2. Rayon planlaşdırılmasının yaranması və inkişaf mərhələləri

XIX əsrdə şəhərsalma fəaliyyətinin sürətlənməsi fonunda iri ərazilərin və məskunlaşma sistemlərinin planlaşdırılmasına ehtiyac yaranmışdı. Cəmiyyətin inkişafı, iqtisadi proseslərin qloballaşması, məkanların sərhədlərinin məqsədyönlü genişləndirilməsi prosesi zamanı şəhərsalma fəaliyyətinin tərkibində sərbəst fəaliyyət növü - rayon planlaşdırılması formalaşdı. Zamanla, rayon

planlaşdırılmasının rolu, məzmunu və məqsədləri dəyişirdi.

Rayon planlaşdırılması fəaliyyətinin metodologiyası əsas etibarilə bütün planların və layihə işləri sisteminin vəziyyətindən asılıdır, təkcə bu və ya başqa bölmələrinin işlənilmə səviyyəsinə görə deyil, həm də onların arasındakı əlaqələrlə müəyyən edilir. Buna görə də rayon planlaşdırılmasının əsas məqsədləri və vəzifələri ilə yanaşı, bir layihə fənni kimi onun elmi əsaslarının da öyrənilməsi çox vacibdir.

Rayon planlaşdırılmasının müasir strukturunu, təşkilətilmə prinsiplərini və metodoloji imkanlarını daha yaxşı anlamaq üçün, heç olmasa, ümumi şəkildə onun mənşəyini - yaranma tarixi və inkişaf şərtlərini bilmək lazımdır.

Rayon planlaşdırılmasının yaranmasının ilkin şərtləri. Rayon planlaşdırılması bir layihə və elmi fəaliyyət növü kimi və ərazilərin daha effektiv istifadə olunmasına nail olmağa istiqamətlənmiş proses kimi mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

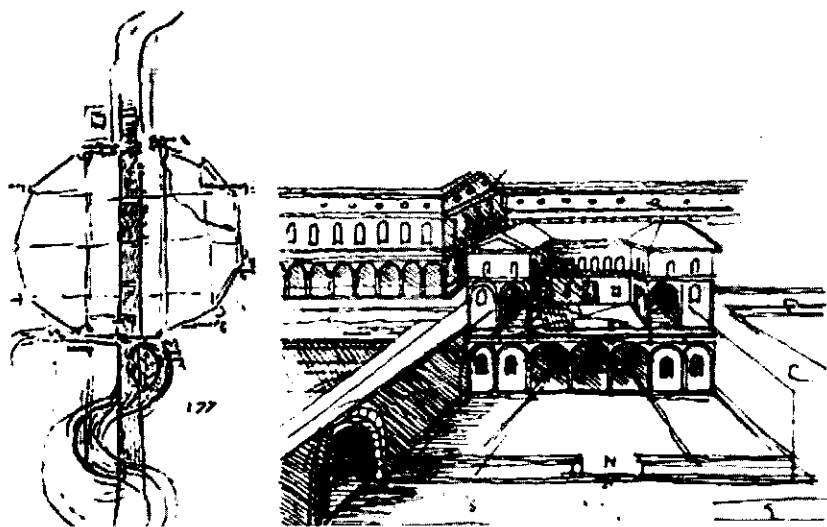
İnsanların ərazilərin istifadə olunmasını qaydaya salmaq cəhdləri ta qədim zamanlardan məlumdur: Ərazilərin təşkili - məskunlaşma yerləri, suvarma qurğuları, yollar və başqa iri mühəndis qurğuları üçün torpaqların seçilməsi ilə bağlı idi.

Orta əsrlərdə, nə zaman ki, bir çox sivilizasiyalar və Avropa amansız feodal və kilsə zülmü altında idi, cəmiyyət, torpaq istifadəçiləri və ərazilər arasında münasibətləri tənzimləyən müəyyən qanunlara ehtiyac duyurdu. Belə ki, bizə gəlib çatan XIII əsrə aid çox nadir şəhərsalma sənədlərindən birində - İsveç kralı Birqer Maqnussonun reskriptində deyilirdi ki, "torpaq qanuna əsasən tikilməlidir, zor gücü ilə deyil, çünki qanuna riayət olunması onun xeyrinədir.."

Elmin, incəsənətin, texnikanın inkişafına təkən verən İntibah Dövrü ərazinin kompleks təşkilinin yeni mərhələsi ilə xarakterikdir. Söhbət - XV əsrdə dahi İtalyan alimi, mühəndisi və rəssamı Leonardo da Vinçi tərəfindən tərtib olunmuş ilk ərazi təşkili es-

kizindən gedir. Leonardo suvarma sistemi layihəsi üzərində işləyərkən o qənaətə gəldi ki, suvarma sisteminin sxemini yalnız ərazinin başqa elementləri ilə - şəhərlər, meşələr, yollar və b. ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə işləmək mümkündür. Leonardo da Vinçi bir neçə şəhəri daxil edən (Florensiya, Piza, Lukka və b.) bütöv əyalətin (7min km²-a yaxın) planlaşdırılma eskizini işləyib hazırlayır (şəkil 1.2.).

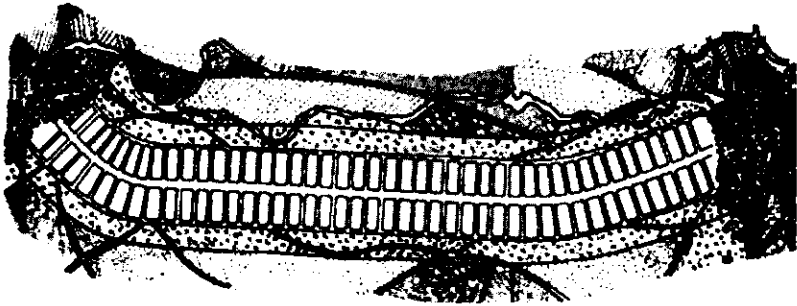
Artıq XIX əsrin sonlarında bir çox şəhərsalma mütəxəssisləri cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin mühitinin formalaşması üzrə təkliflərində və konsepsiyalarında məskunlaşma yerlərinin qarşılıqlı əlaqəli sistemlər şəklində formalaşdırmağı təklif edirdilər.

*Şəkil 1.2. Solda-Florensiya şəhərinin rekonstruksiya planı.
Sağda-Şəhər hərəkətinin iki səviyyədə həll olunması.
Leonardo da Vinçi.*

XIX əsrin sonunda ispan memarı Soria-i-Mata, hələ 1882-ci ildə Madrid şəhərini onun şəhəratrafları ilə birləşdirən nəqliyyat magistralı boyunca lentvari tikinti layihəsini təqdim edərək iki

şəhəri birləşdirən xətti strukturlu sxem təklif etdi. O, qeyd edirdi ki, şəhər əhalisinin müxtəlif ehtiyaclara görə hərəkətini təmin etmək üçün daha rahatdır. Hərəkət - eni, tələb olunan miqdarda nəqliyyat və mühəndis kommunikasiyalarının yerləşdirilməsinə uyğun olan şəhərin əsas və ya yeganə küçəsindən (oxu) keçən yollarda böyük sürətli nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilməli idi (şəkil 1.3). S.Matanın fikrincə, xətti şəhər böyük məkanları əhatə edə bilər, “onun ucları Kadis və Sankt-Peterburq və ya Pekin və Brüssel ola bilər”.

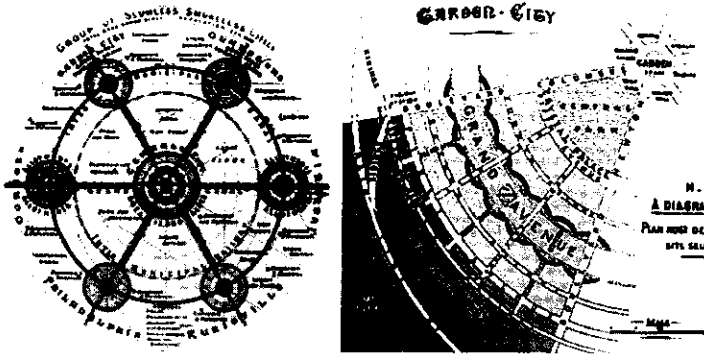

Şəkil 1.3. Soria-i-Mata, xətti şəhər strukturu.1882-ci il

XX əsrin birinci onilliyi təkcə nəqliyyat böhranından çıxış yollarının axtarışı ilə deyil, həm də şəhər məskunlaşmasının yeni formalarının irəli sürülməsi ilə əlamətdar idi. Birinci problemi Ejen Enar osman planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi (Paris şəhərinin rekonstruksiya planı) yolu ilə həll etməyə çalışmışdısa, ikinci problemin həllini Ebenizer Hovard inadla şəhər-bağların salınmasında görürdü.

İngilis utopist-sosioloqu E.Hovard XX əsrin əvvəllərində “Gələcəyin şəhər-bağları” adlı kitabında “şəhər-bağ” konsepsiyasını təsvir edərək, özünün dediyi kimi “ağır xəstəliyə düşmüş” nəhəng-şəhərlərin yükünün azaldılması məqsədilə onların ətrafında məhdud əhali sayı olan (30-50 min nəfər), bağ-park

zolaqları ilə əhatə olunan, seyrək tikintili, eyni zamanda şəhər həyat tərzinin bütün komfortu ilə və sıx təbiət əlaqəsi ilə təmin olunmuş, iri şəhərlə və bir-biri ilə rahat nəqliyyat kommunikasiyaları ilə əlaqələndirilən kiçik şəhərlərin tikilməsi ideyasını təqdim edirdi. “Şəhər-bağlar” mürəkkəb sosial və şəhərsalma obyektlərinin düşünülmüş fəaliyyət konsepsiyası olan simmetrik naxışları xatırladırdı (şəkil 1.4).

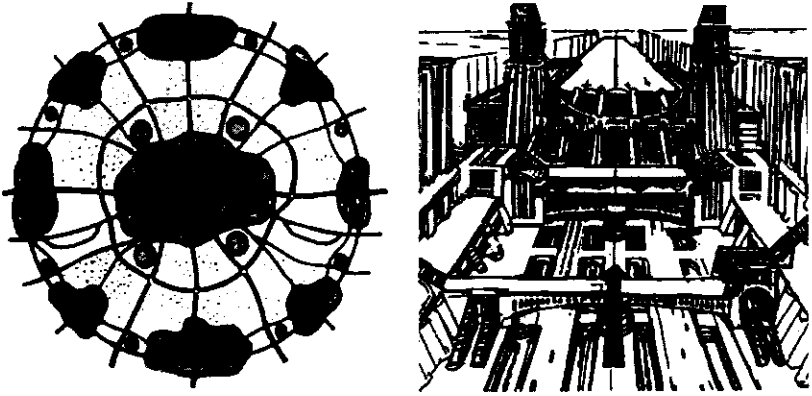
Şəkil 1.4. E.Hovardın “şəhər-bağ” konsepsiyası.

Rayon planlaşdırılması xarici təcrübədə. Kapitalizmin inkişafı, istehsalı qüvvələrin gur yüksəlişi, urbanizasiya fenomeni, şəhərlərdə və şəhərətrafi zonalarda ekoloji durumun pisləşməsi ərazilərin planlaşdırılması məsələsini kəskin qoydu. Sürətli urbanizasiya prosesi, milyonçu şəhərlərin meydana gəlməsi şəhərsalma mütəxəssislərindən şəhərlərin inkişafının onları əhatə edən ərazilərlə sıx əlaqədə baxılmasını tələb edirdi. Belə ki, XIX əsrin sonunda ilk dəfə Vyana, Budapeşt, Çikaqonun şəhərətrafi zonalarının planlaşdırılma layihələri yarandı. Təbii ki, bu işləri sözüün əsil mənasında rayon planlaşdırılması layihəsi hesab etmək olmaz, lakin onlar şəhərətrafi ərazilərin istifadəsinin qaydaya salınmasına ilk cəhdlər idi.

XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində ispan memarı

Soriya-i-Mata (“xətti şəhər”), avstriyalı Kamillo Zitte, ingilis sosioloqu Ebenizer Hovard (“şəhər-bağ” prinsipi), fransız memarı Toni Qarnye (“İndustrial şəhər”), Sant Eliya “Gələcəyin şəhəri” və başqa urbanistlər yeni şəhərsalma nəzəriyyələri ilə çıxış etdilər. Bu layihələr şəhərlərin inkişafını yeni şərtlərdə planlaşdırılma üsulları ilə qaydaya salmağa cəhd edirdi. 1907-ci ildə ilk bağ-şəhər olan Leçvort şəhərinin layihəsinin müəllifi R.Envin şəhərbağ ideyasını Hempsted şəhərinin (Londonun şəhəratrafı zonası) tikintisində tətbiq edir.

XX əsrin başlanğıcında iri şəhərlərdə əhalisi sıxlığının çox olması probleminin həlli məqsədilə onun ətrafında şəhər-peyklərin tikintisi ideyası meydana gəlir (şəkil 1.5). Əslində, iri şəhərlərin desentralizasiyası ideyası ilk dəfə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, E.Hovard tərəfindən təklif olunmuşdu. O, hədsiz böyüyən (xüsusilə London) Avropa şəhərlərinin ətrafında özünün sənayesi, kənd təsərrüfatı infrastrukturu olan şəhər-peyklərin yaradılması fikrini irəli sürmüşdü və guman edirdi ki, iri şəhərlərin diskom-

Şəkil 1.5. XX əsrin əvvəllərində şəhərsalma ideyaları: Robert Uitten, şəhər-peyklər sistemi, 1923. Sant Eliya, “gələcəyin şəhəri”, 1914.

silə London) Avropa şəhərlərinin ətrafında özünün sənayesi, kənd təsərrüfatı infrastrukturu olan şəhər-peyklərin yaradılması fikrini irəli sürmüşdü və guman edirdi ki, iri şəhərlərin diskom-

fort yaşayış şəraitindən, çirkli hava və səs-küydən əziyyət çəkən sakinləri daha əlverişli həyat şəraiti olan şəhər-peyklərə köçəcəklər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra şəhər-peyklər ideyası çox böyük sürətlə bütün ölkələrdə yayılmağa başladı. Şəhər-peyklərin hər hansı mərkəz-şəhər ətrafında cəmlənməsi, nəticə etibarilə, birləşərək aqlomerasiyaları əmələ gətirir.

XX əsrin I rübündə tədricən məskunlaşma ilə məşğul olan yeni sərbəst layihə fənni - ərəzi planlaşdırılması (postsovet məkanında rayon planlaşdırılması) formalaşır.

Ərazi (rayon) planlaşdırılması - ərəzilərin inkişaf planlaşdırılmasıdır, o cümlədən, funksional zonaların müəyyənləşdirilməsi, dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün kapital tikinti obyektlərinin planlaşdırılmış yerləşdirilmə zonalarının, ərazi istifadəsi zonalarının xüsusi şərtlərlə planlaşdırılmasıdır.

Sovet məkanında bütöv rayon planlaşdırılması üzrə ilk iş Abşeron yarımadasının baş planının həlli idi (A.P.İvanitski, 1924-1927).

20-30-cu illərdə planlı iqtisadiyyat şəraitində ölkənin məskunlaşma sisteminin inkişaf yollarının axtarışı aparılırdı. Urbanizm və dezurbanizm ideyaları, məhz, bu zaman meydana gəlmişdi. Yeni şəhərlər layihələndirilir və tikilirdi, yeni sənaye rayonları formalaşırıdı.

1930-cu illərdə Uralın bir sıra rayonlarının, Sibirin, Donetskin və Krivorozskinin rayon planlaşdırılması layihələri işlənilmişdi.

1940-50-ci illərdə Avropanın çox iri aqlomerasiyalarının planlaşdırılma layihələri yerinə yetirilirdi (Kopenhagen, Stokholm və s.). P.Aberkrombinin rəhbərliyi ilə işlənmiş "Böyük Londonun" layihəsi geniş tanınmışdır, burada inkişaf edən, meqapolisin və ətraf ərəzilərin və məskənlərin maraqları uyğunlaşdırılmışdı.

60-cı illərdə elmi-texniki inqilabla və artan şəhərsalma fəallığı ilə bağlı olaraq dünyada nəzəri və konseptual axtarışların

həmçinin ərazi planlaşdırılması sahəsində layihə fəaliyyətinin qruplaşması müşahidə olunurdu (Tokionun inkişaf layihəsi, 1962, “Metabolik” şəhər, K.Kurokava, 1965, “Ekumenopolisin layihəsi”, 2100-cü ilin proqnozu, K.Doksiadis, 1968 və s.).

1960-70-cı illərdə ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya və başqa ölkələrin artıq təşəkkül tapmış məskunlaşma sistemlərinin inkişafı üzrə bir sıra layihə təklifləri işlənilmişdir.

Hal-hazırda ərazi planlaşdırılması kompleks layihə-elmi fənn kimi inkişaf edir. Ərazi planlaşdırılması dövlətin (regionun, ərazinin) inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsidir. Ərazi planlaşdırılması layihə fənni -məskunlaşmanın strateji məsələlərini həll edir o, şəhərsalma elminin çərçivəsində və başqa bilik sahələri ilə kəşisərək inkişaf edir.

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması fəaliyyəti getdikcə daha fəal şəkildə qarışıq sahələrlə: iqtisadiyyat, coğrafiya, ekologiya, idarəetmə nəzəriyyəsi, siyasət, sosiologiya, mühəndis fənləri və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir.

Qərbdə rayon planlaşdırılması XX yüzilliyin əvvəlindən indiyədək uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu gün rayon planlaşdırılması - ərazilərin müxtəlif təbii, iqtisadi və sosial xüsusiyyətləri ilə şərtləşdirilmiş çoxsaylı məktəb və istiqamətlərdir. Müxtəlif dairələrdə və müxtəlif ölkələrdə ona münasibət olduqca fərqlidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu aktual və müasir fənn dünyanın 100-dən çox ölkəsində inkişaf edir.

İri və kiçik şəhərlərdə rayon planlaşdırılması məsələləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əgər nəhəng ölkələrdə rayon planlaşdırılma sahələri çox iri sosial-iqtisadi və mühəndis problemlərini daxil edirsə, kiçik ölkələr üçün rayon planlaşdırılma məsələsi daha lokal problemlərin həlli ola bilər, məsələn, turizm xidmətinin təşkili və s. Bununla yanaşı, bütün şəhərlər üçün rayon planlaşdırılmasının əsas mahiyyəti - ərazilərin təşkili və onların səmərəli istifadəsinə səy göstərilməsi - dəyişməz qalır. Nəyin,

harada və necə tikilməsi - cavabı rayon planlaşdırılması müəlliflərindən gözlənilən daha ümumi və eyni zamanda, kifayət qədər konkret suallardır.

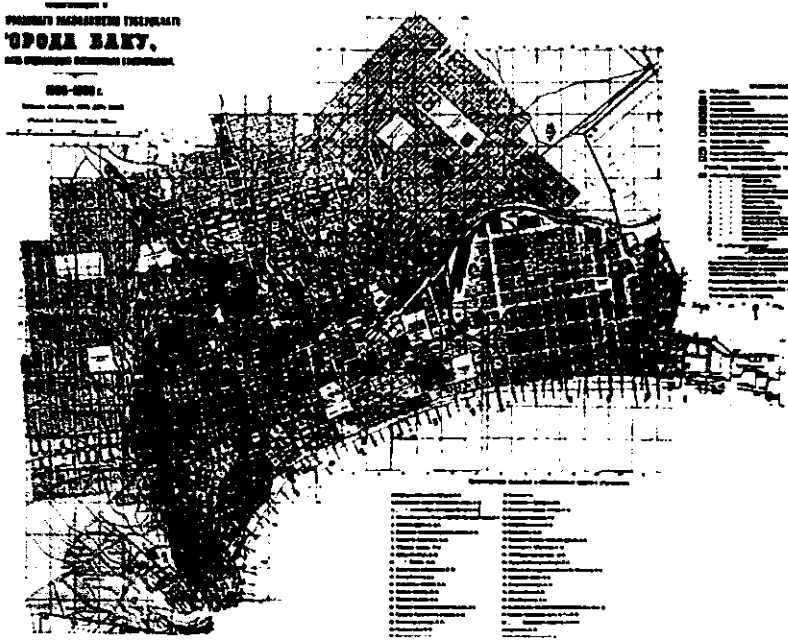
Rayon planlaşdırılmasının Azərbaycanda yaranması və inkişafı. XIX əsrdə Azərbaycanda da şəhərlərin böyümə prosesi baş verirdi. Bakı şəhərində və ona bitişik ərazilərdə XIX əsrin sonlarına doğru bu proses daha fəal şəkildə görünür. Azərbaycanda şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması, müasir elm sahəsi və dövlət siyasəti kimi öz fəaliyyətini XIX əsrin ortalarından başlayır. Məhz bu mərhələdə, 1864-cü ildən etibarən Bakı şəhərinin inkişafında sıçrayış baş verir. Bu zaman Bakının iri sənaye şəhəri və ticarət mərkəzi kimi formalaşmasına və eləcə də şəhərsalmanın inkişafına Abşeronda fəaliyyət göstərməyə başlayan neft sənayesi böyük təkan vermişdi.

1859-cu ildə qəza mərkəzinin Bakıya köçürülməsi, həmçinin gur inkişaf edən neft sənayesi şəhərin sürətli inkişafına səbəb oldu, qısa vaxt ərzində Bakını Rusiyanın ən iri şəhərlərindən birinə çevirdi. Hələ XIX əsrin əvvəllərində qala divarları arasında, 22 ha ərazidə yerləşən şəhər forşadtın boş ərazilərini mənimsəməyə başlayır. 1806-1881-ci illər ərzində şəhərin ərazisi 1300 ha-dək böyüdü. Şəhər əhalisinin artımı da o dərəcədə sürətli idi: artma sürətinə görə Avropanın bütün iri şəhərlərini və hətta Nyu-York şəhərini ötmüşdü. Şəhərin formalaşması prosesi tarixi nüvənin divarları ətrafında başladı. İlk şəhər küçələrinin kontur xətti qala divarlarının xarici konturunu təkrar edirdi, belə ki, bilavasitə onun yanından keçirdi.

Bakı şəhərinin ilk inkişaf baş planı 1898-1900-cu illərdə mülki mühəndis Nikolay Fon der Nonne tərəfindən işlənilmişdi (şəkil 1.6.). N.Fon der Nonne ona qədər işlənmiş bütün işləri araşdırdıqdan sonra ən yaxşı olanları istifadə etdi və Bakının genişləndirilməsi təklifini irəli sürdü. Məhz onun layihəsi əsasında şəhərin dağüstü hissəsinin tikintisi aparılmışdı. Baş plan üç il ərzində

işlənilir və 1900-cu ilədək həyata keçirilir.

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri üçün əsas məsələlərdən bi-

Şəkil 1.6. Bakı şəhərinin ilk inkişaf baş planı, 1898-1900-cu illər, mülki mühəndis Nikolay Fon der Nonne.

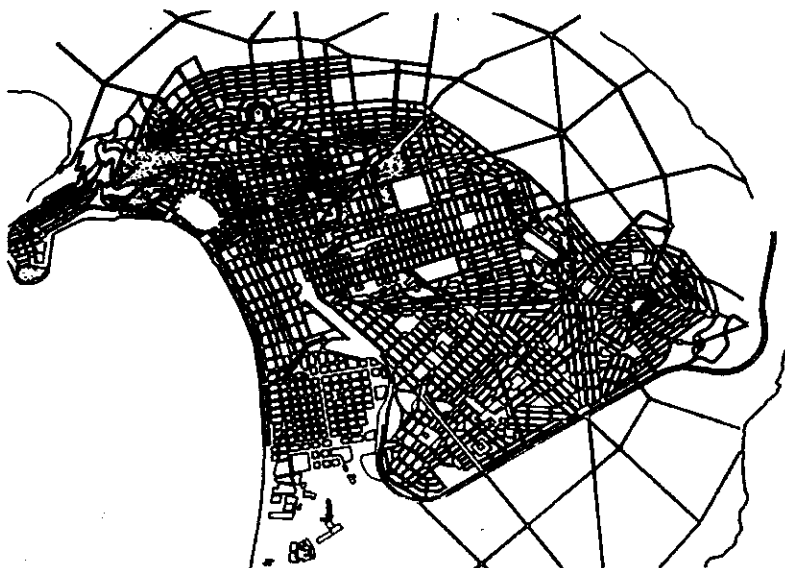
ri şəhər əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması idi. XX əsrin ilk onilliklərinin tikinti təcrübəsi yaşayış fondunun qaydaya salınmasından, şəhərin abadlaşdırılmasından ibarət idi.

Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 20-ci illərdə Bakı şəhərinə böyük əhali axını həyata keçirilir. Əhali artımının intensivliyinə görə Bakı XX əsrin əvvəllərində Moskva, Kiyev, Odessa, Xarkov kimi şəhərləri geridə qoymuşdu.

Ölkəmizdə rayon planlaşdırılmasının yaranma səbəbləri sosialist inqilabı və vətəndaş müharibəsindən sonra xalq təsərrüfatı-

nın bərpası ilə bağlı idi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda ən önəmli məsələlərdən biri Bakının rekonstruksiyası və Bakı fəhlələrinin, xüsusilə də neftçilərin yaşayış və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması idi. Yerli rayon planlaşdırılması inkişafının bir neçə mərhələsini ayırmaq olar:

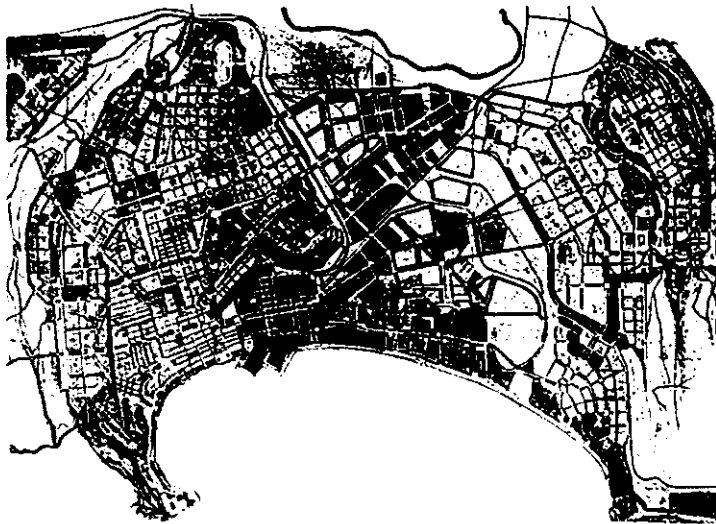
1927-ci ildə ölkənin neft sənayesinin bərpası planına uyğun olaraq o dövrdə ən mühüm neft rayonu olan - Abşeron yarımadasının planlaşdırılma məsələsi irəli sürülmüşdü. **1924-1925-ci illərdə prof. A.P.İvanitskinin** rəhbərliyi ilə yerinə yetirilmiş Abşeron yarımadasının və Bakı şəhərinin baş planı özünün metodikasına, ideya genişliyinə və bütün problemləri əhatə etməsinə görə bu gün də nümunə ola bilər (şəkil 1.7).

Şəkil 1.7. A.P.İvanitskiy, Bakı şəhərinin baş planı 1924-1927-ci illər.

Neft sənayesinin və Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinin intensiv inkişafı Bakının Baş planının və Abşeron yarımada-

sının planlaşdırılmasının sonrakı inkişafına kəskin ehtiyac yaratdı. Qısa zaman ərzində (1932-1934) Abşeron yarımadasının və Bakı şəhərinin planlaşdırılma layihəsi yerinə yetirildi. Layihəyə “rus şəhərsalmasının atası sayılan” **prof. V.Semyonov** başçılıq edirdi. Bu işin xarakterik cəhətləri onun ciddi sənədlərlə əsaslandırılması, materialların obyektivliyi və dəqiq işlənilməsi, planlaşdırılan ərazilərin problemlərinin öyrənilməsi idi. Məhz bu zaman Bakının ilk şəhər-peykinin - Sumqayıtın tikintisi üçün sahə nəzərdə tutulmuşdu, eləcə də Bakının inkişafı üçün uzun illər ərzində, lap bu günlərə qədər xarakterik cəhət olan üçhissəli planlaşdırılma strukturu təklif edilmişdi.

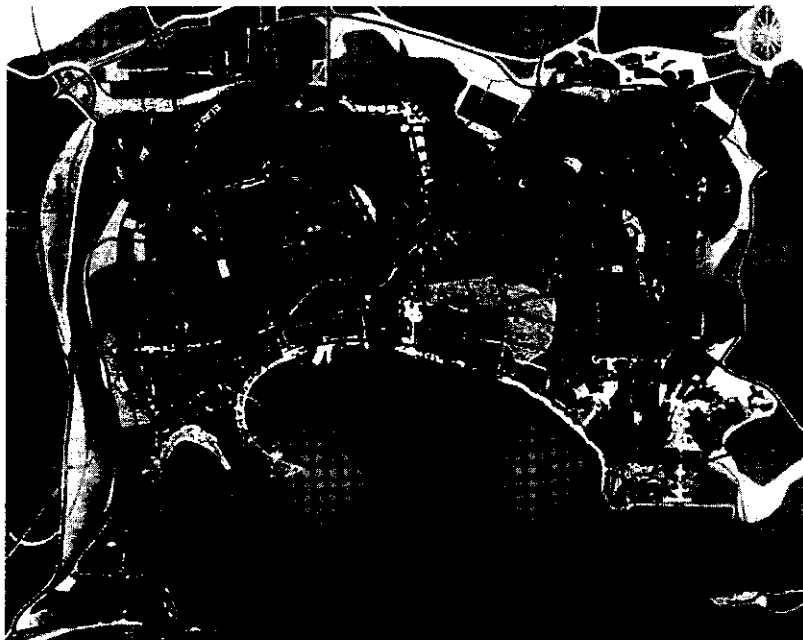
Şəkil 1.8. Bakı şəhərinin baş planı. 1934-1937-ci illər. L.A.İlyin.

1937-ci ildə **prof. L.İlyinin rəhbərliyi ilə** yeni baş plan işlənildi (şəkil 1.8.). Bu planda bundan əvvəlki layihələrdə əsas qoyulmuş bütün dəyərli tərəflər öz əksini tapdı, bununla yanaşı Bakının inkişafında keyfiyyətli dəyişikliklər nəzərdə tutulurdu.

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

Şəhərin əsas funksional oxlarını müəyyən edən mərkəzlər sistemi dəqiqləşdirilirdi. Baş plan yaşayış məhəllələrinin tikintisini, şəhər ərazilərinin zonalaşmasını və şəhərin amfiteatr quruluşu nəzərə alınmaqla məkan kompozisiyasının həllini təklif edirdi.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə (1941-1945) rayon planlaşdırılması üzrə bütün işlər dayandırıldı.

*Şəkil 1.9. Bakı şəhərinin baş planı 1986-2005-ci illər
(Bakı Dövlət Layihə).*

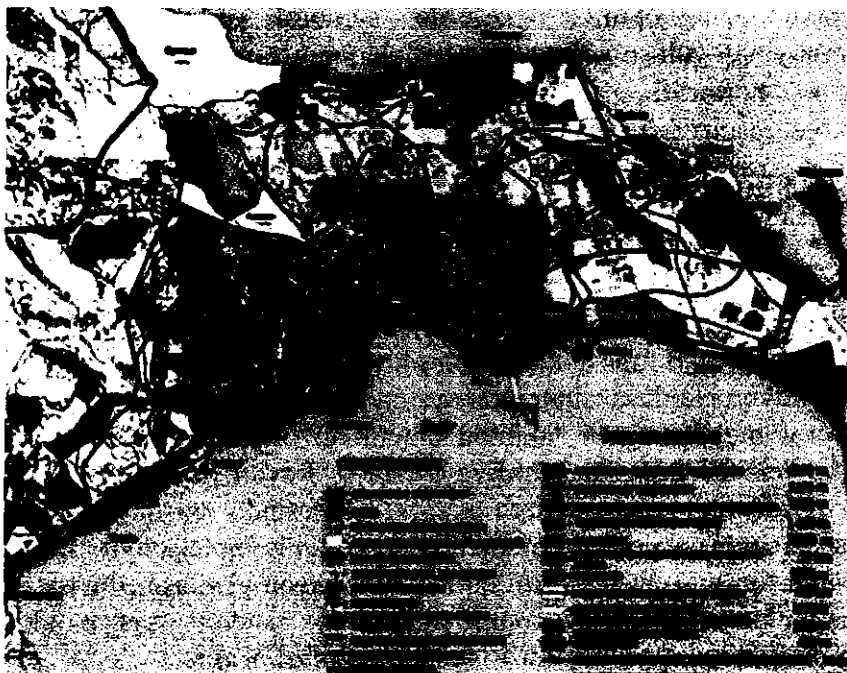
Müharibədən sonrakı mərhələ (1945-1960-cı illər) - rayon planlaşdırılmasının əhəmiyyətinin etiraf edilməsi dövrüdür. 1952-1954-cü illərdə "Bakı Dövlət Layihə" İnstitutunun yaradıcı kollektivi tərəfindən şəhərin 1976-cı ilədək inkişafının növbəti Baş planı işlənilib hazırlandı və 1958-ci ildə Respublika-

nın Nazirlər Sovetinin Qərarı ilə təsdiq edildi.

Şəhərin iqtisadiyyatına, onun yaşayış tikintisinə və xidmət infrastrukturuna maliyyə qoyuluşunun artması yetmişinci illərin əvvəllərində tərtib olunmuş Bakı şəhəri inkişafının baş planına yenedən baxılmasına ehtiyac yaratdı və **1982-ci ildən 2005-ci ilə qədər müddətinə “BakıDövlətLayihə” İnstitutu tərəfindən** yeni inkişaf layihəsi yerinə yetirildi (şəkil 1.9.).

Sovet imperiyasının dağılması bütün ölkədə, o cümlədən Bakıda da öz nəticələrini göstərdi, uzun bir mərhələ xaos və qeyri-stabilitet hökm sürdü. 80-ci illərin sonunda və 90-cı illərin başlanğıcında şəhərdə praktiki olaraq tikinti dayandı. Bununla yanaşı, Azərbaycanın planlı sosialist iqtisadiyyatından azad bazar iqtisadiyyatına keçməsi planlaşdırılma prosesinə və onun inkişafına təsirini göstərdi. **1987-ci ildə təsdiq olunmuş “Bakının 2005-ci ilədək iqtisadi və sosial inkişafının baş planı”** planlı iqtisadiyyatın dəqiq hədudlarında şəhər inkişafını tələb edirdi. Təəssüf ki, keçid mərhələdə bu planın bir çox qaydaları pozuldu. Buna görə də, bu gün həmin Baş plan qanunvericilik sənədi kimi artıq köhnəlmişdir. Postsovet mərhələsi “rayon planlaşdırılmasının ölkəmizdə yarandığı vaxtdan yetmiş beş il sonra acınacaqlı və fəlakətli vəziyyəti” kimi qeyd edilir. Heç bir bilik sahəsinin dəqiq sərhədləşdirilmiş tədqiqat predmeti və özünün elmi konsepsiyası olmadığına görə effektiv inkişaf edə bilmirdi.

Şəhərinin çox böyük iqtisadi və tənzim olunmayan ərazi inkişafı, əhali artımı, Böyük Bakının regional inkişaf planının işlənilməsinə ehtiyac yaratdı. Hal-hazırda bu layihə sənədinin hazırlanması başa çatdırılmışdır. Regional İnkişaf Planı Bakı, Sumqayıt və Xırdalan şəhərlərinin, eləcə də Abşeron yarımadasının 2030-cu ilədək perspektiv inkişafını daxil edir (şəkil 1.10.). Hazırkı zamanda Bakı şəhərinin ərazisi 213000 ha təşkil edir, yeni plana əsasən isə onun sahəsinin 250000 ha-a qaldırılması nəzərdə tutulur.

Şəkil 1.10. Böyük Bakının 2030-cu ilədək Regional İnkişaf Konsepsiyası (Bakı Dövlət Layihə).

Rayon planlaşdırılmasının müasir məsələləri. Hal-hazırda rayon planlaşdırılması - verilmiş rayonun ərazisində istehsalat müəssisələrinin, kommunikasiyaların və məskunlaşma yerlərinin coğrafi, iqtisadi, memarlıq-tikinti və mühəndis-texniki amillər nəzərə alınmaqla daha səmərəli yerləşdirilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasıdır. Rayon planlaşdırılması aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir:

- ♦ planlaşdırılan rayonda təbii, əmək və maddi-texniki resursların və şəraitin kompleks istifadə olunmasının əsasında sənayenin effektiv yerləşdirilməsi;
- ♦ yaşayış yerlərinin sanitariya-gigiyenik və şəhərsalma şərtləri

baxımından optimal ərazilərdə səmərəli yerləşdirilməsi və əməyin qoyuluşu yerləri ilə rahat əlaqənin yaradılması;

- ◆ hərtərəfli əsaslandırılmış ixtisaslaşmalar nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı istehsalatının səmərəli təşkili;
- ◆ rayonun bütün mühəndis avadanlığı sisteminin qarşılıqlı əlaqəli həll olunması (nəqliyyat, enerji saxlanması, su təchizəti və s.);
- ◆ istirahət zonalarının məqsəduyğun təşkili;
- ◆ təbii mühitin effektiv istifadə olunması, qorunması və zənginləşdirilməsi;
- ◆ ərazinin funksional zonalaşdırılması.

Rayon planlaşdırılma elmi ayrı-ayrı fənlərin inkişafına söykənərək meydana gəlir, lakin bu sintetik nəzəriyyənin yaranmasında əsas rol iqtisadi coğrafiyaya aiddir. Rayon planlaşdırılması, coğrafiyanın uzunmüddətli inkişafı prosesində araşdırmalar və təcrübələr nəticəsində əldə etdiyi ərazinin kompleks öyrənilməsinin ideya və metodlarını qəbul edir. Rayon planlaşdırılmasının işlənilməsində iqtisadi coğrafiya daha çox sistemli yanaşma ideyalarının reallaşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir.

1.3. Rayon planlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Rayon planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi mürəkkəb problemlərin həlli ilə bağlı olduğundan əsas metodoloji yanaşmaların formalaşdırılması çox vacibdir. Belə əsasların formalaşdırılmasında isə sistem nəzəriyyəsi, kibernetika, informasiya nəzəriyyəsi və s. kimi yeni ideya və yanaşmaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [103]. Bu yanaşmaların konkret elm sahələrində tətbiq edilməsinin ümumi mahiyyəti və səmərəliliyi tam aydınlığı ilə görünür. Geniş ictimaiyyətin və yerli hakimiyyət orqanlarının iştirakı ilə sistem, kibernetika və informasiya yanaşmaları və müasir elmi proqnozlaşdırma əsasında rayon layihələndi-

rilməsi konsepsiyasının bəzi problemlərinə diqqət yetirək.

Sistemli yanaşma. Sistemli yanaşma, böyük sistemlərin məqsədyönlü qurulması strategiyasının hazırlanmasına imkan verən, fərdi yanaşma və metodların istifadəsini təmin edən, ən başlıca xüsusiyyətləri və prinsiplərin axtarışını nəzərdə tutur.

Rayon planlaşdırılması - dinamik sistemlərin idarəetmə vasitəsidir. Sonrakı şərhlərdə bir-birinə yaxın, lakin məzmununa görə fərqli anlayışlara diqqət yetirilir.

Rayon planlaşdırılması - müəyyən rayonun layihə sxemlərinin işlənib hazırlanması prosesidir; rayonun analitik, proqnoz və layihə xarakterli materialları əsasında kompleks layihəsinin hazırlanmasıdır; rayon planlaşdırılması nəzəriyyəsi və təcrübəsi daxil edilməklə sürətlə inkişaf edən ümumi bilik sahəsidir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi rayon planlaşdırılması müstəqil nəzəri və təcrübə əsaslarına söykənən elmdir. Hər hansı rayonun planlaşdırılması - rayonun faktiki və yaxud layihələndirilmə (proqnozlaşdırma) vəziyyətinə deyilir.

Kibernetika (lat. idarəetmə səriştəsi) mənasında rayon planlaşdırılması dinamik idarə sistemi olub, idarəolunan sistemlər (rayon planlaşdırılması, layihələndirilmə vəziyyəti) və idarəedən sistemlərdən (layihə, sxem, layihələşdirmə prosesi, bilik sahəsi) ibarətdir.

Rayon planlaşdırılma sistemlərinin xüsusiyyətləri, tərkibi və inkişafı. Rayon planlaşdırılma sisteminin səmərəli idarəedilməsinin təşkili idarəolunan sistemin xüsusiyyətlərindən çox asılıdır. Planlaşdırma sistemlərinin başlıca xüsusiyyəti onun böyük inersiyaya, deməli, həm də uzun zaman həddinə malik olmasıdır. Layihə karkasları təkcə uzunömürlü (80-100 il) bina və qurğulardan ibarət olmur. Mövcud olan əsas karkaslara müxtəlif zamanlarda yeni struktur elementləri əlavə edilir. Məhz bu müxtəlif zamanlı elementlər rayon layihələşdirilməsinə dinamiklik gətirir. Şəhərlər, rayonlar bu yeni elementlərin hesabına daimi genişlə-

nirlər və böyüürlər (əksinə də ola bilər, həmin rayon və şəhərlər inkişafdan qalmaqla deqradasiyaya uğraya bilərlər).

Göstərilən proseslərə məruz qalmış rayon və şəhər sistemlərinin ölçüləri arasındakı fərqlər çox da böyük olmur. Çünki, inkişaf və yaxud geriləmə bütün sistemə eyni dərəcədə təsir edir. Ona görə də rayon planlaşdırılmasının işlənilib hazırlanmasında hər şeydən əvvəl “planlaşdırma yeniliyi” və onun təsiri altında “birdən-birə baş verən dəyişikliklər” nəzarət altında saxlanılmalıdır.

Ərazi və tikililər sistemindən ibarət olan rayon planlaşdırılma sistemi öz tərkibinə bir sıra yarım sistemləri daxil edir:

1) sənaye istehsal müəssisələri (bütün sənaye sahələri müəssisələrinin ərazi və tikililəri);

2) kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələri (kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün istifadə edilən ərazi və kənd təsərrüfatı tikililəri);

3) elm, təhsil, inzibati, maliyyə, məsləhətxana strukturlarının idarə və müəssisələri;

4) məskunlaşma (yaşayış əraziləri, bina və tikililər daxil edilməklə yaşayış yerləri);

5) mühəndis qurğuları və kommunikasiyalar (ərazilər, dəhlizlər, trasslar və nəqliyyat qurğuları, rabitə, enerji təchizatı, sutəchizatı, qaz təchizatı, çirkli suların axıdılması və b.);

6) əhaliyə xidmət göstərən (əhaliyə tibbi, mədəni, ticarət, məişət və digər növ xidmətlər göstərən yerlər, bina və tikililər);

7) rekreasiya ərazi və tikililəri (parklar, istirahət zonaları, kurortlar, idman, turist, ekskursiya mərkəzləri və b.);

8) yaşayış mühitinin qorunması (sanitar-mühafizə zonaları, təbii landşaftın mühafizə zonası, pozulmuş ərazilərin bərpaası);

9) yeraltı sərvətlərin mühafizəsi (qiymətli faydalı qazıntı yataqları və b. üst qatların əldə etməmiş halda saxlanması);

10) təbiətin ehtiyat üçün saxlanılan yarım sistemləri (zəif mənimsənilən ərazilər və gələcəkdə istifadə üçün saxlanılan ərazilər);

Rayon planlaşdırma sistemi - insanların istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətinin maddi nəticələrindən biridir. Məhz belə konkret material mühitində cəmiyyətin fəaliyyəti davam edir. Davam edən fəaliyyətin şəraitinə və xarakterinə bu mühitin təsiri çox güclü olur. Cəmiyyətin hər bir yeni inkişaf mərhələsində insanların yaşayışı və fəaliyyəti üçün daha əlverişli şərait yaradan rayon planlaşdırılmasının düzgün qiymətləndirilməsini qabaqcadan görmək çox vacibdir.

Rayon planlaşdırma sistemlərinin qurulmasının ümumi xüsusiyyətləri və prinsipləri. Rayon planlaşdırma sistemlərinin qurulmasının xüsusiyyətləri və prinsipləri qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Ümumi halda başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) sistemin mürəkkəbliyi, məhdudluğu; 2) dinamizmi; 3) inersiyalı olması; 4) poliinersiyalılığı; 5) inkişafının qeyri-bərabərliyi; 6) ziddiyyətli vəziyyətdə olması; 7) gecikmə laqının böyüklüyü; 8) eksperimentinin qeyri-mümkünlüyü; 9) coğrafi konkretliyi və b.

Yuxarıda səciyyəsi verilən rayon planlaşdırma sisteminin xüsusiyyətləri və özünəməxsusluğu rayon planlaşdırma sisteminin qurulması üçün bir sıra əsas prinsip və ideyaları irəli sürür:

1. Rayon planlaşdırılmasının ümumi (integral) iqtisadi səmərəlilik prinsipi. Rayon planlaşdırılması prosesində sənaye müəssisələrinin, məskunlaşma və mühəndis qurğularının yerləşdirilməsi variantında səmərəlilik önə çəkilir. Rayon planlaşdırılmasından alınan ümumi səmərəlilik aşağıdakılardan ibarətdir:

a) iqtisadi səmərəlilik (rayon layihələşdirilməsinin həyata keçirilməsində kapital qoyuluşuna qənaət edilməsindən əldə olunan səmərə);

b) gigiyena səmərəliliyi (məskunlaşma şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhali üçün peşə seçiminin geniş olması, qadın və kişi əməyindən birgə istifadə edən müəssisələrin səmərəli əlaqələndirilməsi, ətraf mühitin çirkənməsinə yol verilməməsi);

c) arxitektura səmərəliliyi (arxitektura baxımından landşaft

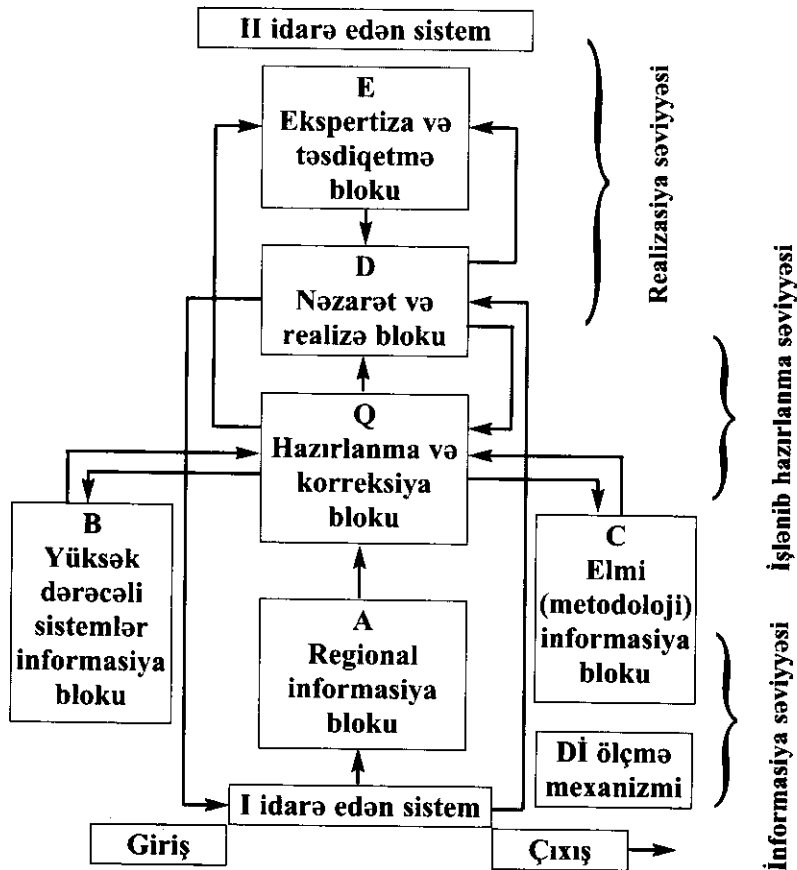
kompozisiyasını nəzərə almaqla yaxşı yerlərin, yaşayış strukturlarının, sənaye və rekreasiya zonalarının seçilməsi);

ç) informasiya səmərəliliyi (layihələşdirmə ətrafında informasiya resurslarının" yaradılması);

d) psixoloji səmərə (layihə ətrafında yaxşı psixoloji mühitin yaradılması);

e) müdafiə səmərəliliyi.

2. Suboptimallaşma prinsipi;

3. Uzaq perspektivlik prinsipi;

4. Planlaşdırma strukturlarının mövcudluğu səmərəliliyinin istifadəsi;

5. Sistemin iyerarxiya (pilləvari) strukturunda optimallığın axtarışı;

6. Sistemin əsas hissələrinin açıq inkişaf prinsipi: Planlaşdırma strukturlarının zonal şəkildə təşkili;

8. Rayonun spesifikasının mütləq nəzərə alınması prinsipi.

Məhz bu prinsipin nəzərə alınması rayon planlaşdırılması və ərazinin coğrafi öyrənilməsi arasında olan əhəmiyyətli əlaqələri aşkar etmək mümkün olur.

Kibernetik yanaşma. Məlum olduğu kimi kibernetika idarəetmənin ümumi prinsipləri haqqında elm olub, informasiyaların işlənilib hazırlanması yolu ilə məqsədyönlü fəaliyyətin necə təşkil edilməsidir. Kibernetik yanaşma mürəkkəb dinamik sistemlərin məqsədyönlü optimal idarəedilməsini nəzərdə tutur (bax sxem1). Y.N.Persikin təklif etdiyi sxem 1.1-də rayon planlaşdırılmasının kibernetik modelində idarəolunan prosesin və idarəedən sistemin vahid dinamik əlaqədə olduğunu göstərir. Bu modeldə:

I - müəyyən rayonun idarəolunan planlaşdırma sistemidir. Bu sistemin girişinin müəyyən ölçülərinə təsir göstərməklə, çıxışda biz arzu etdiyimiz nəticəni ala bilərik.

II - idarəedən sistem öz tərkibinə: informasiya səviyyəsini (A-rayon haqqında ilkin informasiya blokunu; B-daha yüksək taksonomik dərəcəli sistemlər haqqında informasiya verən blokunu; C-metodoloji informasiya blokunu); işlənilib hazırlanma səviyyəsini (Q-rayon planlaşdırılmasının işlənilib hazırlanma və korreksiya bloku); realizə edilmə səviyyəsini (D-ölçmə mexanizmləri vasitəsilə D1-rayon planlaşdırılmasına nəzarət və realizə bloku); E-rayon planlaşdırılmasının ekspertiza və hüquqi təsdiq blokunu daxil edir. Bütün göstərilən sistemin səmərəli işi bu sistemin mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq giriş və çıxışına müvafiq ko-

manda verməkdən ibarətdir.

A - bloku- “ideal” sxem daxilində regional informasiya bankını təmsil edir. Bu bank regionun məlumatları ilə fasiləsiz təzələnməlidir. Toplanmış materiallar elektron hesablama texnikasından istifadə etməklə müasir metodlar əsasında işlənib hazırlanmalıdır. **Q - bloku**- rayon planlaşdırılmasının işlənib hazırlanmasını və korreksiyasını həyata keçirən layihə-tədqiqat sistemidir. **B və C blokları**- elmi-tədqiqat və planlaşdırma sistemləri olmaqla yüksək taksonomik səviyyədəki sistemlərdə, həmçinin Q bloku sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə ümumi metodoloji informasiyaların işlənib hazırlanmasını və B blokuna daxil olmasını təmin edirlər. **D bloku** - rayon planlaşdırılmasının ekspertiza və hüquqi təsdiq etməni həyata keçirir, həmçinin Q və D bloklarından siqnallar daxil olduqca layihələri təsdiq edir və operativ həlli haqqında qərarlar verir.

A, B, C bloklarının ideal sxemdə işləmələri Q blokuna tələb olunan ilkin informasiyanın daxil olmasını təmin edir; D bloku yerlərdə təşkilədiçi və sərəncamverici orqan kimi rayon planlaşdırılmasını həyata keçirir. Mövcud şəraitdə baş verən dəyişiklikləri qeyd edir və onlar haqqında Q və E bloklarına siqnal göndərir; E bloku səlahiyyətli və daimi fəaliyyət göstərən orqan kimi, rayon planlaşdırılmasının yuxarı səviyyələrdə baxılacaq başlıca prinsiplial məsələlərini həll edir.

Məlum olduğu kimi praktikada bu sxem hələlilik kifayət qədər fəaliyyət göstərə bilmir. Bloklar arasında əlaqələr zəifdir, giriş və çıxış üst-üstə düşmür, bəzi bloklar natamamdır və yaxud öz vəzifələrini icra etməyə hazır deyildir. Bu və ya digər nöqsanlar bu sxemin optimal fəaliyyət göstərməsinə imkan vermir. Lakin inamla demək olar ki, mürəkkəb dinamik sistem olan rayon planlaşdırılmasının idarə edilməsi onun faydalılığını kəskin sürətdə artıracaqdır.

Amerikalı alim P.Holl qeyd edir ki, kibernetikaya əsaslanan

sistem planlaşdırma konsepsiyasının bünövrəsini iki paralel təşkil edir: planlaşdırın və yaxud nəzarətdən sistemlər. ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin qarışıq iqtisadiyyatında bu əlaqələrə nəzarət etmək üçün iki əsas təsir vasitəsi vardır: birinci - dövlət investisiyalarına, xüsusilə yollar, dəmir yolları, hava limanları, məktəblər, xəstəxanalar, ictimai binalar kimi infrastruktur elementlərinə nəzarət hüququ; ikinci - bu həvəsləndirmə qaydası ilə fiziki inkişafın təmin olunmasında fərdi sektorun iştirakına şərait yaratmaqdır.

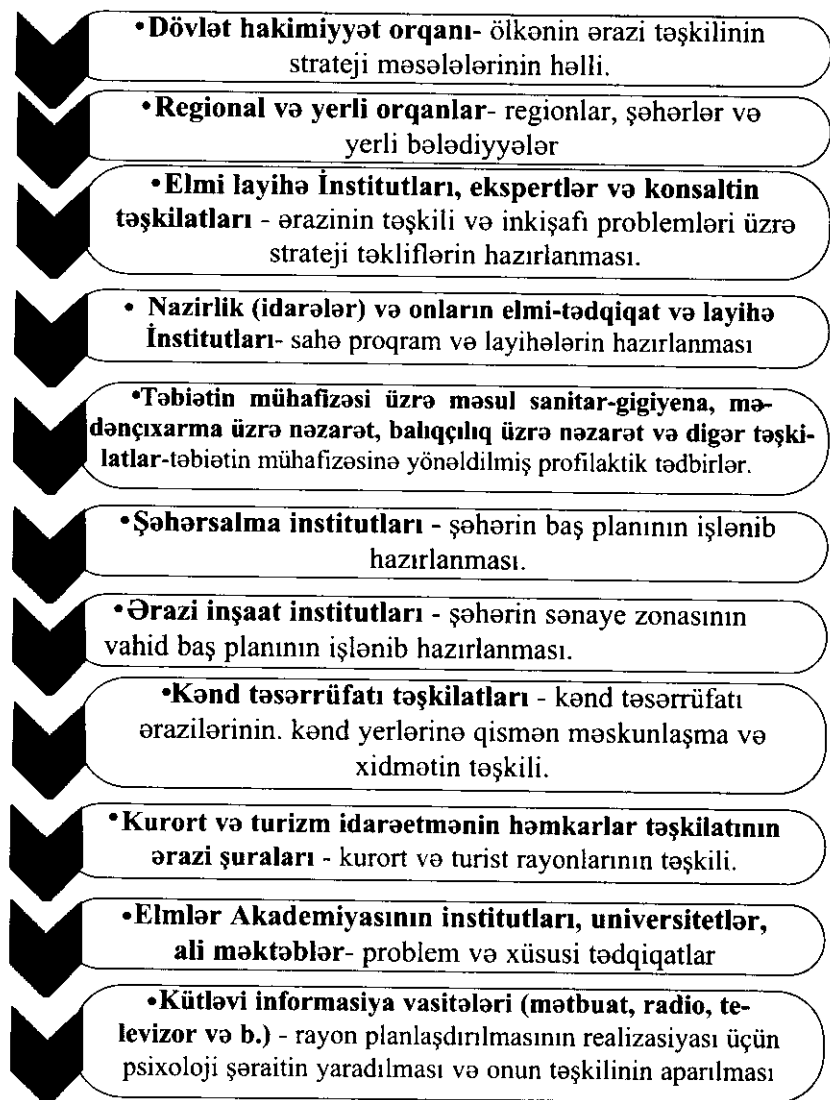
İnformasiya yanaşması. Rayon planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi üçün oradakı informasiyanın hərəkətinin təhlili çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz onun iştirakı ilə son nəticəyə təsir göstərən, informasiyanın qırılması, itkiləri təhrif olunan yerlərini və s. vaxtında aşkar etmək əhəmiyyətlidir. Rayon planlaşdırılmasının bir sıra informasiya problemlərini nəzərdən keçirək:

- 1) informasiya axını, həcmnin ümumi qiymətləndirilməsi;
- 2) rayon planlaşdırılmasının işlənib hazırlanmasında informasiya axınlarının istiqamətləri;
- 3) rayon planlaşdırılmasının realizasiyası prosesində informasiyanın hərəkəti.

Rayon planlaşdırılmasında informasiya itkilərinə yol verilməməsi üçün onun əsas axın istiqamətlərinə diqqət yetirilməlidir. Beş əsas informasiya axını istiqaməti götürülür:

- 1) informasiyanın kənardan daxil edilməsi;
- 2) mütəxəssislər - işin iştirakçıları arasında daxili informasiya mübadiləsinin əlaqələndirilməsi;
- 3) yaradıcılıq təfəkkürü (informasiyanın fərdi işlənməsi);
- 4) sintez səviyyəsində (aparıcı mütəxəssislər qrupu tərəfindən qərarın qəbul edilməsi) informasiyanın mərkəzləşdirilməsi;
- 5) hazırlanmış materialların mətn və qrafik şərh.

Bütün iş mərhələlərində informasiyanın yerləşdirilməsi çarpazlaşmış xarakter alır və onun itkiləri və təhrifləri baş verir. İn-

Sxem 1.2. Rayon planlaşdırılmasının idarəetmə və idarə olunma sistemləri arasındakı əlaqələr.

formasiya itkiləri və təhriflərinin əsaslı obyektiv amillərini qeyd edək: informasiyanın həddən artıq böyük həcmdə olması; informasiya mənbələrinin naməlumluğu və yaxud əlçatmazlığı; ilkin informasiyalardakı çatışmazlıqlar; sistemli düşünmələrdəki təcrübə və bacarığın olmaması; idarəedilmə sistemlərindən idarəolunan sistemə keçiddə qrafik və mətn informasiya materialları və şərhində nöqsanlara yol verilməsi. Rayon planlaşdırılma materiallarının, ixtisaslı kadrların azlığı nöqsanların buraxılmasına təsir göstərir. İnformasiyanın daxil edilməsinin digər çətinliyi rayon planlaşdırılmasının geniş və müxtəlif bilik sahələri və obyektləri ilə bağlı olmasıdır. Rayon planlaşdırılmasının informasiya ilə bağlı ən əhəmiyyətli problemi sxem 1.2-də göstərilən idarəedilən və idarəolunan sistemlər arasındakı əlaqə kanallarının vəziyyəti və fəaliyyətidir. İri rayonlarda çox sayda təşkilatlar rayon planlaşdırılması və realizə edilməsi işlərinə cəlb olunmalıdır.

Rayon planlaşdırılmasının reallaşdırılması üzrə yerlərdə operativ nəzarəti həyata keçirən vahid təşkiləddici və sərəncamverici və elmi-texniki mərkəzlərin yaradılması daha məqsədəuyğun olardı. Bu təşkilatın funksiyası rayon planlaşdırılmasına nəzarətdən xeyli geniş ola bilər. Onlar rayonun inkişafına ümumi nəzarəti və əlaqələndirilməni bütövlükdə əhatə edə bilərlər. Tez və gec belə mərkəzlər yaradılmalıdır və tələb olunan səlahiyyətlər, xüsusilə yeni yaradılan rayonlarda verilməlidir.

Rayon planlaşdırılması qərarlarının idarə edilən planlaşdırma sisteminə daxil edilməsi və onun materiallarının hüquqi sənəd kimi qəbul edilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti olardı. Lazımi səviyyələrdə hüquqi sənədləşmələrin aparılmaması fikirlərini yaradır, bu isə onların səmərəliliyinin aşağı düşməsi səbəblərindən biridir. Ona görə də rayon planlaşdırılma sənədlərinin daimi təzələnməsi üzərində işləmək, daha səlahiyyətli ekspertizadan keçirmək və müvafiq olaraq problemi yüksək instansiyalar qarşısında qoymaqla yaxşı nəticələrə nail oluna bilər.

1.4. Urbanizasiyanın inkişaf tendensiyaları və mərhələləri

Urbanizasiya (*urbanus*, latınca şəhər) - şəhərlərin böyüməsi, onlarda əhalinin cəmlənməsi və xüsusilə böyük şəhərlərdə şəhər həyat tərzinin yayılması ilə ifadə olunan sosial -iqtisadi inkişaf prosesləridir.

Urbanizasiya aşağıdakı proseslərlə müşayiət olunur:

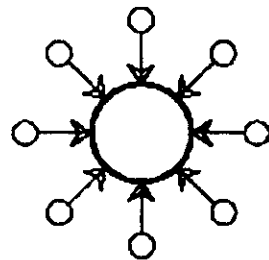
- iqtisadi və elmi potensialın artması;
- cəmiyyətin professional (ixtisas) strukturunun dəyişməsi;
- cəmiyyətin tələblərinin artması;
- böyük məkanlarının mənimsənilməsi;
- ekoloji, nəqliyyat və başqa şəhər problemlərinin artması.

Urbanizasiya prosesinin mahiyyəti - əhalinin yerdəyişməsi və onların məskunlaşma mərkəzlərində cəmlənməsidir (sxem 1.3.). Urbanizasiya üçün kənd əhalisinin şəhərə axması və kənd ətrafından kiçik yaxın şəhərlərdən böyük şəhərlərə əhalinin artan rəqsi hərəkəti (iş yerlərinə, mədəni-məişət ehtiyaclarına və b. görə) xarakterikdir.

Urbanizasiya prosesi gedən şəhərlərdə miqrasiyanın 2 növünü ayırırlar:

- 1) rəqsi (gedib-qayıdan) miqrasiya - əhalinin şəhəratraflarından şəhərə və geri yerdəyişməsi (iş yerlərinə və təhsilə);
- 2) geri dönüşü olmayan (həmişəlik) miqrasiya - əhalinin daha iri yaşayış məntəqələrinə daimi yaşayış üçün köç etməsi.

Dar mənada urbanizasiya prosesi - şəhərlərin əhalisinin sayının mexaniki artması, əhalinin bir mərkəzə cəmlənməsidir. Urbanizasiyanın əks prosesi dezurbanizasiyadır (dekonsentrasiya). Geniş mənada urbanizasiya prosesi - həyat tərzinin dəyişmə prosesidir.

Sxem 1.3.

si, insanın şəhər həyat tərzinə uyğunlaşdırılmalıdır. Şəhər həyat tərzini anlayışı özündə insan həyatının və cəmiyyət həyatının bir çox tərəflərini birləşdirir və burada prinsipial və əsas olanı məşğuliyyət xarakteridir (şəhər sakinləri, bir qayda olaraq, qeyri-aqrar fəaliyyət sahələrində çalışırlar).

Böyük və iri şəhərlərdə, bəzən sosial-iqtisadi səbəblərlə şərt-

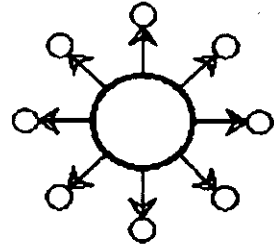

Şəkil 1.11. Yalançı urbanizasiya əlamətlərinə misal: Bakıda qaçqınların yerləşdiyi yerlərdən görüntülər [40].

ləndirilən yalançı (aldadıcı) urbanizasiya müşahidə olunur. Əhəlinin həyat tərzini dəyişdirmədən, bir yerə konsentrasiyası prosesi. Yalançı urbanizasiya-kənd sakinlərinin kütləvi şəkildə şəhərə axını; şəhərdə kifayət qədər işçi yerlərinin olmaması və bunun nəticəsində də işsizlər ordusunun yaranması; kəndlilərin şəhər həyat tərzinə uyğunlaşması prosesinin ləng getməsi və onların alışdıqları kənd həyat tərzini davam etdirməsi; yaşayış yerlərinin çatışmaması üzündən şəhəratraflarında əlverişsiz, antisaniitariya şəraitində gecəqonduların yaranması kimi hallarla xarak-

terizə edilir¹ (şəkil 1.11). Yalançı urbanizasiya bəzən ruralizasiya (“rural” - ingiliscə kənd) termini ilə də ifadə olunur.

Şəhər həyat tərzini şəhərdən kənar da yayıla bilər. Bu proseslə suburbanizasiya prosesi əlaqəlidir. Suburbanizasiya - sıx məskunlaşmış şəhər mərkəzlərinin sıxlığının azaldılması prosesi və şəhərlilərin iri şəhərin şəhərrətrafına köçürülməsi (sxem 1.4.).

Sxem 1.4.

Həmçinin mövsüm suburbanizasiyası anlayışı da vardır - bu şəhərlilərin şəhər kənarına yay köçü ilə bağlı prosesdir. Şəhər kənarında yaşayan şəhərlilər isə suburbanist adlanır. Suburbanizasiyanın yaranma səbəbləri - nəhəng şəhərlərdə yaşayışın diskomfort şəraiti, nəqliyyat sistemlərinin inkişafı, avtomobilləşmə səviyyəsinin və əhali hərəkəti səviyyəsinin artmasıdır.

1920-30-cu illərdə sovet məkanında sovet şəhərsalmaçıların arasında mübahisə yarandı. Bu mübahisə urbanizm tərəfdarları ilə dezurbanizm tərəfdarları arasında, “kapitalist şəhərinin” tənqidi və yeni tipli cəmiyyətin qurulması fonunda baş verirdi.

Bu zaman gələcək sosialist şəhərinin 2 konsepsiyası formalaşırdı:

1. Urbanizm: məskunlaşma sistemi 30 -170-min əhalisi olan şəhərlərdən ibarətdir, bu şəhərlərdən hər biri iri sənaye müəssisəsinin əsasında formalaşır;

2. Dezurbanizm: şəhər anlayışı yox olur, məskunlaşma sistemi bütöv şəbəkəşəkilli strukturlardan ibarət olur, şəhər və kənd arasındakı sərhəd yox olur (xətti şəhərlərin konsepsiyası).

Sovet mütəxəssisləri daha çox dezurbanizm konsepsiyasına üstünlük verirdilər, çünki bu şəhər modeli sosialist ideologiyası-

1. Bakıda belə bir vəziyyət 1990-cı illərdə müşahidə olunurdu - Ermənistan silahlı qüvvələrinin əraziləri işğal etməsi, qalan digər regionlarda kəskin iqtisadi və sosial tənəzzül - əhəlinin iş və yaşayış üçün kütləvi şəkildə paytaxta üz tutmasına səbəb olmuşdu.

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

na uyğun idi və onların fikrincə, yeni sosialist şəhəri - kapitalizm quruluşunun sinifli cəmiyyətinə xas olan təzadlı mühitin əksi olaraq bərabərhüquqlu bir şəhər mühiti təqdim edirdi.

Hal-hazırda bütün dünyada şəhərlərdə yaşayan əhalinin sayı get-gedə artır (cədvəl 1.1).

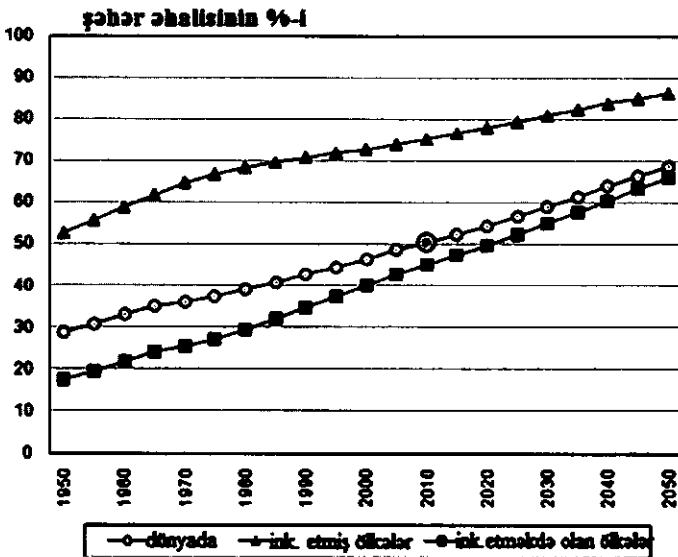
Cədvəl 1.1.

XIX - XX əsrlərdə dünyada urbanizasiya artımı.

İl	Şəhər əhalisi, mln. nəfər	Dünya əhalisində şəhər əhalisinin payı, faizlə
1800	50	5.1
1850	80	9.3
1900	220	13.3
1950	738	29.3
1960	1.033	34.2
1970	1.353	36.6
1980	1.752	39.4
1990	2.277	43.1
2000	2.926	47.5

Müasir urbanizasiya səviyyəsi 2007-ci ildə bütün dünyada 50% təşkil edərək, bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq şəhərdə əhalinin sayı üstünlük təşkil etmişdir.

BMT-nin proqnozlarına görə şəhər əhalisinin sayı 2025-ci ildə 5 mlrd. təşkil edəcəkdir, yəni 2 dəfə artacaqdır. 2010-cu ildə dünya əhalisinin sayı artıq 6.7 milyarda çatmışdır və BMT-nin məlumatlarına görə, hal-hazırda dünyada 7.2 milyardan çox insan var və bunların yarısı yalnız 6 ölkədə yaşayır. Əhalisinin sayına görə Çin və Hindistan bu ölkələr arasında ön sıralardadır. Çin, Hindistan və Nigeriyada önümüzdəki 30 ilin ən böyük şəhər əhalisi artımı gözlənilir. Hindistanın paytaxtı 25 milyonluq əhali ilə dünyanın ən sıx ikinci şəhəri sayılır. Delhidə əhali sayı

Şəkil 1.12. Dünyada, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi əhali sayında şəhər əhalisinin %-i.

1990-cı ildən bu yana iki dəfə artıb. Əhalinin sıxlığına görə 10 şəhər arasında Çinin 23 milyon əhalisi olan Şanxay və 20 milyon əhalisi olan Pekin şəhərləri də yer alır. Tokio isə 38 milyonluq əhalisi ilə dünyanın ən böyük şəhəri mövqeyindədir.

Şəhər əhalisinin davamlı artımı və kənd əhalisinin azalması urbanizasiya səviyyəsinin atmasına səbəb olur. Əgər 1950-ci ildə dünyanın şəhər əhalisinə düşən payı 28,8% və 1975-ci ildə 37,2% idisə, 2009-cu ildə artıq 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünya əhalisinin yarısından çoxunun şəhərlərdə yaşadığını, 2050-ci ildə isə dünya əhalisinin 2/3-inin şəhərlərdə yaşayacağını nəzərdə tutur. Hesablamalara görə 2050-ci ildə şəhər əhalisi dünyanın ümumi əhalisinin 68,7%-ni təşkil edəcək (şəkil 1.12). Sürətli urbanizasiyaya baxmayaraq indiyə qədər müxtəlif ölkələr və regionlarda onun inkişaf sürətin-

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

də böyük fərqlər vardır [147].

Urbanizasiya prosesi dünyanın bütün regionlarında inkişaf edir və onun daha yüksək səviyyəsi XX-XXI əsrin sərhədlərində baş vermişdir. Cənubi Amerikada 80%, Şimali Amerikada 77%, Avropada 75%, daha sonra sırada - Okeaniyada 70%, Mərkəzi Amerikada 67% və urbanizasiyanın nisbətən aşağı səviyyəsi Asiyada 38%, Afrikada 38% (lakin urbanizasiya prosesinin sürəti bu ölkələrdə yüksəkdir) təşkil edir [75].

İctimai inkişafın müasir mərhələsi təkcə şəhərlərin intensiv böyüməsi ilə deyil, həmçinin şəhər aqlomerasiyalarının və meqapolislərin yaradılması ilə bağlıdır. Şəhərlər aqlomerasiyası (aqlomerasiya - lat. agglomerare birləşdirilmə, əlavə etmə deməkdir) iri şəhərin bazasında (və ya bir neçə kiçik şəhərin birləşməsi əsasında), qonşu yaşayış yerlərinin sərf olunması, tikilmiş ərazilərin arasında ara məsafələrin az olması, müxtəlif istehsal növlərinin, infrastruktur obyektlərinin, elm və təhsil müəssisələrinin cəmlənməsi nəticəsində yaranan, əhalinin və məkan əlaqələrinin yüksək sıxlığı ilə fərqlənən böyük urbanizasiya zonalarını əhatə edən ərazilərdir.

Cədvəl 1.2.

Dünya aqlomerasiyalarının böyüməsi

<i>Aqlomerasiyalarda əhali sayı, mln nəfər</i>	<i>Aqlomerasiyaların sayı</i>			
	1950	1970	1990	1995
1-5	75	144	249	287
5-10	7	18	21	23
10-15	1	1	9	9
15-20	-	2	2	5
20-dən çox	-	-	1	1
Cəmi:	83	165	282	325

Aqlomerasiyaların və orada yaşayan əhalinin sayı sürətlə artır. Bununla yanaşı, aqlomerasiyaların özləri də böyüyür (Cədvəl 1.2) [75].

Cox iri və nəhəng şəhərlər həddindən artıq sürətlə böyü-
yürlər. İmln. və daha cox əhalisi olan iri şəhərlərin sayı dünyanın

Şəkil 1.13. Yer kürəsinin müxtəlif regionlarında İmln.-dan çox əhalisi olan şəhərlər və məskunlaşma sıxlığı (BMT-nin məlumatlarına görə).

Şəkil 1.14. Avropa ölkələrində müxtəlif böyüklükdə şəhərlərin yerləşdirilməsi

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

ən çox məskunlaşmış qitəsi olan Asiyada - 206, Avropada - 64, Latin və Mərkəzi Amerikada - 51, Afrikada - 41, Avstraliya və Okeaniyada 6-dır (şəkil 1.13, 1.14) [137].

Meqapolis (Yunanca: *meqas*- çox böyük, mln. dəfə böyük + *polis* - şəhər deməkdir) qonşu şəhərlərin vahid urbanizasiya arealında birləşməsi nəticəsində yaranan ərazi vahidləridir.

Metropolis (Yunanca: *meter* - ana + *polis* - şəhər) iri şəhərlərin, çox hallarda, paytaxt şəhərin intensiv böyüməsi nəticəsində yaranır və burada metropoliten şəhər - inzibati ərazi vahidlərinin seçilməsi ilə fərqlənir [31].

10 mln.- dan çox əhalisi olan aqlomerasiyaların sayı 30-dan çoxdur (cədvəl 1.3).

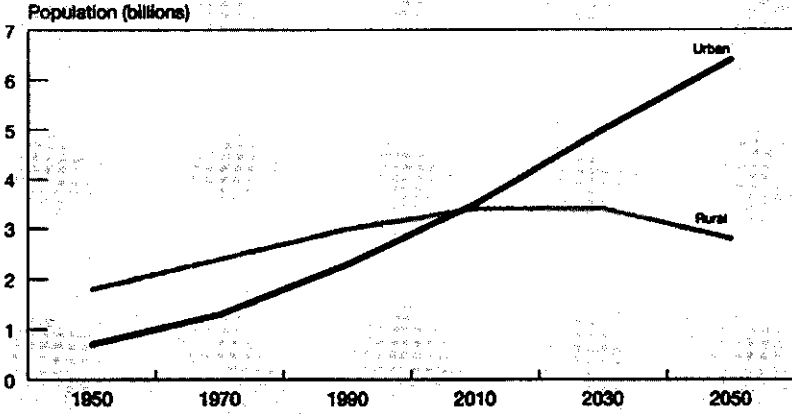
*Cədvəl 1.3.
Dünyanın ən iri aqlomerasiyaları*

<i>Aqlomerasiya</i>	<i>Ölkə</i>	<i>Əhali sayı, mln nəfər, 2010.</i>	<i>Ərazisi, kv.km.</i>
Tokio	Yaponiya	37.7	8677
Meksika	Meksika	23.6	7346
Nyu-York	ABŞ	23.3	11264
Seul	Koreya	22.7	1943
Mumbai (Bombey)	Hindistan	21.9	2350
San-Paulu	Brazilya	20.8	7944
Manila	Filippin	20.7	4863
Cakarta	İndoneziya	19.2	7297
Dehli	Hindistan	18.9	1425
Şanxay	Çin	18.9	7037
Los-Anceles	ABŞ	18.0	5812
Osaka-Kobe-Kioto	Yaponiya	17.4	3212
Qahirə	Misir	16.4	1888
Kolkata (Kalkutta)	Hindistan	15.6	1854

Moskva	Rusiya	14.9	4533
Buenos-Ayros	Argentina	14.6	2681
İstanbul	Türkiyə	14.4	1264
Dəkkə	Banqladəş	14.3	246
Laqos	Nigeriya	13.7	997
London	Böyük Britaniya	13.4	1623
Tehran	İran	13.2	730
Kəraçi	Pakistan	13.2	3527
Pekin	Çin	12.5	3302
Rio-de Jeneyro	Brazilya	12.1	4557
Paris	Fransa	12.0	3043
Reyn-Rur	Almaniya	11.9	7110
Bağdad	İraq	11.8	4073
Kinşasa-Brazzavil	Konqo	10.3	583
Bankok	Tailand	10.3	2202
Xartum	Sudan	10.1	2000

Urbanizasiya keçən əsrin ən qlobal məsələlərindən olmuşdur, və proqnozlar göstərir ki, XXI əsrdə qlobal iqtisadi inkişafı yenə də dünyanın iri şəhərləri təmin edəcəkdir. Əgər 1900-cü ildə dünyada 1milyondan çox əhalisi olan 16 şəhər var idisə, BMT-nin göstəricilərinə görə indi 400-dən çox şəhər mövcuddur. 1950-ci ildə kənd əhalisi şəhər əhalisindən iki dəfə çox idi, lakin hesablamalara görə 2030-cu ildə şəhər sakinlərinin ümumi sayı təxminən 5 milyard olacağı gözlənilirdi halda, kənd əhalisi 3 milyard təşkil edəcəkdir (şəkil 1.15) [141].

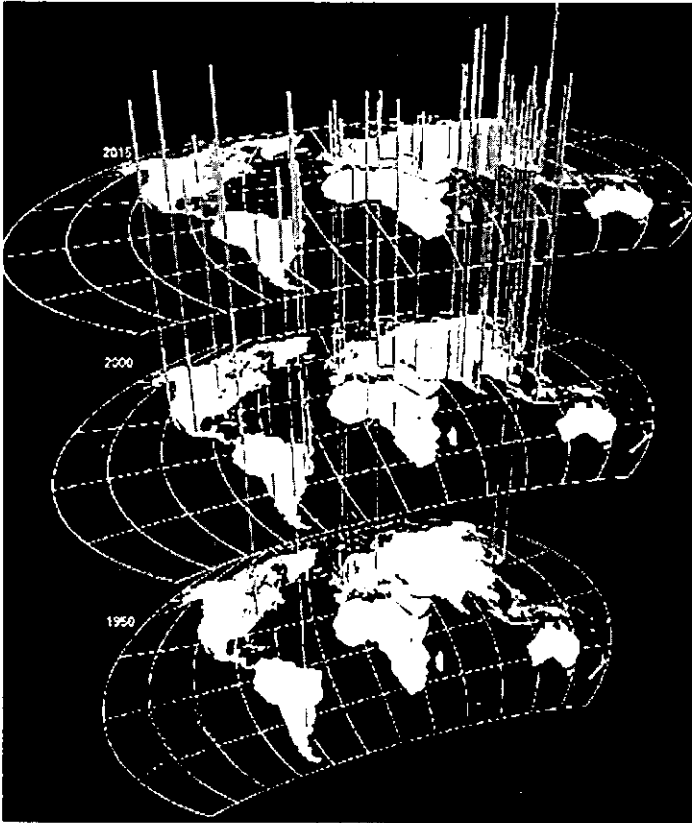
24 il əvvəl əhalisi 10 milyondan çox olan 10 mega şəhər var idi. BMT-nin proqnozlarına görə meqapolislərin sayı 2015-ci ildə 27-yə qədər artacaqdı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin sayəsində

Şəkil 1.15. Şəhər və kənd əhalisinin artma qrafiki (BMT).

bu gün dünyada 28 mega şəhər var. Bunların 18-i Asiyada, 5-i Cənubi Amerikada, 3-ü Afrikada və 2-si də Şimali Amerikada yerləşir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin şəhərlərindəki əhali artımı ilə əlaqədar önümüzdəki illərdə dünyadakı mega şəhər sayının 41-ə çıxması gözlənilir (şəkil 1.16).

Şəhərlərin inkişafının hərəkətverici qüvvələri. Şəhərlərin inkişafı prosesinə çox vaxt müxtəlif amillər təsir göstərir: sosial, demoqrafiya, iqtisadiyyat, ekologiya, texnologiya və s. Əgər XX əsrdə şəhərsalma inkişafının hərəkətverici qüvvəsi industrializasiya və bununla bağlı kənd əhalisinin şəhərə axması, nəqliyyatın və rabitə vasitələrinin inkişafıdırsa, XXI əsrdə urbanizasiya proseslərinin əsas hərəkətverici qüvvəsi informasiya inqilabının olacağı gözlənilir. Artıq bu gün bir çox fəaliyyət növləri telekommunikasiyaların vasitəsilə həyata keçirilir. Telekommunikasiyaların, nəqliyyatın inkişafı inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsinə, şəhərlərin, regionların, hətta ölkələrin bir-birindən qarşılıqlı asılılığına gətirib çıxarır. Bu proseslər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır. Müxtəlif ərazilər bir-birini tamamlayır və hər birinin fərqli cəhətlərinə görə ikitərəfli qazanc əldə edirlər [137].

Şəkil 1.16. Dünyanın cox iri meqapolislərinin böyümə dinamikası [75].

Urbanizasiyanın mərhələləri - müxtəlif sosial inkişaf mərhələsində olan şəhərlərdə urbanizasiya proseslərinin xarakterində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər müşahidə olunur. Bu fərqlər təkcə şəhər ərazilərinin inkişafında deyil, həm də şəhərətrafi, mərkəzi və periferiya rayonlarının inkişafında da özünü büruzə verir. Urbanizasiyanın yüksək səviyyəsinə çatmış ölkələrin şəhərsalma inkişafı proseslərinin təhlili urbanizasiyanın əsas mərhələsində olan şəhərlərdə urbanizasiya proseslərinin xarakterində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər müşahidə olunur. Bu fərqlər təkcə şəhər ərazilərinin inkişafında deyil, həm də şəhərətrafi, mərkəzi və periferiya rayonlarının inkişafında da özünü büruzə verir. Urbanizasiyanın yüksək səviyyəsinə çatmış ölkələrin şəhərsalma inkişafı proseslərinin təhlili urbanizasiyanın əsas mərhələsində olan şəhərlərdə urbanizasiya proseslərinin xarakterində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər müşahidə olunur.

Urbanizasiyanın mərhələləri	Urbanizasiya prosesinin xarakterik xüsusiyyətləri
Nöqtəvari urbanizasiya	<i>Əhalinin kənd yerlərindən şəhərə hərəkəti, şəhər əhalisinin əsasən böyük şəhərlərdə konsentrasiyası (cəmlənməsi)</i>
Suburbanizasiya	<i>Şəhər - mərkəzlə müqayisədə iri şəhərlərin təsir zonalarındakı məskənlərin daha çox inkişaf etməsi, şəhərətrafının inkişafı, şəhər kənarlarında əhalinin sıxlığının artması</i>
Rururbanizasiya	<i>Yaranmış şəhər-mərkəzdən uzaqda yeni mərkəzlərin meydana gəlməsi, kiçik şəhərlərdə, kənd yerlərində əhali artımı, kənd yerlərinə şəhər həyatı standartlarının daxil olması</i>
Reurbanizasiya	<i>İri şəhərlərdə əhali sayının stabilləşməsi, onların yeni inkişafı</i>

hələlərini ayırmağa imkan verir (cədvəl 1.4).

Nöqtəvari urbanizasiya - ayrı-ayrı şəhər mərkəzlərinin (böyümə nöqtələri) inkişafının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. İlk növbədə əhalinin kənd yerlərindən şəhərə doğru hərəkəti, xüsusilə də böyük şəhərlərdə əhalinin artması baş verir. Qərbi Avropa ölkələrində bu proses 1800-cü illərdə başladı. MDB ölkələrində böyük şəhərlərin sürətlə böyüməsi ilə bağlı olan nöqtəvari urbanizasiya mərhələsi 1950-1980-ci illərdə daha intensiv keçirdi.

Suburbanizasiya mərhələsi - iri şəhərlərin təsir zonalarında məskənlərin inkişafının üstünlük təşkil etməsi xarakterikdir. Şəhər kənarlarının inkişafı baş verir, şəhərətraflarında əhalinin sıxlığı artır. Bu proses Qərbi Avropa ölkələrində 1960-cı illərdə baş verirdi. MDB ölkələrində vilayət mərkəzlərinin ətraflarında məskənlərin sürətli inkişafı ilə bağlı olan suburbanizasiyanın əlamətləri 1980-ci illərdə üzə çıxmağa başladı.

Rur urbanizasiya mərhələsi - yaranmış iri mərkəzlərdən

uzaqda yeni mərkəzlərin meydana gəlməsi ilə, kiçik şəhərlərin kənd yerlərinin əhalisinin artması ilə bağlıdır. Kənd yerlərinə şəhər həyatı standartlarının daxil olması ilə bağlıdır. Bu proses Qərbi Avropa ölkələrində 1970-ci illərdə müşahidə olunur.

Qərbi Avropa ölkələri üçün ənənəvi olan rururbanizasiya forması MDB ölkələrində baş vermirdi, burada rururbanizasiya əlamətlərinə şəhərlilərin kənd yerlərində “ikinci yaşayış yerinin” almasını aid etmək olar.

Reurbanizasiya mərhələsi iri şəhərlərin əhalisi sayının stabilləşməsi, onların yeniləşdirilməsi, o cümlədən şəhərsalma rekonstruksiyası ilə xarakterizə olunur. Bu proses Qərbi Avropa ölkələrinin iri şəhərlərində müşahidə olunur. Bu, Bakı şəhəri üçün də xarakterikdir. Hal-hazırda reurbanizasiyanın ayrı-ayrı əlamətləri MDB-nin başqa iri şəhərlərində özünü göstərir (Moskva, Sankt-Peterburq, Minsk və s.).

1.4.1. Azərbaycanca urbanizasiyanın inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri

Azərbaycan, özünün əlverişli nəqliyyat-coğrafi mövqeyinə görə şəhərlərin geniş yayıldığı məmləkətlərdən biri olmuşdur. Şəhərlərin bir çoxu mərkəz funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, həm də sənətkarlıq və ticarət sahəsində tanınmışlar.

Lakin sonrakı illərdə bu şəhərlər sənaye mərkəzlərinə çevrilə bilməmişlər və onların bir çoxu, hətta əvvəlki mövqələrini itirmişlər. X-XI əsrlərdə Bakı özünün coğrafi mövqeyinin əlverişli olmasından istifadə edərək əhəmiyyətli ticarət mərkəzinə çevrilir.

Şirvan xanlığının bütün ixracatı və idxalatı Bakı vasitəsilə həyata keçirilirdi. Çin, Türkünstan, Rusiya və İran karvanları Bakıya gəlirdilər. Rusiya tacirləri Bakıdan duz, neft, zəfəran, ipək alardılar və əvəzində buraya samur dərisi, balıq dişi gətirərdilər.

Çinin ipəyi ən qədim zamanlarda Bakı vasitəsilə qərbə gedərdi.

Çar Rusiyasının hökmranlıq etdiyi 100 ildə cəmi 7 yeni şəhər yaranmışdır. Azərbaycanda vur-tut 16 şəhər mövcud idi. Onlar da (Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa istisna olunmaqla) əhalisi az olan kiçik yaşayış məntəqələri idi. Lakin o zaman neft sənayesinin inkişafı nəticəsində əsasən Bakının hesabına Azərbaycanda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 24% (1913-cü il) təşkil etmişdir. Halbuki, həmin ildə Çar Rusiyasında bu göstərici cəmi 18%-ə bərabər idi.

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı - Bakı neft, sənaye mərkəzidir, iri mədəniyyət, tarixi abidələr və idarəetmə mərkəzidir. Dünyada Bakı kimi neft və dövlət paytaxtı rolunu oynayan şəhər çox azdır. Lakin Bakı şəhərinin əsas inkişafı XIX əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Bunun ilkin səbəbi 1859-cu ildə baş verən dağıdıcı zəlzələ nəticəsində Şamaxı şəhərinin xarabalığa çevirilməsi və quberniya mərkəzinin Bakıya köçürülməsi oldu. Şəhərlərin inkişafı və böyüməsinin başlıca göstəricisi əhalinin artımıdır. 1859-1985-ci illər arasında Bakı şəhər əhalisinin artımı və ölkənin şəhər əhalisində xüsusi çəkisinin dəyişməsi haqqında ətraflı məlumatı cədvəl 1.5-də görmək olar.

Əhalinin kəskin artımını əhatə edən illəri nəzərə alaraq müstəqilliyə qədər olan dövrdə Bakının inkişafında aşağıdakı mərhələləri ayırmaq olar:

- ♦ XIX əsrin 70-ci - XX əsrin 20-ci illərini əhatə edən yüksəliş mərhələsi;
- ♦ XX əsrin 20-40-cı illərini əhatə edən dirçəliş və inkişaf mərhələsi;
- ♦ XX əsrin 40-60-cı illərini əhatə edən bərpa və inkişaf mərhələsi;
- ♦ XX əsrin 60-90-cı illəri yüksək inkişafın tədricən sabit inkişafa keçid mərhələsi (şəkil 1.17).

İllər	Min nəfər	Əvvəlki ilə nisbətən artım (dəfə)
1822	1.5	-
1854	1.86	1.2
1857	8.7	4.7
1874	14.6	1.7
1897	112.0	7.7
1913	156.0	1.4
1918	312.7	2
1940	791.2	2.5
1960	967.6	1.2
1970	1 266.0	1.3
1979	1 550.0	1.2
1980	1 595.0	1.02
1989	1 759.0	1.1
2000	1 796.3	1,02
2005	1 873,6 (+ 258,3 min qaçqın və köçkünler)	1.04
2008	1 917,0 (+265,3 min qaçqın və köçkünler)	1,02
2010	2 064,9 (qaçqın və köçkünler olmadan)	1.07

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı Bakıda ilk neft “bumu” baş verir. Sənayesinin birinci mərhələsində neft və digər sahələrin müəssisələri yaradılır və inkişaf etdirilir, işçilər və onların ailələri köçüb gəlir, yeni

BAKİ ŞƏHƏRİNİN İNKİŞAF SXEMİ

Şəkil 1.17. Bakı şəhərinin inkişaf sxemi (Bakı Dövlət Layihə).

yaşayış rayonları yaranır və genişlənir. Hakim yer tutan neft hasilatı və emalı sahələri, yeni zəngin mədənlərin kəşfi, müasir qazma texnologiyasının hazırlanması və elmi-mühəndis kadrların hazırlanması, boru kəmərləri, dəmir yolları, tanker təsərrüfatı və ön başlıcası yüksək keyfiyyətli neft məhsulları istehsalı ilə səciyyələnən Bakı sonralar Rusiya-SSRİ məkanında neft sənayesi sahəsində bir növ örnək mərkəzinə çevrilən “Neft Akademiyası” adına layiq görülmüşdür.

Beləliklə, ölkəmizin iqtisadiyyatının əsasda yağını təşkil edən və hazırda da bu funksiyasını davam etdirən neft-qaz hasilatı və onunla bağlı olan sahələrin inkişafı artıq XIX əsrin sonu və XX

əsrin əvvəllərində Bakı iqtisadi-coğrafi rayonun klassik şəkildə formalaşmasına səbəb oldu. **28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Sosialist Respublikası yaradılır** və Bakı onun paytaxtı elan edilir. Bakı II Dünya müharibəsinə qədər olan beşilliklərdə sovet dövlətinin birinci və əsas neft bazası idi. Bakı təkcə neft şəhəri deyil, həm də digər sənaye sahələri inkişaf etdirilən mərkəzə çevrilir. Yeni və çoxlu əmək tələb edən sənaye sahələrinin inkişaf etməsi əlavə işçi qüvvəsinə tələbatı artırır. Artıq Bakıya köçən əhalinin böyük əksəriyyətini Azərbaycandan gələnlər, özü də cavanlar təşkil edirdi. Sovetləşmə dövründə 1927 və 1937-ci illərdə bir-birinin ardınca müəllifi A.İvanitski və Z.İlin olan baş planlar hazırlandı. Özü də Z.İlinin rəhbərliyi altında hazırlanan Baş plan şəhərin on dəfə böyük ərazidə inkişafını nəzərdə tuturdu. Məhz ona görə də bu plan daha uzun “ömürlü” oldu və onun tikintiyə təsiri, hətta indiyədək hiss olunur.

1920-1930-cu illərin şəhərsalmasında əsasən qəsəbələr salınırdı və burada yaşayış evləri, klublar, məktəblər, ambulatoriyalar, bağçalar, mağazalar yerləşdirilirdi. 20-ci əsrin əvvəllərində inşa olunan binalar miqyasca kiçik olub, yaşayış evlərinə olan tələbatı ödəmək üçün standart layihələrdən ibarət idi. 1924-1927-ci illərdə prof.A.P.İbanitskinin rəhbərliyi altında yeni şəhər tipli qəsəbələrin salınması mərhələsinə başlanılmışdır (Montin, Məmmədیارov qəsəbələri). 1930-cu illərin əvvəllərində Bakıda və Abşeronda eyni zamanda Bayıl, Qaraşəhər, Suraxanı, Zabrat, Binəqədi qəsəbələri tikilmişdir. Onların əhalisinin sayı 5-15-25 minə çatırdı.

L.A.İlyinin rəhbərliyi ilə Bakının 1937-ci ilinin Baş planının tərtib edilməsi zamanı Bakıya yaxın yerləşən qəsəbələrin bir hissəsi şəhərin layihə sərhədlərinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bu köhnə kəndlər olan Əhmədli və Keşlə və yeni qəsəbələr - şimalda Kirov adına qəsəbə, şərqdə - Razin adına qəsəbə (Bakıxanov qəs.), şimal-şərqdə Krupskiy və Dmitrov adına qəsəbələr idi.

Abşeronun bir çox qəsəbələri artıq II Dünya müharibəsindən əvvəlki dövrdə: 1935-ci ildə - Ələt, Suraxanı; 1936-cı ildə - Xocəsən, Puta, Dagah, Əhmədli, Ramana, Zığ, Binəqədi, Mərdəkan, Pirallahı, Bülbülə, Binə, Lökbatan, Zabrat, Sabunçu, Əmircan, Xırdalan, Biləcəri, Qaraçuxur, Bakıxanov; 1937-ci ildə - Güzdək, Kürdəxanı, Bilgəh, Qobu, Corat, Şüvəlan, Hökməli, Buzovna, Maştağa qəsəbə statusu əldə etmişlər. Müharibədən sonrakı dövrdə isə şəhər tipli qəsəbə (ŞTQ) statusunu aşağıdakı qəsəbələr almışlar: 1945-ci ildə - Şonqar, Gərgöz, 1951-ci ildə - Qobustan; 1952-ci ildə - Neft Daşları, Sahil; 1958-ci ildə - H.Z.Tağıyev; 1959-cu ildə - Ceyranbatan; 1960-cı ildə Zirə, Türkan; 1966-cı ildə - Pırşağı, Nardaran, Hövsan; 1967-ci ildə - Sanqaçal qəsəbələri.

1939-cu ildə Apşeron yarımadasının şimal-qərbində iri metallurqiya və neft-kimya müəssisələrinin bazasında ilk peyk şəhəri Sumqayıt yaranmışdır (şəhər statusunu Sumqayıt 1949-cu ildə almışdır).

1952-ci ildə Bakı Dövlət Layihə tərəfindən şəhərin 1937-ci ilə aid baş planı üzərində yenidən işləyərkən məskunlaşma sisteminin qrup prinsipi özünü təsdiqləmişdir. Həmin dövrdə Abşeronun şərq hissəsində yeni neft emalı limanı kimi nəzərdə tutulan Dübəndi qəsəbəsi layihələndirilmişdir.

1986-2005-ci illərə hesablanmış Bakının və Abşeron yarımadasının baş inkişaf planına əsasən Sumqayıtla yanaşı, daha 15 yeni şəhərin - Dübəndi, Akademiya şəhərçiyi, Maştağa, Vişnyovka (Gilaslı), Zabrat, Xırdalan, Hövsan, Lökbatan, Duvani, Binə, Mərdəkan, Şüvəlan, Yeni Suraxanı, Primorsk (Sahil), Bilgəh, Buzovnanın salınması nəzərdə tutulmuşdur.

Bakı şəhər aqlomerasiyası, yeni Bakı şəhər soveti Azərbaycan Respublikasının əhalisinin üçdə biri, o cümlədən, şəhər əhalisinin yarısından çox hissəsi, sənaye istehsalının 95%-ni, investisiyanın 72%-ni ölkəmizin mədəni və intellektual potensialının xeyli his-

səsinin toplandığı elə bir spesifik rayondur ki, onun təbii landşaftı tamamilə dəyişdirilmiş, ətraf mühiti bütövlükdə antropogen dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bakı şəhərinin ən yüksək inkişafı bütün çətinliklərə baxmayaraq məhz müstəqillik əldə edildikdən sonra baş vermişdir. Müstəqillik illərində Bakı Azərbaycanın yeganə və iri iqtisadi, mədəni, sosial, siyasi, ən çox miqrant qəbul edən paytaxt rolunu yerinə yetirən çoxfunksiyalı mərkəz kimi sürətlə inkişaf edən və böyüyən şəhər oldu. Statistik məlumatlara görə 2008-ci ildə Bakı şəhəri əhalisinin sayı 2182,3 min nəfər (qaçqın və köçkünlərlə birlikdə) olmuşdur (onların 265,3 min nəfəri qaçqın və köçkünlərdir) (bax cədvəl 1.5).

Azərbaycanda baş verən urbanizasiya prosesi qəsəbələrin gələcək inkişafına və yeni şəhərlərin yaranmasına səbəb olur. Yeni şəhərlərin yaranmasında qəsəbələrinin rolu, onların əhəmiyyətinin daimi yüksəldiyi Bakı məskunlaşma sisteminin formalaşmasında daha aydın özünü büruzə verir. Ümumi ərazinin təxminən 55%, sənaye potensialının 70% və Abşeron yarımadasının əhalisinin 2/5 hal-hazırda yeni şəhərlərin və qəsəbələrinin payına düşür (cədvəl 1.6).

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana aparılan təcavüz siyasəti minlərlə insanın ölümü ilə bərabər, onun xalq təssərüfatına və təbiətinə güclü zərbə vurmuşdur. Bu baxımdan “ekosid” anlayışı - təbiətin məhvinə yönəldilmiş ekoloji müharibə anlayışı, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hazırda Ermənistan-Azərbaycan müharibəsindən məğlub çıxmış Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxu (17 min kv.m) işğal altında, bir milyon Azərbaycan vətəndaşı öz torpaqlarında qaçqın vəziyyətindədir.

Məlumdur ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin məcburiyyət qarşısında tərk etdikləri daimi yaşayış yerləri onların formalaşmasında, təşəkkül tapmasında bilavasitə həlledici təsirə malik olmuşdur. Bu təsir özünü onların həyat tərzində, məişət predmetlərində, özünəməxsus adət və ənənələrində göstərmişdi. Təbii

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

Cədvəl 1.6.

Əhali sayı və profili göstərilməklə Abşeronun yaşayış məntəqələri
(Bakı istisna)

Əhali sayına görə təsnifat	Yaşayış məntəqəsinin adı	2010-ci ildə əhali sayı, min/nəf.	Əsas profili
Böyük şəhər (100-250 min nəfər)	Sumqayıt	309.5	Sənaye
	Dübəndi	200,0	Sənaye
	Akademiya şəhərciyi	110,0	Sənaye
Orta şəhər (50-100 min nəfər)	Maştağa	76.0	Sənaye
	Vişnyovka (Gilaslı)	57.4	Kənd/təs
	Zabrat	56.5	Sənaye
	Xırdalan	94.6	Sənaye
	Hövşan	85.3	Sənaye
	Binə	53.7	Sənaye
Kiçik şəhər (50 minə qədər)	Lökbatan	35.6	Sənaye
	Duvandi	33,5	Sənaye
	Əmircan	30.0	Qarışıq
	Mərdəkan	23.2	Kurort
	Şüvəlan	18.2	Kurort
	Yeni Suraxanı	16,0	Sənaye
	Sahil (Primorsk)	23.4	Sənaye
	Pirşağı	11,7	Kurort
	Bilgəh	11,3	Kurort
	Buzovna	29.5	Qarışıq
	Pirallahı	15.9	Sənaye
Ələt	13.6	Qarışıq	

mühit geyimin və mənzilin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, bu və ya digər məhsulların istehsalını şərtləndirmişdi. Yaşadıqları dədə-baba torpaqlarının coğrafi mühiti onların mənəvi mədəniyyətlərində, düşüncə tərzlərində silinməyən dərin, xarakterik

iz buraxmış, müəyyən vərdiş, adət və ənənələri qərarlaşdırmışdır. Eyni zamanda bu təbii mühit formalaşmış sosial davranış üsullarını inkişaf etdirmişdir.

Bu baxımdan, qaçqınların əsas məşğuliyyəti üçün kənd təsərrüfatı, əkinçilik, maldarlıq səciyyəvi olmuşdur. Lakin şəhər mühitində onların həyat tərzini istər forma, istərsə də məzmunca dəyişməlidir. Təbii mühitə, torpağa bağlı insanlar, əsasən, şəhərlərdə, şəhər tipli qəsəbələrdə yerləşdikləri üçün kənd təsərrüfatından uzaqlaşmışlar.

Şəhər yerlərində məskunlaşmış müvəqqəti məcburi köçkünlər yuxarıda göstərdiyimiz çoxlu sayda amillərin təzyiqinə məruz qalaraq sosial-ictimai həyat tərzini dəyişməli oldular.

Qaçqınların böyük hissəsinin iri şəhərlərdə mərkəzləşməsi ilə bağlı urbanizasiya problemləri, elmi-texniki tərəqqinin doğduğu sosial-mənəvi nəticələr ictimai həyatın bütün sahələrində kəskin şəkildə özünü büruzə verdi. Bu proseslə bağlı mənzil, işsizlik, xidmət, ekologiya və s. sahələrdə həlli çox mürəkkəb problemlər yarandı.

Məcburi köçkünlərin müəyyən bir hissəsi respublikamızın bəzi rayonlarında xarici ölkə və beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə salınmış çadır şəhərciklərində məskunlaşmışdılar (Beyleqan, İmişli, Biləsuvar, Bərdə, Saatlı, Sabirabad, Ağcabədi rayonlarında yerləşən qaçqın şəhərciklərində) [145].

Urbanizasiya prosesinin kökündə duran ən əsas məsələ əhəlinin məşğulluq problemi. Ölkəmizdə urbanizasiya prosesi ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayıb. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın digər bölmələri kimi, aqrar sahədə də tənəzzülün baş verməsi, təsərrüfatların dağılması kəndlinin əlinin işdən-gücdən soymasına səbəb oldu. Kənd və rayonlarda istehsal müəssisələrinin bağlanması, torpağın əkib-becərilməsinin çətinləşməsi ucqar bölgələrin sakinlərinin ümidini şəhərə, əsasən də Bakıya bağladı. Bundan başqa, torpaqlarımızın işğalı nəticəsində doğma yurd-

yuvalarından didərgin düşən insanların da bir hissəsi müvəqqəti yaşayış yeri kimi pataxta üz tutdu. 15-20 il öncə iş yerlərinin regionlarda deyil, daha çox Bakı şəhərində cəmləşməsi kənd və rayon əhalisini məşğulluq probleminin həlini şəhərdə axtarmağa məcbur etdi.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi əldə etməsi, radikal siyasi, sosial-mədəni və iqtisadi yeniliklər ölkəyə investisiya axınına səbəb olmuş və Abşeronun yeni şəhərlərinin və qəsəbələrinin sürətli inkişaf templərinə gətirib çıxartmışdır. İntegrasiya və bazar münasibətləri şəraitlərində məhz şəhərsalma Bakı aqlome-rasiyası qəsəbələrinin və yeni şəhərlərinin strukturunun formalaşma prinsiplərini müəyyən etməlidir.

Bakıya əhalinin belə güclü axını, burada 90-cı illərin ortalarına yaxın “ikinci neft bumunun” baş verməsi ilə bağlı idi. 1994-cü ildə Bakıda bağlanan və “Əsrin müqaviləsi” adlanan bu müqavilə ilə ölkəyə iri neft şirkətləri gəldi və Xəzərin şelf zonasındaki Günəşli-Azəri-Çıraq yataqlarına böyük həcmdə sərmayə qoyuldu. Neftdən gələn gəlirlər əsasında Bakıda iqtisadiyyat dirçəldi.

Statistik məlumatlara görə, hazırda Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı 9 milyon nəfərdən çoxdur. 2009-cu ildə keçirilmiş son siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, əhalinin 54,2 faizi şəhər, 45,8 faizi isə kənd sakinləridir.

Rəsmi statistikada əhalinin yaşayış yerinə görə təsnifatı onun pasport qeydiyyatına əsasən təyin edilmişdir. Lakin bu gün əhalinin bir hissəsi daimi pasport qeydiyyatında olduğu yerdə deyil, Bakı və Sumqayıt kimi iri şəhərlərdə yaşayır. Buna görə də demək olar ki, hazırda şəhərlərdə yaşayanların sayı rəsmi statistika-da göstəriləndən xeyli çoxdur. Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da urbanizasiya kənd əhalisininin şəhərə axını prosesi ilə müşayiət olunur.

“Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı” (BBRİP) müstəqil Azərbaycanda bu xarakterli ilk layihədir. Layihənin əsas vəzifə-

si Abşeron yarımadasının (Böyük Bakının) ərazisinin funksional zonalaşdırma planının tərtib edilməsidir (bax: səh.30, şəkil 1.10.).

Layihənin məqsədi - sosial, iqtisadi, ekoloji və planlaşdırılma tələbləri nəzərə alınmaqla əhalinin həyatfəaliyyəti yerlərinin müəyyən edilməsidir. Hal-hazırda Bakının meqapolis vəziyyətindən metropolisə çevrilməsi üçün ərazi potensialı və başqa zəruri şərtlər mövcuddur. Yeni şəhərsalma sənədi Bakının mərkəzi rayonlarının yükünün azaldılması məqsədilə Ələtdə və Sumqayıtda iki urbanistik mərkəzin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Baş planın başqa bir əhəmiyyətli hissəsi - 33000 ha ərazisi olan Bakı şəhərinin özünü inkişafı ilə bağlıdır. Hesablamalara görə burada əhali sayı 2030-cu ilə qədər 1,7 mln-dan 2,3 mln-a qədər artacaqdır. Şəhərin tarixi mərkəzi zonasının sıxlığının nisbətən aşağı salınması məqsədi ilə Beynəlxalq avtovağzal rayonunda və Sabuncuda, yeni olimpiya stadionunun yaxınlığında iki yarım-mərkəzin yaradılması planlaşdırılır [157].

Layihə əsas üç mərhələdən ibarət olmuşdur:

1. Böyük Bakı regionunun mövcud vəziyyətinin araşdırılması;
2. Ümumregionun funksional zonalaşdırma sxeminin işlənilməsi və qəbul olunması;
3. Böyük Bakı regionu və Məxsusi Bakının ərazilərinin funksional zonalaşdırma planlarının tərtib edilməsi [146].

“Böyük Bakının Regional İnkişaf Planı” MDB çərçivəsində şəhərsalma sahəsində hazırlanmış ilk nəhəng miqyaslı sənəddir. 2030-cu ilədək həyata keçiriləcək layihə Bakı şəhərinin və Abşeron rayonunun bir hissəsi, eləcə də Sumqayıt şəhərini əhatə etmişdir.

Baş planın üç prinsiplial inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir:

- Birincisi - Məxsusi Bakı ərazisinin regenerasiyası, yarım-adanın şimal (Sumqayıt) və cənub (Ələt) istiqamətində inkişaf etdirilməsi və yarım-adanın şərq hissəsində inkişafın məhdudlaşdırılması.

dırılması ilə bu hissənin ətraf mühit nöqteyi- nəzərdən qorunması;

- ♦ İkincisi - Sumqayıt-Bakı-Mərdəkan yaşayış zolağı boyunca inkişaf və Ələtin avtonom inkişaf mərkəzinə çevrilməsi yolu ilə tarazlı inkişafı;

- ♦ Üçüncüsü - Abşeron yarımadasının cənub sahili boyu fasiləsiz xətti inkişafı və Abşeron yarımadasının şimal-şərq sahili- nin rekreasiya və turizm baxımından inkişafı.

Böyük Bakının yeni İnkişaf Baş planının məqsədi 2030-cu ildə iqtisadiyyatın inkişafına əsaslanaraq, peşəkar işçi qüvvəsinin yaradılmasına, müasir və yüksək həyat səviyyəsinə nail olmaqla tarazlı inkişafın əldə edilməsi, Böyük Bakının metropolisə çevrilməsi baxımından planlaşdırılmasıdır [142].

1.5. Yaşayış məskənlərinin davamlı inkişaf strategiyası

Davamlı inkişafın ideologiyası. İqtisadi inkişaf üçün təbii-ressurs potensialının məhdudluğunun, ətraf mühiti gözləyən dönüşü olmayan dəyişikliklər təhlükəsinin yaxınlaşmasının dərk edilməsi sivilizasiyanın yeni inkişaf strategiyasının işlənilməsinin zəruriliyini anlamağa gətirib çıxartdı. 1987-ci ildə BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə ümumdünya komissiyası “Ümumi gələcəyimiz” mövzusunda məruzə dərc etdi. Burada cəmiyyətin davamlı (tarazlı) inkişafına keçilməsinin (sustainable human development) zəruri olduğu əsaslandırıldı.

BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq konfransında (Rio-De-Janeyro,1992) dünya birliyi tərəfindən qəbul olunmuş cəmiyyətin davamlı inkişaf strategiyası tarazlaşdırılmış sosial, iqtisadi və ekoloji inkişafın təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Burada müasir nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsi -

gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsi imkanlarına zərər vurulmadan həyata keçiriləcəkdir.

Davamlı inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edən ideyalar aşağıdakılardır:

1. İnsanlar təbiətlə harmoniyada sağlam və məhsuldar hüquqa malikdirlər.

2. Bugünkü inkişaf həm müasir, həm də gələcək nəsillərin maraqları nəzərə alınmaqla ətraf mühitə zərər vurmada həyata keçirilməlidir

3. Dövlətlər öz sərhədlərindən kənarında ətraf mühitə ziyan vurmada özlərinin xüsusi resurslarını yaratmaq kimi müstəqil hüquqa malikdirlər.

4. Dövlətlər, onların nəzarəti ilə həyata keçirilən fəaliyyət nəticəsində ətraf ərazilərə vurulan ziyanın ödənilməsi (kompensasiya) haqqında beynəlxalq qanunvericilik işləyib hazırlamalıdır.

5. Dövlətlər ətraf mühitin qorunması məqsədilə ehtiyat tədbirlərinin qəbul olunması prinsiplərini tətbiq etməlidirlər. Ciddi və ya dönüşsüz ziyan təhlükəsi olduğu halda, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün iqtisadi cəhətdən effektivlik tədbirləri qəbul olunmalıdır.

6. Davamlı inkişafa nail olmaq üçün ətraf mühitin qorunması inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır və ondan kənarında baxıla bilməz. Davamlı inkişaf iqtisadi inkişafın, sosial və mədəni proqresin, təbiətin qorunmasının və ətraf mühitin optimallaşmasının qarşılıqlı uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, inkişaf hüquqları da daxil olmaqla insanların bütün haqlarına və azadlıqlarına hörmətlə yanaşılmalıdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarət göstəricilər sistemi ilə ölçülür: uzunömürlülük, nail olunmuş təhsil səviyyəsi və s. [69, 70]

Məskənlərin davamlı inkişafının məqsədləri və onlara nail olma vasitələri. Məskənlərin davamlı inkişaf strategiyasını

müəyyən edən əsas sənədlər aşağıdakılar olmuşdur: Məskənlər üzrə İstanbul deklorasiyası və BMT-nin məskənlərin davamlı inkişafı üzrə Beynəlxalq konfrasında qəbul olunmuş “Bu günün əsas məsələsi Habitat” proqramı (Habitat II, İstanbul, 1996); BMT-nin məskənlərin davamlı inkişafının planlaşdırılmasının rəhbər prinsipləri (1996); Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Şəhərsalma Xartiyası (Minsk, 1999); Şəhərlərin gələcəyi haqqında Berlin deklorasiyası (Berlin, 2000).

Məskənlərin davamlı inkişafının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Hər kəs üçün layiqli yaşayış yeri;
- Sağlam və fəal uzunömürlülük;
- Məmnunluq gətirən və əmək haqqı kifayət qədər olan iş yeri;
- Sağlam və təhlükəsiz ətraf mühit, təbiətlə harmoniya təşkil edən həyat;

- Şəxsi və mülki təhlükəsizlik və müdafiə;
- Sosial stabillik, dostlar və qonşuların əhatəsində həyat;
- Şəhər infrastrukturunun obyektlərinə rahat gedəbilmə imkanı;
- Tarixi və mədəni abidələrin, landşaftın qorunub saxlanması;
- Məskən tikintilərinin yüksək memarlıq-bədii səviyyəsi [36].

Məskənlərin davamlı inkişafına nail olmanın ən vacib qaydalarından biri onların həyat qabiliyyətinin təmin olunmasıdır. Məskənlərin davamlı inkişafının və ərazilərin abadlaşdırılmasının təmin olunması üçün aşağıdakı məsələlərin həlli vacibdir:

- Şəhərlərin və başqa məskənlərin kompleks inkişafı;
- Sosial infrastruktur sistemlərinin təkmilləşməsi;
- Ekoloji baxımdan təhlükəsiz istehsalat, nəqliyyat və mühəndis-texniki infrastrukturun formalaşması;
- Müasir istirahət yerlərinin təşkili və əhalinin sağlamlaşdırılması;
- Tarixi-mədəni irsin qorunub saxlanması və dirçəlməsi [55].

İstanbul deklarasiyasında qeyd olunur ki, məskənlərin inkişafı ilə bağlı problemlər qlobal xarakter daşıyır, lakin ölkələr və regionların həlli spesifik yanaşma tələb edən spesifik problemlərlə də qarşılaşa bilər. Məskənlərdə həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması yerli tələblərə və reallıqlara cavab verən vasitələrlə həyata keçirilməlidir, bununla yanaşı, inkişafın qlobal iqtisadi, sosial və ekoloji tendensiyaları nəzərdə saxlanılmalıdır.

Məskənlərin davamlı inkişafına keçilməsinin və ərazilərin abadlaşdırılmasının vasitələri aşağıdakılardır:

- ♦ Milli, regional və yerli səviyyələrdə dövlət şəhərsalma fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini təmin edən qanunvericilik və normativ sənədlər sisteminin yaradılması;
- ♦ Şəhərsalma fəaliyyətinin dövlət idarəetmə orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ♦ Məskənlərin inkişafının və ərazilərin quruculuğunun uzunmüddətli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması üzrə proqramların işlənilməsi və reallaşdırılması;
- ♦ Şəhərsalma fəaliyyətinin həqiqi və mümkün informasiya təchizatının yaradılması;
- ♦ Şəhərsalma fəaliyyəti sahəsində dövlət idarəetmə orqanları mütəxəssislərinin, elmi, layihə və pedaqoji kadrların hazırlığı və təkrar hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi [55].

Bir çox dövlətlər o cümlədən, Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunan məskənlərin davamlı inkişaf strategiyasının reallaşması böyük maddi və maliyyə xərcləri və eyni dərəcədə mühüm olan yeni düşüncə, məskənlərin inkişafının idarə edilməsinin yeni forma və metodlarını tələb edir. Buna görə də məskənlərin davamlı inkişafına keçid prosesi kifayət qədər uzun sürə bilər.

Yoxlama sualları:

1. "Şəhərsalma" və "ərazi" (regional, rayon) planlaşdırılmasının tərifini verin. Onların fərqi nədədir?
2. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması fəaliyyətinin əsas obyektlərini göstərin.
3. Şəhər və rayon planlaşdırılması fəaliyyətinin əsas növlərini göstərin.
4. Şəhərsalma fəaliyyətinin əsas istiqamətləri hansılardır?
5. Azərbaycan Respublikasında şəhərsalma fəaliyyətinin əsas obyektləri hansılardır?
6. Xarici təcrübədə şəhərsalma və rayon planlaşdırılması hansı terminlərlə müəyyən edilir?
7. Rayon planlaşdırılmasının işlənilməsi prosesində hansı məsələlər həll olunur?
8. Rayon planlaşdırılması üzrə ilk ideyalar hansılar idi?
9. Azərbaycanda rayon və şəhərlərin planlaşdırılması zamanı istifadə olunan əsas anlayışların mənalari necə ifadə edilir?
10. Rayon planlaşdırılmasının Azərbaycanda yaranması və inkişafı mərhələlərini göstərin .
11. Rayon planlaşdırılması hansı tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir?
12. Rayon planlaşdırılmasında sistemli yanaşma nədir?
13. Rayon planlaşdırılmasında kibernetik yanaşma nədir?
14. Rayon planlaşdırma sistemlərinin qurulmasının ümumi xüsusiyyətləri ?
15. Urbanizasiya nədir və özünü nədə göstərir?
16. Urbanizasiyanın mərhələləri hansılardır və onların əsas xüsusiyyətləri nədir?
17. Avropada və MDB ölkələrində müasir və gözlənilən urbanizasiya səviyyəsi nə vəziyyətdədir?
18. Azərbaycanın urbanizasiyasının inkişaf xüsusiyyətləri və müa-

sir mərhələsi nədən ibarətdir?

19. Cəmiyyətin davamlı inkişaf strategiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?

20. Məskənlərin davamlı inkişafının məqsədləri nədir və onlara nailolma vasitələri hansılardır?

II FƏSİL. RAYON VƏ ŞƏHƏR PLANLAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasında qəbul olunan layihə həlləri məskənlərin və ərazilərin formalaşma prosesinə və inkişafına təsir göstərən sosial, iqtisadi, ekoloji amilləri dəyərləndirməyə və nəzərə almağa və qəbul olunmuş həllərin nəticələrini qabaqcadan görməyə imkan verən tədqiqat və əsaslanmalara söykənir.

2.1 Sosial amillər

Sosial amillər - şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında sosial əsaslanmalar - pozitiv sosial proseslərin stimullaşdırılmasını və neqativ proseslərin aradan qaldırılmasını maddi-mənəvi mühitin dəyişdirilməsi yolu ilə təmin edən cəmiyyət haqqında və ayrı-ayrı ictimai hadisələr haqqında bilik və məlumatlardır.

Maddi-məkan mühitinin dəyişikliklərini planlaşdırarkən, layihəçilər onunla bağlı olan əhali tərkibi dəyişikliklərini, əhalinin həyat fəaliyyəti şəraitini qabaqcadan görür, planlaşdırır və nəzərə alırlar; layihənin reallaşması zamanı mütləq belə dəyişikliklər baş verir, halbuki, onun istiqaməti və həcmi hər zaman layihə proqnozları ilə üst-üstə düşməyə bilər. Bununla yanaşı, əsas diqqət həm cəmiyyət və ayrı-ayrı ictimai hadisələr haqqında məlumatlara, həm də baş verən sosial proseslərin dinamikasına verilir.

Şəhərsəlmədə əhalinin həyat tərzinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatların nəticələri istifadə olunur. Həyat tərzini xüsusi metodikaya uyğun olaraq - fərdlərin zaman büccəsinin və ev təsərrüfatlarının, eləcə də müxtəlif fəaliyyət növlərinə orta hesabla zaman sərfini əks etdirən sosiumların zaman balansının araşdırılması çərçivəsində öyrənilir. Zaman balansı və büccəsinin məlumatları - asudə

vaxtın həcmi (əməklə, ev işləriylə, fizioloji tələblərin təmin edilməsiylə və b. məcburi proseslərlə məşğul olmayan vaxtda), ev əməyinin vaxtı, özünə qulluğun vaxtı və s. ayrılmaqla əhaliyə xidmət normativlərinin, yaşayış məhəllələrinin və mikrorayonların, rekreasiya ərazilərinin açıq məkanlarının funksional zonalaşdırılması zamanı istifadə olunur [56].

Sosial-demografik amillərin təhlili və dəyərləndirilməsi: şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında layihə həllərinin əsaslandırılması məqsədilə çox vaxt demografik sahələrə aid olan aşağıdakı məsələlərə baxılır: *əhalinin dinamikası* (sayı, təbii və mexaniki artımı, şəhərdə, rayonda və başqa yaşayış yerlərində xarici və daxili şəraitin dəyişməsinə görə baş verən miqrasiya, yerdəyişmələr və s.), *əhalinin demografik strukturu* (yaş və cinsi qruplar, ailə strukturu, milli tərkib, etnik xüsusiyyətləri və b.), *əhalinin professional tərkibi, əmək resursları*. Bunların təyini əhalinin şəhəryaradan, xidmət və əmək fəaliyyəti olmayan qrupları arasında nisbətlərin müəyyən edilməsi və əhalinin perspektiv sayının proqnozlaşdırılması üçün hazırlıq mərhələsidir. Sonuncu prosedurun nəticələri layihə təcrübəsində daha tez-tez istifadə olunur. Bununla yanaşı, diqqət etmək lazımdır ki, şəhər yaradan qrupun struktur dəyişiklikləri tendendiyaları iri və kiçik şəhərlərdə, müxtəlif xalq təsərrüfatı profili olan yeni yaranmış və tarixən təşəkkül tapmış şəhərlərdə özünəməxsus qanuna-uyğunluqlara malikdir.

Gedən nəsillərin daima yeni nəsillərlə əvəz edilməsini təmin edən doğulma və ölüm demografik prosesləri əhalinin təbii hərəkətini yaradır. Əhalinin təbii hərəkəti - doğum və ölümün demografik əmsalları, körpə ölümü əmsalı (1 yaşına qədər uşaqların ölümü), əhalinin təbii artımı əmsalı, yeni doğulanların orta ömrü kimi göstəricilərlə təsvir olunur. Bu göstəricilər tibbi statistika ilə qeydə alınır. Onlar həyat səviyyəsindən, ekoloji vəziyyətdən, səhiyyənin, tibbi-sosial tədbirlər sisteminin inkişafından, əhalinin

həyat tərzindən asılıdır.

Miqrasiya. Əhalinin daimi olaraq və ya müəyyən müddət ərzində yaşamaq üçün bir yaşayış məntəqəsindən başqa bir yaşayış məntəqəsinə köçməsinə *miqrasiya* (latınca “köçüb getmək” deməkdir) deyilir. Məqsədlərinə görə miqrasiyalar müxtəlif olur: daxili və ya xarici, daimi və ya müvəqqəti, könüllü və ya məcburi. Səbəblərinə görə miqrasiyalar - sosial, siyasi, dini, ekoloji xarakterli ola bilər, istiqamətlərinə görə isə kənddən şəhərə, şəhərdən şəhərə, kənddən kəndə, kənddən şəhərə ola bilər. Əhalinin bir yerdən köçüb getməsinə emmiqrasiya, köçüb gəlməsinə isə immiqrasiya deyilir. Emiqrasiya ilə imiqrasiya arasındakı fərq köçmə saldosu adlanır. Əgər müəyyən zaman içində immiqrantların (köçüb gələnlərin) sayı emmiqrantların (köçüb gedənlərin) sayından çox olduqda köçmə saldosu müsbət, əks halda isə mənfi olur. Köçmə saldosunun müsbət olması ölkədə mexaniki artıma, mənfi olması isə mexaniki azalmaya səbəb olur.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması zamanı, həm xarici miqrasiya (emiqrasiya, immiqrasiya, repatriasiya - vətənə qaytarılma), həm də daxili miqrasiya - vilayətdaxili, vilayətlərarası, rayon-daxili, rayonlararası, eləcə də “şəhərdən-şəhərə”, “kənddən-şəhərə”, “kənddən-kəndə”, “şəhərdən-kəndə” nəzərə alınır.

Miqrasiya əhalinin məskunlaşmasına, yaşayış yerləri şəbəkəsinin inkişafına, əhalinin daimi və müvəqqəti sıxlığına, əhalinin gündüz vaxtı məskənlərarası cəlbətmə mərkəzlərində (əməyin, turistik, ticarət, nəqliyyat və b. obyektlərin qoyulduğu yerlər) cəmlənməsinə təsir göstərir. Beləliklə, miqrasiya - əhalinin sosial-iqtisadi, siyasi, sosiomədəni, ekoloji, psixoloji səbəblərdən doğan sosial hərəkətinin bir növüdür.

Rayon planlaşdırılmasında *rəqsi miqrasiyaya* (əhalinin əmək, təhsil, məişət və başqa məqsədlərlə yaşadığı yerdən yaxın şəhərlərə gün ərzində gedib qayıtması) xüsusi baxılır. Rəqsi miqrasiyaların içərisində əhalinin müntəzəm əmək, mədəni-məişət, rek-

reasiya səfərləri üçün hərəketi seçilir. Rəqsi əmək miqrasiyası əmək çatışmazlıqları olan rayonlarda işçi qüvvəsi probleminin həllinə kömək edir. Rəqsi mədəni-məişət miqrasiyası kənd sakinlərinin və kiçik şəhər sakinlərinin mədəni-məişət məqsədləri ilə böyük şəhərlərə getməsi ilə bağlıdır. Rəqsi rekreasiya miqrasiyası əhalinin istirahət və turizm yerlərinə getməsi ilə bağlıdır. Perspektiv sərnişin axınlarının hesablanması, onların formalaşma xarakteri, istiqamətləri əsasında məskunlaşma sistemlərində və şəhər aqlomerasiyalarında nəqliyyat sistemlərinin təşkili üzrə layihə həlləri qəbul olunur [56, 71].

Azərbaycanda miqrasiya. İkinci Dünya müharibəsinə qədər Azərbaycana xeyli sayda əhali köçmüşdür. 1921-1941-ci illərdə əhali artımının 473,5 min nəfəri və 34,4%-i mexaniki artım hesabına olmuşdu. Bu dövrdə Bakı şəhərində respublikanın regionlarından gələnlər hesabına əhalinin sayı 304,2 min nəfər çoxalmışdı. Bu illərin hesablamalarına diqqət yetirsək, respublika üzrə yalnız Abşeron əhalisinin sayında mexaniki artım hesabına artım müşahidə edilmişdi. Bu işə neft sənayesi müəssisələrinin Abşeronda yerləşməsi ilə əlaqədar idi.

II Dünya müharibəsinin təsiri nəticəsində XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq miqrasiya saldosu mənfi olmuşdur. Azərbaycanda rayonlar üzrə əhali artımı 1926-1936-cı illərdə 20,9-55,9%, 1939-1959-cu illərdə 2,6-27,4%, 1959-1970-ci illərdə - 15,3-50,9%, 1970-1979-cu illərdə - 7,0-26,0% arasında dəyişir.

Ayrı-ayrı rayonların əhalisinin ümumi sayına təbii artımla yanaşı, miqrasiya prosesləri də təsir göstərir. Belə ki, 1959-1979-cu illərdə miqrasiyanın mənfi təsirindən əhalinin sayı Naxçıvan MR-da 13,2% (18,7 min nəf.), Mil-Qarabağda -13,8% (63,1min nəf.), Muğan-Salyanda - 10,2% (23,9 min nəf.), Şirvanda - 21,5% (75,1min nəf.), Lənkəran-Astarada - 14,2% (37,8 min nəf.), Quba-Xaçmazda - 31,2% (72,5 min nəf.), Gəncə-Qazaxda - 15,8% (92,3 min nəf.), Şəki-Zaqatalada - 14,4% (39,4 min nəf.) aşağı

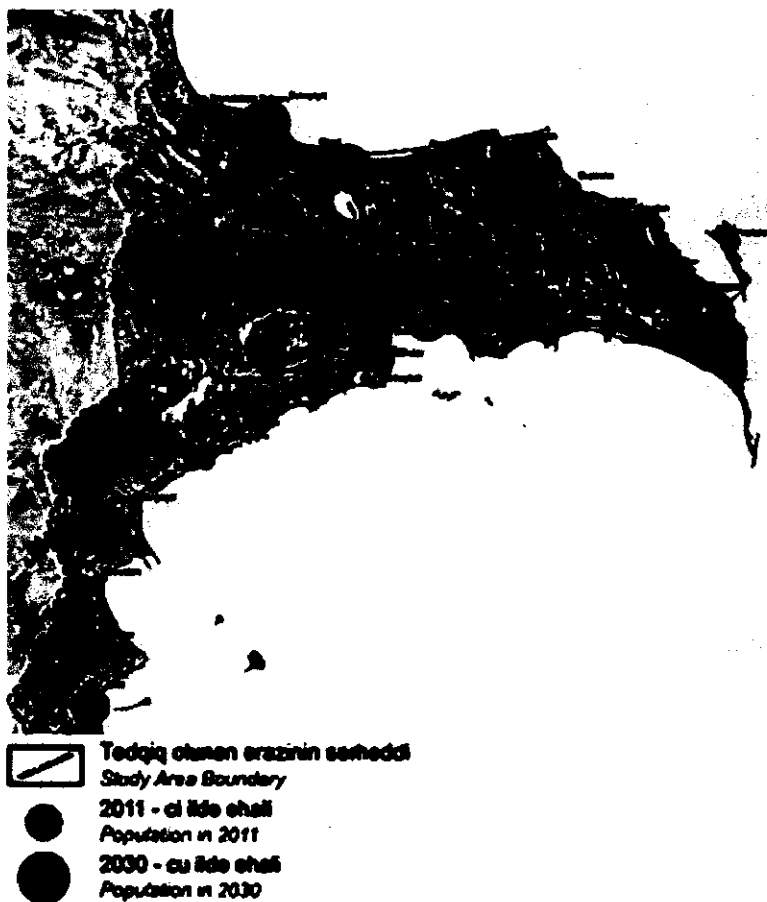
düşmüşdür. Abşeronda isə əksinə, artım 31,7% (335 min nəf.) təşkil etmişdir, səbəb isə başqa rayonlardan buraya əhali axını olmuşdur.

1988-ci ildən etibarən Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində 186 min nəfər Azərbaycan milləti, 18 min nəfər kürd müsəlman millətləri Azərbaycana deportasiya olunmuşdu. Azərbaycan SSRİ-nin dağılması ərafında və dağıldıqdan sonra kütləvi beynəlxalq miqrasiyalar ölkəsi idi. 1990-cı illərdə emiqrasiyanın səviyyəsi maksimuma qalxmışdı. Emiqrantların təxminən 2/3 hissəsi MDB-nin başqa respublikalarına, 1/3 hissəsi isə Avropaya gedənlərdir. Azərbaycandan gedən emiqrantları iki qrupa bölmək olar: daimi yaşayış üçün gedən etnik emiqrantlar (yəhudi, alman, rus, erməni və s.), iş yerləri tapmaq məqsədilə vətəni tərk edən emiqrantlar. Emiqrasiyanın artma səbələri hər iki halda, xüsusilə də ikinci halda, başlıca olaraq, əhalinin həyatının sosial-iqtisadi şəraitinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

1990-cı illərdə Azərbaycanın intellektual kadrlarının böyük hissəsi xarici ölkələrə getdi, yüzlərlə müxtəlif dərəcəli elmi işçilər və perspektivli gənc mütəxəssislər ölkəni tərk etdi. Onların çox hissəsi daimi yaşayış üçün və ya uzun müddətli müxtəlif növ ezamiyyətlərə getdi. Bununla yanaşı, bir çox mütəxəssislər elm və təhsil sahələrindən kommersiya, idarəetmə və başqa bu növ strukturlara keçdilər. Nəticədə, keçid və islahatlar dövründə elm sahəsində çalışanların sayı təxminən iki dəfə azaldı, ölkənin intellektual potensialı zəiflədi.

Əhalinin şəhərə miqrasiyası - hər yerdə baş verən və qaçılmaz hadisədir. Lakin 1990-cı illərdə Azərbaycan şəraitində bu proses Ermənistan tərəfindən hərbi ekspansiya ilə əlaqədar olaraq güclənmişdi. Ermənistan və Qarabağ ərazilərindən böyük sayda qaçqınların gəlməsi əhali artımının idarə olunmasını mürəkkəbləşdirdi. Bu, yaşayış fondunun həddindən artıq sıxlaşmasına, şəhərin sanitar vəziyyətinin pisləşməsinə, işsizliyə, şə-

hərdə yoxsul məhəllələrinin yaranmasına, yəni yalançı urbanizasiyaya gətirib çıxardı.

Şəkil 2.1. Abşeronda əhalinin ərazi üzrə paylanması (Bakı Dövlət Layihə).

90-cı illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ölkədə iqtisadi və siyasi böhranın başlaması ilə Azərbaycanın urbanistik (şəhərsalma) problemləri kəskinləşdi. Bu ilk növbədə özünü on-

da göstərdi ki, kiçik şəhərlərin əhali sayı davamlı olaraq azalmağa başladı - şəhər əhalisi dinamikasında belə dönüş şəhərlərin inkişafında uğursuzluğa bir sübutdur. Hal-hazırda əmək mühacirliyi problemi geniş miqyaslı xarakter almışdır. Müstəqil ekspertlərin göstəricilərinə görə ölkədən xaricdə 2,5-3,5 mln. vətəndaş yaşayır. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə Rusiyada Azərbaycan əhalisi sayının 27%-i qədər insan - 3 mln. nəfər yaşayır və işləyir. Eləcə də Ukraynada və Şərqdə müsəlman ölkələrində, xüsusilə İran və Türkiyədə olan mühacirlərin sayı çoxdur.

Respublikada əhalinin ən çox sıxlıq təşkil etdiyi Abşeron rayonunun əsas cəlbətmə qüvvəsi - burada sosial-mədəni və sənaye komplekslərinin, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin böyük qisminin cəmləndiyi paytaxt-mərkəz - Bakı şəhərində yerləşməsinədir. Bakı şəhərinə əhalinin daimi miqrasiyası ilə yanaşı, müxtəlif məqsədlərlə rəqsi miqrasiyası da hər zaman olmuşdur, indi də vardır. Böyük Bakının Regional İnkişaf planına görə Abşeron yarımadasında əhalinin hal-hazırda ərazi üzrə paylanması və 2030-cu ilə olan proqnozu aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir (şəkil 2.1).

Sosiomədəni amillərin təhlili və dəyərləndirilməsi:- Maddi-məkan mühitinin formalaşması zamanı mədəniyyətin, etikanın roluna dəyər vermək çox çətindir. Məskənlər mənəvi, etnik, mədəni dəyərlərin təsiri altında formalaşır. Şəhərlər, xüsusilə də iri şəhərlər, bir qayda olaraq, beynəlmiləl (internasional) olurlar. Burada mədəni xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müxtəlif etnos, din nümayəndələri və ənənələri yaşayırlar.

Bəşəriyyət sivilizasiyanın inkişafının müasir mərhələsi üçün müxtəlif istiqamətli sosiomədəni proseslər xarakterikdir - həm qlobal (beynəlmiləl), həm də regional (milli) meyillərin güclənməsi.

Qloballaşma prosesləri - rayon və şəhərlərin layihələndirilməsində, əsasən, informasiya texnologiyalarının və informasiya mübadiləsinin gur inkişafı ilə şərtləndirilir. Şəhərsalma və me-

marlığın ən yeni nailiyyətləri bir an içində bütün planetin sərvətinə, dünyanın müxtəlif guşələrində nümunələrə çevrilir. Qloballaşmanın pozitiv tərəfləri - yeniliklərin, dünya texnologiyalarının və intellektual nailiyyətlərin mübadiləsinin sürətlənməsi; neqativ tərəfləri isə - milli və regional xüsusiyyətlərin nivelirləşdirilməsi (eyniləşdirilməsi), məskənlərin məkan mühitinin simasızlaşdırılması, onların fərdiliyinin itirilməsi, xalqın həyat dəyərlərinə deyil, texnikanın imkanlarına tabe olan mühitin mənəviyyətsizliyinin gücləndirilməsidir.

Regionallaşma prosesləri yerli özünəməxsusluğun, mədəni xüsusiyyətlərin və ənənələrin unikallığının qorunub saxlanılmasına yönəldilmişdir. Regionallaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o regionun məzmunu, mənası, onun zamanla necə transformasiya olunması və bu gün nə ilə yaşaması başa düşülsün və dəyərləndirilsin. Nəsildən-nəsilə keçən yerli mədəni xüsusiyyətlər (adətlər, ənənələr, sosial normalar) məskənlərin planlaşdırılma xarakterində və tikintisində özünü göstərir. Tez-tez regionallaşmanın təhrif olunması baş verir - ənənəvi xarici tikintiformaları, formalaşdığı dövrün həyat tərzinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan kopyalanır.

Məskənlərin mühitləri mədəni xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır. İnsan məskənləri tarixidir. Bir qayda olaraq, layihəçi özündən əvvəlki nəsillərin fəaliyyətinin nəticələrini özündə saxlayan məkanla işləməli olur. Bu məkanlar müəyyən mənada təşkil olunub və sonrakı təkmilləşmə və inkişaf üçün potensiala malikdirlər. Buna görə də tarixi-mədəni təhlil metodunun tətbiq olunması- müxtəlif tarixi mərhələlər üçün xarakterik olan sosio-mədəni (ictimai-mədəni) prosesləri, məskənlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onların funksional-planlaşdırılması ilə kompozisiya-məkan təşkili arasındakı qarşılıqlı əlaqəsini izləməyə imkan verir [42,132].

Dövlət sosial-siyasət tələblərinin nəzərə alınması. Dövlətin

sosial-siyasəti şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında qərarların qəbul olunmasına birbaşa və dolayısı ilə təsir göstərən dəyərlər sistemini formalaşdırır. Dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən sosial standartlar müəyyənləşdirilir, sosial standartlara sosial təminat sistemi zəmanət verir və əhalinin yüksək gəliri olmayan təbəqələri münasib həyat tərzii ilə təmin edilir.

Şəhərsalma inkişafının proqnozları işlənərkən xalq əhalisi siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dövlətin demoqrafik vəziyyətinin saxlanması və ya bilərək dəyişdirilməsinə yönəldilmiş sosial siyasətdir - müəyyən ərazidə və müəyyən mərhələdə yaranmış əhalinin vəziyyətini, demoqrafik prosesləri, demoqrafik davranışını əks etdirir.

Xalq əhalisinin siyasətinin işlənilib hazırlanması - onun məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini, yəni demoqrafik optimum modelinin qurulmasını, aktual demoqrafik vəziyyətin öyrənilməsini və onun inkişafının əsas tendensiyalarını, ekstrapolyasiya proqnozlarının qurulmasını, demoqrafik davranışın arzu olunan və arzu olunmayan demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi üzrə ölçü sisteminin seçilməsini, demoqrafik monitorinq üsullarının işlənilməsini daxil edir.

Demoqrafik vəziyyətin dəyişməsinə - arzu olunan demoqrafik prosesləri stimullaşdıran, eləcə də arzu olunmayan prosesləri məhdudlaşdıran sosial-iqtisadi, hüquqi, tərbiyəvi-psixoloji, ərazi-şəhərsalma tədbirləri sisteminin köməyilə nail olurlar. Ərazilərdə və məskənlərdə əhalinin cinsi tərkibinin bərabərləşdirilməsi kişi və qadınlar üçün bərabər sayda işçi yerlərinin yaradılması ilə təmin edilir, doğumun artırılmasına-yaşayış-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, valideynlərin mükafatlandırılması məqsədilə imtiyaz və pul ödənişlərinin verilməsi ilə, əhalini təhsil səviyyəsinin artırılması - məcburi təhsil alma haqqında qanunlarla təmin edilir. Demoqrafik proseslər inert (yavaş) xarakter daşıyır, buna görə də qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün illər, bəzən də on

illər lazımdır.

Sosial inkişafın indikatoru - sosial prosesləri izləməyə və dövlət sosial siyasətində lazımı, eləcə də maddi-məkan mühitinin dəyişdirilməsi vasitəsilə dəyişikliklər etməyə imkan verir. Cəmiyyətin urbanizasiya indikatoru - ümumi əhali içərisində şəhərlilərin payına düşən hissəsi və şəhərlilərin içərisində böyük və iri şəhərlərdə yaşayan sakinlərin payına düşən hissəsidir. Cəmiyyətin davamlı inkişafının indikatoru - yeni doğulanların orta hesabla ömrü (biodemoqrafik artım), gəlirin real ölçüsü (iqtisadi artım), böyüklərin savadlılıq dərəcəsi və müxtəlif tip təhsil sahələrində oxuyan 24 yaşına qədər gənclərin ümumi sayı (sosial-mədəni artım) [56,120].

2.2. İqtisadi amillər

Şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında **iqtisadi amillər**- iqtisadi reallığı və qəbul olunan layihə həllərinin iqtisadi nəticələrinin optimallaşdırılmasının nəzərə alınması məqsədilə şəhərsalma və ərazi proqnozlaşdırılması, normalaşdırılması, layihələndirilməsi zamanı istifadə olunan zəruri iqtisadi məlumatlardır. İqtisadi əsaslanmalar və hesablamalar bir tərəfdən layihə həllərinin reallaşması nəticəsində yaranacaq xərclər, başqa tərəfdən gözlənilən gəlir və mənfəət haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir [56].

Şəhərsalma iqtisadiyyatı sahəsi (şəhərlərin iqtisadiyyatı) - məskənlərin hüdudlarında iqtisadi proseslərin və iqtisadi fəaliyyətin öyrənilməsidir - müəssisələrin yerləşdirilməsi, məskənlərin iqtisadi artımının və iqtisadi problemlərinin şərtlərinin və ilkin şəraitinin aşkara çıxarılması, konkret şərtlər daxilində məskənlərin optimal (əlverişli) ölçüllərinin təyini və b.

Regional iqtisadiyyat sahəsi - iri ərazi hüdudlarında iqtisadi fəaliyyətin və iqtisadi proseslərin öyrənilməsidir - istehsal

qüvvələrinin yerləşdirilməsi, regionlar arasında iqtisadi fəallıq və abadlıq səviyyəsi fərqləri, intensiv iqtisadi artım mərkəzlərinin yaranması və lokallaşdırılması və b.

İqtisadi əsaslanmalar - “xərclər-nəticələr” sistemində optimal həllərin seçilməsinə istiqamətlənmişdir. İqtisadi əsaslanmaların tərkibində öz aralarında bir-biri ilə bağlı 2 qrupa baxılır:

I - məskənlərin inkişafı üçün zəruri olan resursların daha effektiv istifadə edilməsi;

II - məskənlərin planlaşdırılma və tikintisinin, məskənlərarası ərazilərin mənimsənilməsinin daha məqsədüeyğun üsullarıdır [42, 84].

Qəbul olunan layihə həllərinin iqtisadi effektivliyinin təyini. Effektivlik (səmərəlilik) - layihə həllərinin reallaş-masından gözlənilən faydalı nəticə ilə bu nəticələrə nail olmaq üçün zəruri olan resurs sərfi arasında nisbətdir. Şəhər və rayon planlaşdırılmasında layihə həllərinin effektivliyi təyin edilərkən mütləq yadda saxlamaq lazımdır ki, maliyyə və maddi qənaət əsas məqsəd olmalıdır. Mütəxəssislər iqtisadi göstəricilərdən həddindən artıq istifadə etməkdən çəkinirlər, çünki, bu formalaşan mühitin sosial, ekoloji keyfiyyətlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilərlər. Buna görə də şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında layihə həllərinin faydalı nəticələri onun həm iqtisadi effektivliyindən, həm də sosial (əhalinin davamlı inkişafı üçün şəraitin yaradılması) və ekoloji (təbii və antropogen mühitin davamlı fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin yaradılması) effektivliyindən asılıdır.

İqtisadi effektivlik təyin edilərkən texniki-iqtisadi göstəricilər, yəni faydalı nəticələr, resurs sərfələrini və sərmayələri göstərən ölçülər, meyarlar, əmsallar, indikatorlar, indekslər və s. istifadə olunur. Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında layihə həllərinin iqtisadi effektivliyini xarakterizə edən çox sayda göstəricilər içərisində daha mühüm olanlar aşağıdakılardır: ərazi balansı (tarazlıq), əmək resursları balansı, ərazi istifadəsinin intensivliyi, əra-

zilərən mənimsənilməsinə sərf olunan xərclər, tikintinin dəyəri, istismar xərcləri, cəlbətmə yerlərinə rahat gedilməsinin mümkünlüyü.

Ərazi balansı - müxtəlif funksional təyinatlı ərazilərin (akvatoriyaların) layihələndirilmə mərhələsində, ilk reallaşma mərhələsində, layihənin tam reallaşdığı zaman vəziyyətinin nisbəti ilə xarakterizə olunur.

Əmək resursları balansı-müəyyən ərazi vahidlərinin və ya məskənlərin sərhədində olan iş yerlərinin növünə uyğun gələn iqtisadi cəhətdən fəal əhali sayını (insanların yaş və cinsi tərkibi nəzərə alınmaqla) xarakterizə edən göstəricilər sistemini daxildir.

Ərazilərin istifadəsinin intensivliyi - onun funksional cəhətdən yüklənmə səviyyəsini göstərir. İntensivlik göstəricilərinə aiddir: *əhalinin, tikintinin, yaşayış fondunun, nəqliyyat şəbəkəsinin sıxlığı, ərazinin yaşıllıq dərəcəsi və b.* İstifadə intensivliyi baxılan ərazi sərhədlərində boş qalan və ya qeyri- effektiv istifadə olunan torpaqların olmasını əks etdirir.

Ərazilərin istifadə intensivliyinin dəyərləndirilməsi aşağıdakı əsas texniki-iqtisadi göstəricilər istifadə olunmaqla aparılır: *əhali sıxlığı, tikintinin sıxlığı, yaşayış fondunun sıxlığı, orta yüksəklikdə mərtəbəlilik, müxtəlif funksional təyinatlı zonaların bir sakinə hesablanmış göstəriciləri.* Yaşayış fondu sıxlığı, yəni 1 ha ərazidə yaşayış evlərinin ümumi sahəsi - “brutto” (mikrorayonun, yaşayış rayonunun, yaşayış zonasının bütün ərazisində) və “netto” (təkcə yaşayış tikintisi ərazisində) göstəriciləri ilə ölçülür.

Ərazilərin istifadə intensivliyinin artırılması - şəhərsalma həllərinin qənaətliliyinin vacib şərtidir. Eyni zamanda tikinti sıxlığı həddindən çox olmamalıdır. Gigiyenik tələblərə görə əhalinin sıxlığının tövsiyyə olunan sıxlıq həddi 800-1000 nəfər/ ha olmalıdır.

Cəlb olunma yerlərinə gedilmə mümkünlüyü əhalinin ol-

duğu yerdən (yaşayış evi və ya iş yeri) cəlb olunma yerlərinə qədər (iş yerləri, istirahət yeri, ictimai xidmət obyektləri, ictimai nəqliyyat dayanacaqları və s.) gedə bilmək üçün sərf etdiyi zamanla və ya getdiyi məsafə ilə xarakterizə olunur.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında **tikintinin dəyəri** - iriləşdirilmiş göstəricilərlə müəyyənləşir və ərazinin mənimsənilməsinə sərf olunan xərcləri və istismar xərclərini daxil edir. Ərazinin mənimsənilmə xərcləri tikintinin başlanmasından qabaqkı tədbirlərin - sahənin ayrılması, ərazinin mühəndis hazırlığı, küçə şəbəkəsinin salınması, mühəndis təchizatı xərclərinin dəyərini daxil edir. Sahənin ayrılması-ərazinin şaquli planlaşdırılması xərclərini və kənd təsərrüfatı mədəniyyətinə görə kompensasiya ödənişlərini, mövcud tikililərin sökülməsini, yüksəkvoltlu elektrik ötürücüləri xətlərinin başqa yerə köçürülməsi və başqa xərcləri daxil edir.

İstismar xərcləri - şəhərsalma obyektinin fəaliyyətinə tələb olan xərclər və torpaq ödənişləri nəticəsində (torpaq vergisi, icarə haqqı) əldə edilən gəlir haqqında proqnozlaşdırılan göstəricilərə görə hesablanır.

Optimal həllərin seçilməsi ya məqsədyönlü effektivliyə görə (verilən resurs və sərmayə xərclərinə görə qarşıya qoyulmuş ekoloji, sosial, təsərrüfat məqsədlərinə mümkün olan maksimum yaxınlaşma) ya da resurs effektivliyinə görə (məqsədlərə nail olmaq üçün xərclərin minimallaşdırılması) həyata keçirilir.

İqtisadi dəyərləndirmənin normativ metodu layihə həllinin texniki-iqtisadi göstəriciləri ilə şəhərsalma normativlərinin (sosial standartlar) müqayisəsindən ibarətdir. Normativ metodunu layihə həlləri variantlarının müqayisəsi zamanı da tətbiq etmək olar, bu zaman normativ göstəricilərinə daha çox uyğun gələn variant müəyyənləşir.

Şəhərsalma mənimsənilməsi üçün seçilmiş ərazi **variantlarının müqayisəli dəyərləndirilməsi** aşağıdakı texniki-iqtisadi

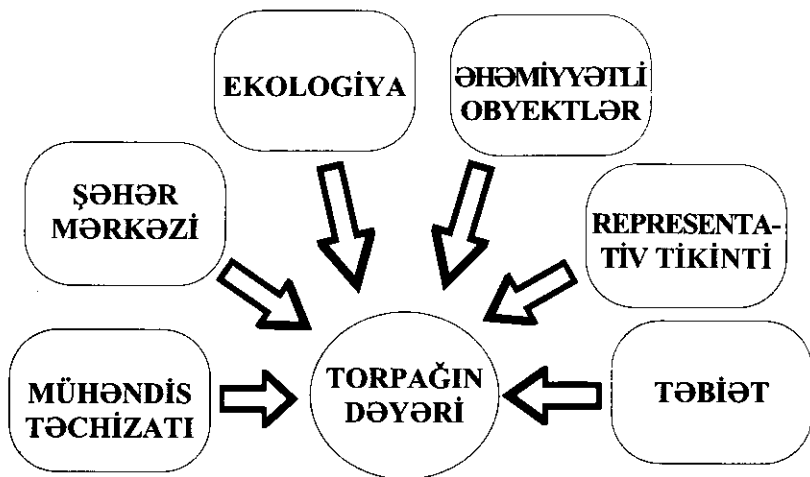
göstəricilərə görə aparılır: ərazinin yığcamlığı (kompakt); şərti olaraq tikinti üçün yarasız ərazilərin ümumi çəkisi; ərazi mənimsənilməsinin əsas xərcləri. Optimallıq meyarı kimi - ərazilərin mənimsənilməsinə, nəqliyyat və mühəndis-texniki kommunikasiyaların çəkilməsinə sərf olunan xərclərin, xarici cəlbətmə məntəqələri ilə əlaqəyə sərf olunan zamanın minimuma endirilməsi hesab edilir.

Müxtəlif inkişaf variantlarının müqayisəsi hər hansı mühitdə sistem elementlərini təcrid edərək, onların davranışını təqlid edən bənzər riyazi modellər üzrəndə aparıla bilər. Şəraiti dəyişərək (məs. məskunlaşma dairəsini, tikintinin mərtəbəliliyi, əlaqə vasitələrini) real sistemin həqiqətə uyğun şəklinin dəyişməsinə müşahidə etmək mümkündür [25, 56, 58].

Torpaq istifadəsi və torpaq sahibliyi şərtlərinin nəzərə alınması. Məskənlərin formalaşması, onların planlaşdırılması və tikintisi çox cəhətdən torpağın dəyərindən asılı olduğu bazar iqtisadiyyatında, torpaqdan və mülkiyyətdən istifadənin tənzimləşdirilməsinə ehtiyac yaranır (şəkil 2.2).

Torpaq münasibətlərinin hüquqi tənzimləmə obyektinə - mülkiyyət hüququ hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsə aid edilən torpaq pay-sahələridir. Torpaq sahələrinin sərhədləri torpaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənən qaydalarla müəyyənləşir və yerləri göstərilir. Torpaq sahəsi həmin yer üzərində, yerin altında, yerin üstündə olan, onunla sıx bağlı olan bütün maddi obyektləri daxil edir, lakin əgər bu qanunla müdafiə olunan başqa bir fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarını pozmursa və başqa bir qanunla yer altındakı və hava məkanlarından istifadə haqqında şərtləşdirilməyibsə. Torpaq sahələri ictimai idarəetmə obyektləridir: fiziki və hüquqi şəxslərin, eləcə də yerli, regional və milli ictimaiyyətin onlar üzərində qanunla müəyyən edilmiş hüquqları vardır. Torpaq sahələrinin ölçüləri, funksiyaları və mənsubiyyətləri müxtəlif ola bilər: torpaq sahəsi həm şəxsi yardımçı təsərrüfatın

aparılması üçün torpaq payıdır, həm də yaşayış məntəqəsi ərazi-sidir.

Şəkil 2.2. Şəhərlərdə torpağın dəyərinə təsir göstərən amillər sistemi.

Zonalaşma və tikinti planları mülki və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını təşkil edir. Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında yer quruluşu sxemləri, layihələri, mühəndis araşdırmaları və müayinələrinin nəticələri, eləcə də yer quruluşu orqanları tərəfindən aparılan torpaq kadastrı məlumatları istifadə olunur. Torpaq kadastrı eyni formada yerinə yetirilmiş mətn (kadastr kitabları, kartoçkalari, cədvəllər, izahat vərəqləri) və kartoqrafik (kadastr planları, sxemləri, çertyojları) sənədlərinin cəmini təqdim edir.

Torpaq istifadəsinin və torpaq sahibliyinin tənzimlənməsi və qaydaya salınması üçün daşınmaz əmlak sahibləri və istifadəçilərinə vergilər qoyulur. Bu torpaq bazarını tənzimləyir, torpaqdan səmərəli istifadə etməyə imkan verir, şəhərsalma fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmi və yerli regional, dövlət

büdcəsinin gəlir mənbəyi olur.

Vergi qoyuluşu dəqiq ifadə olunmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etməlidir: resurslardan səmərəli istifadəni qiymətləndirmək, böyük gəlirlərin əldə edilməsinə kömək etmək, tamamilə dövlət nəzarətində olmaq, ədalətli olmalı və ictimaiyyət tərəfindən asan anlaşılmalı, istismarda sadə və ucuz olmalı [56, 84, 162, 163].

Dövlət iqtisadi siyasətinin tələblərinin nəzərə alınması. Sosial baxımdan istiqamətlənmiş **bazar iqtisadiyyatı**- vətəndaşların şəxsi hüquqları və azadlığının konstitusiyaya zəmanəti, azad sahibkarlıq, ixtisas və iş yeri seçiminin sərbəstliyi; xüsusiyyətçiliyin bütün formalarının bərabərliyi və onun toxunulmazlığının və şəxsiyyət və cəmiyyətin maraqlarında istifadə olunması; işçilərin rifah vəziyyəti ilə onların əmək nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması, əmək qabiliyyəti olmayan və əhalinin başqa zəif təbəqələrinin sosial müdafiəsi; sosial əməkdaşlıq (dövlət, həmkarlar ittifaqı və sahibkarlıq ittifaqı arasında) prinsipləri üzərində qurulur.

İqtisadi sahədə struktur islahatları - resurslara və enerjiyə qənaətə, yaradılmış elmi-texniki və istehsalat potensialı və yerli resurslardan daha effektiv istifadəyə istiqamətlənmişdir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti - müasir dünya tendensiyaları: qloballaşma, informatlaşma, ən yeni (innovasiya) proseslərin, təşkilati islahatların sürətlənməsi; beynəlxalq rəqabətin güclənməsi nəzərə alınmaqla formalaşır. Bu proseslər əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərir, bu isə dünya tendensiyalarına uyğunlaşan mahir mexanizmlərin işlənilməsinə ehtiyac yaradır.

Şəhərsalma proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və layihələndirilməsi zamanı iqtisadi reallıqların nəzərə alınması qəbul olunan layihə həllərinin zəruri şərtidir.

2.3. Ekoloji amillər

Ekologiya - təbiətdə qarşılıqlı bağlılıq, canlı orqanizmlərin yaşadıkları mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında elmdir.

“Ekologiya” termini 1866-cı ildə E.Hekkel tərəfindən elmə daxil edilmişdir, tədricən bu termin özünün yeganə bioloji mənasını itirmişdir. Hal-hazırda ekologiya təkcə bioloji elm deyil, həm də sosial-siyasi, iqtisadi, coğrafi, pedaqoji və b. elmlər sayılır.

Təbii

- ♦ yüksək radiasiya sahələri (radonun səthə çıxması);
- ♦ torpaqda mikroelementlərin əlverişsiz nisbəti;
- ♦ infeksiyon xəstəliklərinin və s. ocağı

Texnogen

- ♦ istehsalat müəssisələrinin və avtonəqliyyatın tullantıları ilə havanın, torpağın, suyun çirklənməsi;
- ♦ vibrasiya (avtonəqliyyat, metropoliten);
- ♦ radiasiya çirklənməsi;
- ♦ səs-küy çirklənməsi;
- ♦ elektromaqnit çirklənmə

S.Şvarsın (1974-cü il) fikrincə, ekologiya - industrial cəmiyyət adamının təbiətdə davranışının nəzəri əsasına çevrilir.

Tədricən XX əsr ərzində insanın yaşayış mühitinin sanitariya-giyenik (ekoloji) standartları norma və qaydalar şəklində şəhərsalma praktikasına daxil olur. XX əsrin ikinci yarısında “şəhərin ekologiyası”, “şəhərsalma ekologiyası” terminləri meydana gəlir və professional dillərdə yerini möhkəmləndirir.

Hal-hazırda “şəhərsalma ekologiyası” (urboekologiya) geniş anlaşılan şəhərsalma elminin sərbəst bölməsidir. **Urboekologiya**, tədqiqat obyektini urbanizasiya mühitindəki insan, təbiət əhatəsindəki insan məskənləri və insanın həm bioloji, həm də sosial varlıq kimi ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi olan bilik sahəsidir.

Şəhər ekologiyasında iki istiqamətini ayırmaq olar:

- ♦ təbiət əhatəsinə antropogen (texnogen) mühitin zərərli təsirinin azaldılması, başqa sözlə - təbiətin qorunması. Pozulmuş ekoloji tarazlığın bərpası;

- ♦ insanın ətraf mühitin zərərli təsirlərindən (təbii və texnogen) qorunması. Həyat fəlaiyyətinin əlverişli şərtlərinin təmin olunması.

Şəhərsalma layihələndirilməsi prosesində layihə qabağı təhlil mərhələsində ətraf mühitin vəziyyəti mütləq şəkildə araşdırılır. Bununla yanaşı, faktiki vəziyyətin və normativ sənədlərin göstəricilərindən istifadə olunur. Bu şəkildə araşdırmalar zamanı ətraf mühitin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən bütün amillər aşkara çıxarılır, ekoloji çirklənmə mənbələri müəyyənləşdirilir, yaşayış üçün əlverişli və əlverişsiz olan ərazilər dəqiqləşdirilir və b. Hərtərəfli təhlilin əsasında yaşayış mühitinin sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlər daxil edən layihə həlli qəbul edilir. Bundan başqa, qəbul olunan layihə həllinin dəyərləndirilməsi və alternativin seçilməsi mərhələsində layihənin reallaşdırılmasının ekosistemə təsiri araşdırılır və proqnozlaşdırılır.

Ekoloji çirklənmənin növləri:

Ərazinin ekoloji dəyərləndirilməsi zamanı ekoloji tarazlığın bərpasının mümkünlüyü - küləklənmə, suyun təmizlənməsi (axının istiqaməti), meşə massivlərinin olması və s. nəzərə alınır.

Ekoloji problemlərin həllinin şəhərsalma üsulları aşağıdakılardır:

- ♦ ərazinin səmərəli zonalaşdırılması (yaşayış, rekreasiya və istehsalat zonaları);

- ♦ avtonəqliyyatın ətraf mühitə zərərli təsirinin minimallaşdırılması (tənzinlənən kəşimlərin araşdırılması və s.);

- ♦ tikintinin planlaşdırılma təşkili (insolyasiyanın təmin olunması, külək rejiminin, səs-küydən müdafiənin, relyefdən istifadənin və s. nəzərə alınması);

♦ ərazilərin yaşıllaşdırılması və abadlaşdırılması (rekreasiya, fitomeliorasiya və s.).

Ekoloji amillər - ekologiya qanunlarına əsaslanan və gözlənilən ekoloji nəticələrin təyiniidir. Şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında ekoloji amillər təbii landşaft və antropogen (insan tərəfindən yaradılan) şərait və amillərin təhlilini və dəyərləndirilməsini daxil edir.

Təbii mühit və antropogen vəziyyət bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Relyefin, hidroqrafik şəbəkənin, küləklər rejiminin xüsusiyyətləri, meşələrin olması və onların keyfiyyəti şəhər və kənd məskənlərinin formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuş və yenə də malikdir. Təbii əsas tarixi olaraq məskənlərin yerləşdirilməsi üçün yer seçimini, onların planlaşdırma təşkilinin xarakterini müəyyən edirdi. Lakin sivilizasiya inkişafının müasir mərhələsində təbii şərait tədricən özünün şəhəryaradan rolunu itirir, amma bununla yanaşı onun ekoloji və mühit əhəmiyyəti güclənir.

Ekoloji əsaslanmalar mühitin insanların həyat fəaliyyətinə əlverişli təsirinin gücləndirilməsinə və mənfi təsirin aşağı salınmasına istiqamətlanmışdır. Bununla yanaşı, müxtəlif şəhərsalma və ərazi yaranışları üçün bu və ya başqa şərait və amillərin təhlili və dəyərləndirilməsi müxtəlif dərinliklə və müfəssəlliklə aparılır [42,56].

Təbii-landşaft şəraitinin təhlili və dəyərləndirilməsi - ərazi mənimsənilməsinin və funksional istifadə olunmasının iqlim, geoloji, hidroloji, torpaq şəraiti, bitki və heyvanlar aləmi xüsusiyyətlərindən, təbii resursların mövcudluğundan və fiziki-coğrafi proseslərin xarakterindən asılı olaraq əlverişliliyinin və məqsədüyükunluğunun təyiniidir. Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında təbii landşaft şəraitinin təhlili və dəyərləndirilməsi məqsədli təyinata malikdir, yəni ərazinin təkə o xassələrinə baxılır ki, qoyulan məqsədə nail olmağa təsir göstərir. Belə ki, ərazinin

mühəndis geoloji və geomorfoloji xassələri tikinti tipinin seçilməsi mövqeyindən baxılır; hidrogeoloji şərait-ərazini subasma mümkünlüyünün təyin edilməsi məqsədilə aparılır.

İqlim və mikroiklim şəraiti (temperatur, havanın rütubətliyi, küləyin sürəti, istiqaməti və təkrar olunması, atmosfer çöküntülərinin cəmi, günəş radiasiyasının ölçüsü, torpağın donma dərinliyi) - birbaşa və ya dolayısı ilə məskənlərin planlaşdırılması və tikintisinə təsir göstərir. Məsələn, tikinti məkanlarının küləklənməsinin yaxşılaşdırılması üçün binaların hakim küləklərin istiqamətinə paralel düzülüşü tətbiq edilir. Böyük çaylarboyu ərazilər üçün xarakterik olan güclü küləklərdən qorunmaq üçün C və ya U şəkilli konfigurasiyada tikinti tətbiq edilir.

Bioloji şəraitin və relyefin xüsusiyyətləri - tikinti tipinin seçilməsinə, ərazinin mühəndis hazırlığı üzrə tədbirlərə, inşaatın dəyərində təsir göstərir. Relyefin təhlili zamanı relyefin təbəqələrinin dərinliyi və qatılığı, yer səthinin mailliyi xəritələri tərtib edilir, bunun əsasında ərazinin mühəndis hazırlığı üzrə işlərin həcmi və dəyəri təyin edilir. Relyefin təbəqələrinin dərinliyi ərazinin tikinti üçün yararlı olub-olmamasını təyin etməyə imkan verir, memarlıq-planlaşdırma həllərinin, ərazinin mühəndis hazırlığı üzrə tədbirlərin seçiminə təsir göstərir. Relyefin təbəqələrinin qatılığı və səthin maillikləri küçə şəbəkəsinin planlaşdırılmasına, mühəndis kommunikasiyaların çəkilmə xüsusiyyətlərinə təsir göstərir.

Mühəndis-geoloji şəraitin təhlilinin nəticələri (dağ süxurlarının tərkibi, strukturu, xassələri, eləcə də yer qabığının dinamika-sı) - mühəndis-tikinti işlərinin seçiminə təsir göstərir, bunun əsasında əlverişsiz geoloji proseslərin inkişaf proqnozları və onların neytrallaşdırılması üzrə tədbirlər işlənib hazırlanır.

Hidroloji və hidrogeoloji şərtlər- yer səthində və yeraltı suların vəziyyəti, rejimi və resursları haqqında məlumatların və ərazinin subasma şəraitinin əsasında həmin ərazinin şəhərsalma

mənimsənilməsi üçün əlverişliliyini təyin edir. Yerüstü suların səviyyəsinin dəyişməsi haqqında məlumatlar o ərazinin subasma və su altında qalma təhlükəsinin olmasını təyin edir. Yeraltı sular haqqında məlumatlar (su ehtiyatının həcmi, qidalanma mənbəyi, yerləşdiyi dərinlik, hidrokimyəvi xüsusiyyətlər), su obyektlərinin təsərrüfat üçün istifadəsi, çirklənmə mənbələri, təmizlənməmiş tullantıların və şərti təmiz suların həcmi, su nümunələrinin kimyəvi və hidrobioloji təhlillərinin nəticələri haqqındakı məlumatlar məskənlərin su təchizatının mümkünlüyünü təyin etməyə imkan verir.

Torpaq bitki örtüyü və heyvanlar aləmi haqqında məlumatlar - təbii ekosistemlərin zəruri komponentləridir. Torpağın tipi və növü, onun strukturu, fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri haqqında, eləcə də torpağın antropogen çirklənməsi, çirklənmə mənbələri və çirklənmiş maddələrin konsentrasiyası haqqında məlumatlar ərazinin istifadə xarakteri və rejimi təyin edilərkən nəzərə alınır. Şəhərsalma təcrübəsində şəhər şəraitində bitkilərin həyat fəaliyyəti haqqında, antropogen fəaliyyətinin təsiri altında heyvanlar aləminin növ tərkibinin dəyişməsi və dəyişmə səbəbləri və tendensiyaları haqqında məlumatlardan istifadə olunur, nadir, qorunan bitki növlərinin yerləri təyin edilir, qorunması tələb olunana fito və zoo sahələr ayırd edilir.

Mineral, su, meşə, torpaq resurslarını daxil edən **təbii resurslar** (ehtiyatlar) daha çox ərazi planlaşdırılmasında, nisbətən az dərəcədə şəhərsalmada istifadə olunur. Onlar ərazilərin bu və ya başqa təsərrüfat növü üçün istifadəsi üçün mənimsənilməsinin mümkünlüyü və məqsədəuyğunluğunu təyin etmək üçün öyrənilir.

Fiziki - coğrafi proseslərin öyrənilməsi - baş verən fiziki, kimyəvi, bioloji təbiət proseslərinin dinamikasını aşkara çıxarmağa və planlaşdırma həllərini qəbul edərkən onları nəzərə almağa imkan verir [56,89, 108].

Antropogen amillərin təhlili və dəyərləndirilməsi -antropo-

gen, yeni insanların təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə yaratdığı təsirlər şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması həllərinin qəbul olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Aşağıdakı antropogen təsirlər müəyyən edilir: **mexaniki** (müxtəlif yeraltı qurğuların tikintisi, şəhər nəqliyyatının işləməsi və s. nəticəsində geoloji mühitin, torpaq və bitki örtüyünün pozulmaları), **fiziki** (səsküy, vibrasiya, radiomaqnit şüalanma, istilik çirklənməsi və radiasiya), **kimyəvi** (müxtəlif kimyəvi maddələr və birləşmələrlə torpağın, atmosfer havasının və su hövzələrinin çirklənməsi), **bioloji** (xəstəlik törədən mikroorqanizmlərlə çirklənmə), **psixoloji** (sımasız, monoton tikintinin və s. insana təsir edən necə dəyərlər, “vizual çirklənmə”).

Şəhərsalmada geoloji mühitə antropogen təsirlər - relyefin dəyişməsi, qrunt sularının səviyyəsinin aşağı düşməsi, onların tükənməsi ilə müşayiət olunur. Şəhərlərdə su hovuzunun çirklənməsi parnik effektini yaradır, müxtəlif növ qatranoxşar maddənin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır; qlobal miqyasda o istiliyə, ozon qatının dağılmasına, turşu yağışlarına və s. səbəb olur. Hidrosferaya təsir yerüstü və yeraltı suların çirklənməsində, çay axınlarının yerini dəyişməsində, kiçik çayların və göllərin yerini dəyişməsində, kiçik çayların və göllərin məhv olunmasında, şirin su ehtiyatının tükənməsində özünü göstərir. Bəzi regionlarda bu təsirlər kritik hal almış, insan və biosfer üçün təhlükə yaradır.

Şəhər mühitinin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi məqsədilə **ekoloji monitoring** (müşahidə stansiyaları və postlarını daxil edən havanın, suyun, torpağın çirklənmə səviyyəsini daimi müşahidə və nəzarətdə saxlayan sistem) həyata keçirilir. Ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması məqsədilə texnoloji, texniki, planlaşdırma, hüquqi və başqa tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanır. Onların içərisində tibbi-bioloji normativlər mühüm rola malikdir - ətraf mühitdə ziyanlı maddələrin konsentrasiyasının yolverilən həddü (KYH) və ətraf mühitdə çirklənmiş maddələrin tullantı-

larının yol verilən hüdudu (TYH).

Ətraf mühitdə zərərli maddələrin konsentrasiyasının yol verilən hüdudları (YKH) - insan sağlamlığına təsir göstərməyən başqa canlı orqanizmlər, ekosistemlərdir; havanın və suyun yoxlanılması üçün istifadə olunan əsas göstəricidir. Yaşayış və istehsalat əraziləri üçün ayrı-ayrı məzmununda zərərli maddələrin normalaşması mövcuddur. Bundan başqa, hər bir maddə üçün iki normativ müəyyənləşir - birdəfəlik maksimum və sutkalıq orta konsentrasiya. Son illərin araşdırmaları göstərir ki, kanserogen və ionlaşdıran radiasiya üçün təhlükəsiz konsentrasiya hüdudu mövcud deyil: onların təbiətdə istənilən dərəcədə kiçik artımı canlı orqanizmlər üçün təhlükəlidir.

Çirklənmiş (zərərli) maddələrin tullantılarının yol verilən hüdudu (TYH) - hər bir çirklənmə mənbəyi üçün o şərtlə müəyyən edilir ki, bu maddələrin yerdəki konsentrasiyası YKH-nin normalarını aşmasın. Şəhər mühitinin çirklənməsinin aşağı salınması üçün ekologiya kadastrında və müəssisənin ekologiya pasportunda müəyyən şərtlər nəzərdə tutulmalıdır.

Ekologiya kadastr - hər hansı ərazinin təbii-resurs potensialı haqqında məlumatlardan, ətraf mühitin keyfiyyətinin, suyun, havanın, torpağın, ekosistemin vəziyyətinin dəyərverici göstəricilərindən ibarət kadastrdır.

Müəssisənin ekoloji pasportu - təbii resurslardan istifadə olunma səviyyəsi və müəssisənin ətraf mühitə göstərdiyi təsiri əks olunan sənəddir. Bu sənəddə xammalın, yanacaqın, enerjinin, tətbiq olunan texnologiyaların həcmi və keyfiyyəti, tullantıların və bərk qalıqların, sənədarlarının həcmi və suyun təmizlənmə üsulları, müəssisənin ərazisinin yaşıllaşdırılması, sanitariya-müdafiə zonasının vəziyyəti və başqa göstərici və xarakteristikalar göstərilir [56, 126].

Dövlət ekologiya siyasətinin tələblərinin nəzərə alınması. Dövlətin ekologiya siyasətinin əsasında cəmiyyətin davamlı inki-

şaf strategiyası durur. Onun əsas məqsədləri-sağlam, təhlükəsiz həyat mühitinin yaradılması və həyat mühitinin zəruri tərkib hissəsi kimi bioloji rəngarəngliyin qorunmasıdır.

Dövlət ekologiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ♦ təbiətin qorunma qanunvericiliyinin və təbiətdən istifadənin müəyyən nizama salınan ekologiya standartları, normaları və tələblərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə ekologiya sahəsinin hüquqi və iqtisadi tənzimlənmə mexanizminin yaradılması;

- ♦ dövlət vergiləri, kreditləri və dəyər siyasəti, eləcə də ekoloji texnika və texnologiyaların tətbiqi vasitələri ilə resurs və enerjiyə qənaətin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması;

- ♦ təsərrüfat və başqa fəaliyyətin bütün proqram və layihələrinin ekologiya ekspertizası ilə və ətraf mühitə, insan sağlamlığına təsirin dəyərləndirilməsi ilə təmin edilməsi;

- ♦ ətraf mühitin çirkləndirilməsi səbəbindən vurulan iqtisadi ziyanı görə müəssisələr, təşkilatlar və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən ödəniş zəmanətinin yaradılması.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında ekoloji düşüncəyə əsaslanan **ekoloji yanaşma anlayışı** çox geniş yayılmışdır, burada **təbiət və cəmiyyətə**, onların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınaraq baxılır. Ekoloji yanaşmanın əsasında ekoloji inkişaf prinsiplərinə əməl etmənin, ekoloji məhdudiyyətlərin, normativlərin, standartların vacibliyini əksətdirən **ekoloji imperativ** (latınca imperativus-hökmlər, amirənə deməkdir) durur. Ekoloji imperativ "*reaksiya vermə və islah olunma*" prinsipindən "*fəal profillaktika*" prinsipinə keçməyi nəzərdə tutur.

Ekoloji inkişaf (ekoinkışaf) - məskənlərin və ərazilərin davamlı inkişafının təmin olunmasına, bütövlükdə ekosistemin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Ekoloji inkişafın tərkib hissələrindən biri bioloji rəngarəngliyin qorunmasıdır. Bioloji rənga-

rənglik - bütün bitki, heyvan, mikroorqanizmləri, eləcə də onların ekosistemlərini birləşdirən anlayışdır, bəşəriyyət cəmiyyəti üçün mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən resurs kimi baxılır.

Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında layihələndirilən ərazi hüdudlarında mühitin antropogen və təbiət komponentlərinin *ekoloji tarazlığının* təmin edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ekoloji (təbii-antropogen) tarazlığa - intensiv və ekstensiv istismar olunan ərazi sahələrinin, eləcə də qorunan təbii ərazilərin səmərəli nisbəti və ərazi yerləşdirilməsi hesabına nail olunur. İri ərazi vahidləri hüdudlarında ekoloji tarazlığın təmin olunması daha da vacibdir [63, 104, 136].

2.3.1. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin tarixi mərhələləri

Bəşəriyyətin tarixi müəyyən mənada insan və təbiətin qarşılıqlı təsirinin tarixidir. Müxtəlif dövrlər bir-birindən təbiətə münasibətinə və onu mənimsəmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı təsirinin tarixində bir sıra xüsusi dövrləri ayırmaq mümkündür:

Birinci dövr-biogen dövr ibtidai icma həyat tərzinin mövcud olduğu paleolit dövrünü əhatə edir. Həmin mərhələdə insan, bir növ, təbiətin bir hissəsi olduğuna görə və onun həyat fəaliyyətini ərzaq toplama və ov təşkil etdiyinə görə, onu biogen və ya adaptasiya dövrü adlandırırlar. Həmin dövrün başlanmasının dəqiq tarixini müəyyən etmək mümkün deyildir. Əslində o, insanın yaranması ilə üst-üstə düşür. Arxeologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bu sərhəd əsrlərin dərinliyinə gedir. *Paleolit* 2 mln. ildən az vaxtı əhatə etmir və o, insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətində ən uzun dövr olmuşdur. İnsanın təbiətə, biosferə təsiri artıq həmin dövrdən başlanmışdır. Bu özünü əsasən, bitki örtüyünün dəyişdi-

rilməsində və ayrı-ayrı heyvan növlərinin məhv edilməsində göstərmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, paleolit dövründə insanlar ayrı-ayrı iri otqeyən heyvanları (mamont, nəhəng maral, tüklü kərgədan və s.) məhv etmişlər. Bu dövrü açıq funksional sistem adlandırırlar.

İkinci dövrə - aqrar dövrə neolitə əvvəlindən, yəni insan tərəfindən torpaqdan mədəni istifadəyə başlayaraq (e.ə. VIII - VII əsrlər), XVII əsrə kimi, yəni geniş sənaye istehsalına kimi olan dövrə aid edilir. Sosial-iqtisadi baxımdan bu dövrə quldarlıq və feodalizm cəmiyyətləri aid edilir. Neolit dövründən başlayaraq, əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyət biosferə güclü təsir göstərmiş, nəticədə planetin yaşıl örtüyü xeyli azalmışdır. Meşələrin qırılması, çəmənliklərin şumlanması və ev heyvanlarının böyük ərazilərdə otarılması planetimizin müxtəlif regionlarının tədricən qumlu və daşlı səhralara çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Arxeoloji və paleobotanik tədqiqatların göstərdiyi kimi, bu gün cansız hesab edilən Qobu, Qaraqum, Qızılqum, Böyük səhrada nə vaxtsa qədim sivilizasiyalar çiçəklənirmiş.

Aqrar dövrü ilə tarixin texnogen dövrü başlamışdır, yəni insan biosferi fəal şəkildə dəyişmiş, təbiətin qanunauyğunluqlarından öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışmışdır, torpaqbecərmənin və heyvandarlığın texnologiyasından geniş istifadə etmişdir. Aqrar dövrünün sonu gəmiçiliyin inkişafı, Yeni Dünyanın və Sakit okean adalarının kəşfi, avropalılardan Hindistan, Çin, Afrika, Mərkəzi Asiya və Şərqi Sibirə daxil olması ilə səciyyələnmişdir. Bütün bunlar Yer təbiəti, onun meşə, su, yer, mineral ehtiyatları haqqında təsəvvürləri dəyişmiş, onlardan istifadənin yeni imkanlarını açmışdır. Lakin gəmiçiliyin inkişafı dəniz tədarükünün, ilk növbədə balina və digər dəniz heyvanlarının ovunun artmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə dəniz məməlilərinin sayı azalmışdır. Bununla yanaşı, bir iri yelkənli gəminin tikilməsi təxminən 400 ədəd yüzyaşlı palıd ağacının kəsilməsini tələb edirdi.

Üçüncü dövr - sənaye dövrü təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin tarixində texnogen əsrin kulminasiyası olmuşdur. Bu mərhələ XVII əsrdən başlayıb XX əsrin ortalarında qurtarır. Bu dövrü yarım qapalı funksional sistem adlandırırlar. Sənaye inkişaf etdikcə cəmiyyətin təbiətə təsiri tamamilə yeni məna kəsb etmişdir. Dağ-mədən və metallurgiya inkişaf edir, yanar mineral ehtiyatların yandırılması hesabına enerji istehsalı dəfələrlə artır. Yeni maddələrin sintezi, zəhərli maddələrin böyük ərazilərə yayılması və kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması nəticəsində insanın biosferə kimyəvi təsiri torpağı keyfiyyətcə dəyişir. Əgər biosfer ekosistemləri, özünü tənzimləmənin təbii prosesləri hesabına bu təsirlərin öhdəsindən asanlıqla gəlirdisə, artıq istehsal fəaliyyətinin miqyası və tempi artdıqca ekosistemin özünü bərpa imkanları tükənirdi. Biosferin bioloji, kimyəvi və fiziki göstəricilərində böyük dəyişikliklər müşahidə edilirdi.

İndiki-informasion-ekoloji dövrdə cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsində sənaye dövründən **informasion-ekoloji** dövrə (postsənaye dövrünə) keçid baş verir. Bu dövr planetin ehtiyatlarının və biosferin çoxsaylı pozuntuları bərpa etmək imkanının məhdudluğunun dərk edilməsi ilə səciyyələnir.

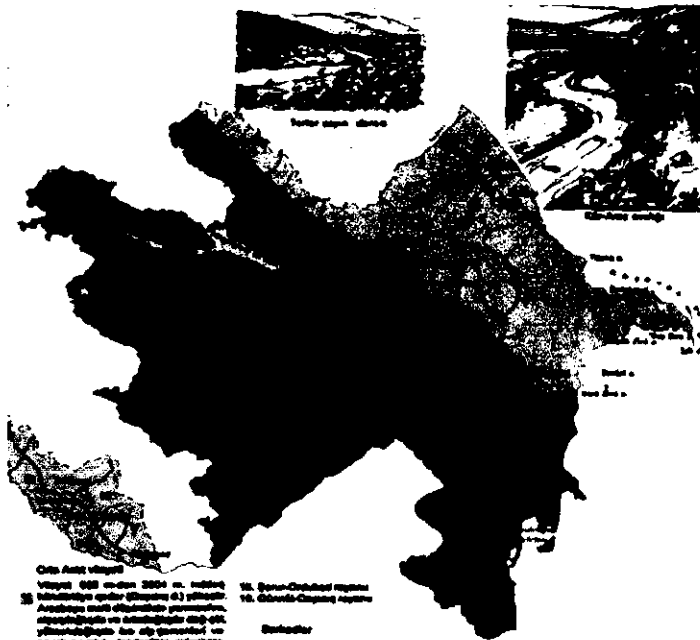
Cəmiyyət üçün maddi nemət və istehlak mallarının istehsalı vacib müəyyən edici amildir. Cəmiyyətin əsas xüsusiyyəti insanların həyatfəaliyyətinin təşkili qaydası ilə müəyyən edilir.

Geo-ekosistemlərin (ekosistem: yun. "oikos" - ev, yaşayış yeri + "systema" - birlik) və sosiosistemlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində geo - eko - sosiosistemlər və ya sadəcə olaraq **sosio-ekosistemlər** formalaşır. Sosioekosistemin xüsusiyyəti onu təşkil edən geo - eko - və sosiosistemlərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Sosioekosistemlər geosistemsiz, öz növbəsində ekosistemlər də geosistemsiz mövcud ola bilməz. Ekoloji yanaşmaya görə, burada cəmiyyət mərkəzi sistemi, geo - və biosfer - xarici (təbii) mühiti təşkil edir.

Ümumiyyətlə, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsiri təkcə bəşəriyyətin, onun texnikasının təbiətə artan təsiri ilə deyil, təbii mühitin bu təsire artan reaksiyası ilə də səciyyələnir. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində təbii mühitin dəyişməsi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz əksini tapmışdır.

2.4. Azərbaycan məskunlaşmanın təbii-ekoloji şəraiti

Azərbaycan təbii-ekoloji şəraiti çox rəngarəng olan bir regiondur. Təbiət xüsusiyyətləri kompleksinə görə ölkədə beş məskunlaşma şəraiti ilə bir-birindən fərqlənən fiziki-coğrafi zona mövcuddur (şəkil 2.3):

Şəkil 2.3. Azərbaycanın fiziki-coğrafi zonaları və rayonları [151].

1. Böyük Qafqazın cənub-şərq ərazisi, Xəzər dənizi səviyyəsindən 28 m-dən 4470 m-dək yüksəklikdə yerləşir, respublika ərazisinin təxminən 1/3 hissəsini tutur. Bu zona tarixən məskunlaşmış yerdir. Məskunlaşma üçün nisbətən əlverişli şərait olduğuna görə, burada kifayət qədər sıx yaşayış yerləri şəbəkəsi yerləşir. Zonanın daha inkişaf etmiş məskənləri Bakı, Sumqayıt, Şəki, Quba, Şamaxı və b.

2. Kur çökəkliyi ərazisi, əsasən yarımsəhra landsaf örtüyünə malikdir və respublika ərazisinin ən böyük hissəsini (35%) tutur. Burada Ağdaş, Bərdə, Göyçay və Salyan kimi tarixi şəhərlərlə yanaşı, yeni şəhərlər: Mingəçevir, Şirvan, Yevlax, Neftçala, Sabirabad və b. dinamik inkişaf edir.

3. Kiçik Qafqaz ərazisi, 300-5720 m yüksəklik səviyyələri arasında yerləşir, region ərazisinin təxminən 1/5 hissəsini tutur. Bu zonanın ərazi şəraiti mürəkkəb relyefilə xarakterizə olunmasına baxmayaraq, çox qədimdən məskunlaşmışdır. Lakin dağlıq hissəsində yaşayış yerləri şəbəkəsinin sıxlığı aşağıdır. Burada Şuşa, Daşkəsən, Gədəbəy, Qubalı, Kəlbəcər, Xankəndi şəhərləri yerləşir. Daha inkişaf etmiş şəbəkə dağ ətəyi və ovalıq yerlərdə formalaşır - Gəncə, Şəmkir, Xanlar, Ağstafa, Tovuz və b.

4. Lənkəran ərazisi, Xəzər dənizi səviyyəsindən 28 m-dən 2490 m-dək yüksəklikdə yerləşir, respublikanın yeganə subtropik zonasıdır. Zonanın ovalıq hissəsində sıx şəhər və aqlomerativ tiptə kənd məskənləri yaranmışdır: Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar, Lerik və b.

Orta-Araz ərazisi, 600-3900 m yüksəklik səviyyələri arasında yerləşir, respublika ərazisinin təxminən 6%-ni təşkil edir, Naxçıvan MR-na aiddir. Bu zona daha da qədim məskunlaşma rayonudur - burada Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur şəhərləri, eləcə də rayon mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən şəhər tipli qəsəbələr Babək və Şahbuz yerləşir [150].

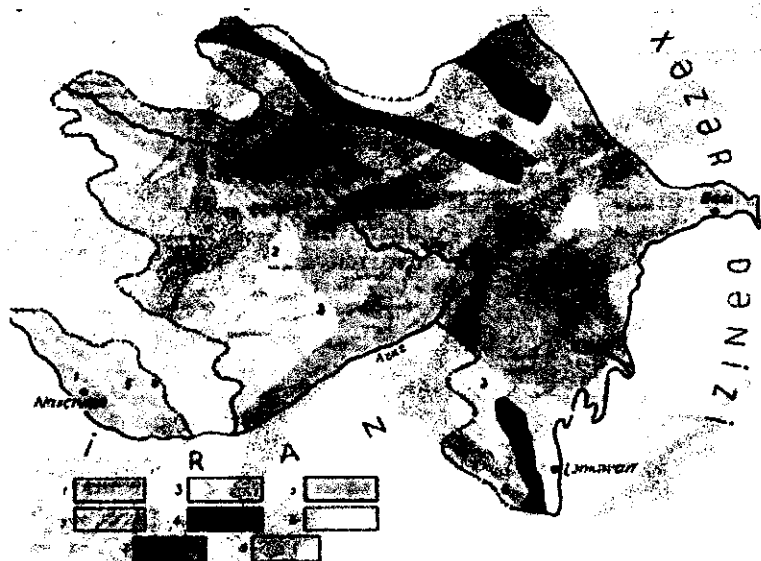
Təbiət amilləri üçün xarakterik olan nisbi daimilik, ölkənin

bugünkü məskunlaşma strukturunun formalaşmasında onların tarixi iştirakını sübut edir. Təbii oxların (Kür çayı, Xəzər sahili, dağ silsilələri), qovşaqların (neft və faydalı qazıntıların iri yataqları, nəqliyyat yollarının və təbii kommunikasiyaların kəsişmə yerləri) uzunmüddətli fəal təsiri və onların fərdi xüsusiyyətləri (təbii komponentlərin məhdudiyət yaratması və nisbətən sərbəst mikrozonaların yaranması) şəhərlərin məkan yerləşdirilmə şərtlərini və təsərrüfat strukturunun ixtisaslaşmasını müəyyən edir.

Relyef, iqlim, torpaq örtüyü - Azərbaycanın təbii amillər qrupunu təşkil edir və özünün böyük rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Azərbaycan regionu -əsasən dağlıq ölkədir. Onun ərazisinin təxminən 2/5 hissəsini dağlar təşkil edir, qalan yerlər isə yüksəkliklər və ovalıqlardır. Buna görə də *relyef* - əbəditəsir amildir və onun xüsusiyyətlərindən, nəinki, yaşayış yerlərinin, nəqliyyatın və sənayenin yerləşdirilməsi, həm də kənd təsərrüfatının aparılması və onun inkişaf dərəcəsi asılıdır.

Yaşayış yerlərinin və onların sistemlərinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri *də iqlim şəraitidir*, Azərbaycanda o son dərəcə təzadlılığı ilə fərqlənir. Onu demək kifayətdir ki, Yer üzündə mövcud olan əsas 11 iqlim tipindən, sadəcə, 2-sinə (savanna və tropik meşələr iqlimi) bu regionda rast gəlinmir. İqlim xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan 9 zonaya bölünür, bu respublikanın yaşayış yerlərinin formalaşması və inkişafının dəyərləndirilmə meyarı kimi qəbul olunur (şəkil 2.4.) [7].

Azərbaycanın *torpaq örtüyü* də çox rəngarəngdir, buna çoxlu sayda torpaq tiplərinin olması sübutdur: yüksək alp dağları çəmənələrindən tutmuş, yarımsəhranın boz torpaqlarına və Lənkəran subtropiklərinin sarıtorpaqlarına qədər (şəkil 2.5.). Bu müxtəlifliyə geoloji quruluşun, relyefin, hidroiklim şəraitinin və bitki örtüyünün mürəkkəbliyi səbəb olmuşdur. Azərbaycan torpaqlarının xüsusiyyətlərinə insanların təsərrüfat fəaliyyəti də təsir göstərmişdir. Azərbaycanın məskunlaşma sisteminin şəhər-mərkəz-

Şəkil 2.4. İqlim tipləri.

1. Yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi (Naxçıvanda qışı soyuq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi).
2. Qışı quraq keçən mülayim-isti iqlim.
3. Yayı quraq keçən mülayim-isti iqlim.
4. Yağıntıları bərabər paylanan mülayim-isti iqlim.
5. Yayı quraq keçən soyuq iqlim.
6. Qışı quraq keçən soyuq iqlim.
7. Bütün fəsillərdə bol yağıntılı soyuq iqlim.
8. Dağ-tundra iqlimi. [154]

lərinin inkişaf potensialı torpaqların kənd təsərrüfatı istifadəsi və kənd yaşayış yerlərinin inkişafı üçün əlverişli olmasına əsasən aparılırdı.

Seysmik şəraitin şəhərsalmaya təsirinin böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın bütün Kiçik Qafqaz ərazisi seysmik zonada yerləşir (7 bal zəlzələ). Xüsusilə də Zəngəzur silsiləsinin yüksəkdağlıq zolağında - Şəki, Zaqatala, Balakən, Qəbələ, Oğuz şəhərləri yerləşən rayon, dağlıq Şirvanda, Şamaxı və Lahıc dünyanın ən seysmik rayonlarından sayılır: burada 9 bal gücünə qədər zəlzələlər müşahidə olunmuşdur.

Şəkil 2.5. Azərbaycanın torpaq örtüyü.

1-torflu dağ-çəmən; 2-çimli dağ-çəmən; 3- dağ-çəmən boz qır; 4-qonur dağ-meşə; 5-qəhvəyi dağ; 6-qəhvəyi çəmən; 7-dağ sarı; 8-dağ qara; 9-tund və adi boz-qəhvəyi; 10-açıq boz-qəhvəyi; 11- boz-qəhvəyi şorakətvari və şoran; 12-boz şoran; 13-açıq boz; 14-boz çəmən; 15-bataqlıq çəmən və lilli bataqlıq; 16-şoranlıqlar; 17-karbonatlı çaylaq çəmən; 18-qumluqlar[152].

Azərbaycanın *su resursları* məhduddur və regionun ərazisinə qeyri-bərabər paylanmışdır. Özünün yerüstü su resurslarına görə Azərbaycan təkcə Şimali və Cənubi Qafqazda deyil, həm də Şərqi Avropa ölkələrinin arasında sonuncu yerlərdən birini tutur. Məsələn, əgər Azərbaycanda 1km ərazidə su resurslarının həcmi $115\ 000\ m^3$ -dursa, Gürcüstanda bu $-763\ 000\ m^3$, Şərqi Avropada $-370\ 000\ m^3$ -dir.

Faydalı qazıntıların yerləşməsi, yeni yataqların kəşfi və mövcud olanların istismarı regionda istehsal qüvvələrinin yerləşdirilmə xarakterini dəyişdirə, yaşayış yerlərinin formalaşma prosesi-

nin fəallaşdırılmasına və ya stabilləşdirilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, yerli təbii resursların bazasında XX əsrdə respublikada bir neçə inkişaf etmiş sənaye şəhəri meydana gəldi: Sumqayıt, Mingəçevir, Əli-Bayramlı (Şirvan), Daşkəsən. Abşeron yarımadasının bir çox şəhər tipli qəsəbələri də faydalı qazıntıların, xüsusilə neft və qazın hasilatı ilə bağlı olaraq böyümüşdür.

Azərbaycan Respublikasının faydalı qazıntıları. Respublikamızın ərazisi filiz, qeyri-filiz, yanacaq faydalı qazıntıları ilə olduqca zəngindir. Azərbaycan özünün neft və qaz yataqları ilə çox qədimlərdən məşhurdur. Ən çox neft və qaz yataqları Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şelf zonasında, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Bundan başqa, Cənub-Şərqi Şirvan, Mərkəzi Aran (Muradxanlı, Mollakənd), Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyəzən zonasında da neft yataqları var. Dünyada məşhur olan Naftalan müalicə neft əsasında yel, dəri xəstəlikləri müalicə olunur, onu dərman kimi xarici ölkələrə də göndərirlər.

Azərbaycan dünyanın qədimdən neft hasil edən ölkələrindən biridir. Yüz ildən artıqdır ki, neft yataqları istismar olunur. Nəticədə yer qabığının üst qatında olan neft yataqlarının ehtiyatları tükənməkdədir. Hazırda respublikamızda mövcud olan neft ehtiyatlarının 70%-dən çoxu 3000 m-dən artıq dərinlikdə olan laylarda yerləşir.

Respublikamızın əsas təbii qaz yataqları Qaradağ, Xəzər dənizinin şelf zonası, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Qaz ehtiyatlarının 90%-dən çoxu 3000 m-dən artıq dərinliklərdə yerləşir. Azərbaycan ərazisində neft və qazdan başqa, Qobustan və İsmayilli rayonlarında yanar şistlər də vardır. Respublikamız filiz faydalı qazıntılardan alunit, dəmir, kobalt, mis, polimetal filiz yataqları ilə də zəngindir (şəkil 2.6) [154].

Azərbaycanın Kişik Qafqaz hissəsində filiz yataqları daha çoxdur. Burada dəmir, manqan, titan, xromit, kobalt, mis, polimetal, sürmə, qızıl, gümüş, molibden və s. yataqları mövcuddur.

Şəkil 2.6. Azərbaycanın faydalı qazıntı xəritəsi [154].

Zəylik alunit yatağı ehtiyatına görə dünyada tanınır. Kiçik Qafqazın Kəlbəcər, Gədəbəy rayonlarında mis yataqları mövcuddur. Bunlardan başqa, Kiçik Qafqazın kükürd kolçedanı, bentonit gilləri, daş duzu, bariti qiymətli xammal kimi istifadə olunur. Kiçik Qafqaz və Naxçıvan MR ərazisi civə yataqları ilə də zəngindir.

Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarının qızıl yataqları sənaye əhəmiyyətlidir. Respublikamızda dolomit, tabaşir, tikinti gilləri, çay daşı, qum və s. olduqca çoxdur. Nefçala, Mişovdağ, Baba-zənən, Böyükşor yodlu-buromlu su yataqları Nefçala yod-brom zavodunu xammalla təchiz edir. Respubilka Müxtəlif kimyəvi tərkibli mineral su ehtiyatları ilə zəngindir. Buna görə Azərbaycan ərazisi “mineral sular muzeyi” adlandırılır.

Kəlbəcər rayonundakı İstisu bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bütün dünyada məşhur olan Karlovi Vari suyundan üstündür. Bu suyun illik axımı 600 mln. litrdir. Lakin bunun yalnız 10%-nə qədəri istifadə olunur.

Naxçıvan MR-dəki Badamlı, Sirab, Vayxır mineral suları respublikamızdan çox-çox uzaqlarda məşhurdur. Abşeron yarımadasındaki Suraxanı və Şıx, Dəvəçi rayonundakı Qalaaltı, Culfa rayonundakı Darıdağ, Quba rayonundakı Xaltan, Şuşa rayonundakı Turşsu və Şırlan müalicə əhəmiyyətinə görə fərqlənən mineral sulardır. Bunlarla yanaşı, respublikamızda çoxlu termal su mənbələri də mövcuddur.

Termal suların temperaturu bütün ərazilərdə eyni deyildir. Kür-Araz artezian hövzəsində termal suların temperaturu 1500 C-yə, isitisu mineral bulaqların da isə 60-800 -yə çatır. Termal bulaqlar Talış dağlarında, Böyük Qafqazın cənub və Şimal-şərq yamaclarında da çoxdur.

Azərbaycan Respublikası böyük *rekreasiya resurslarına* malikdir, təxminən ərazisinin 20%-ni təşkil edir. Ölkə üçün müalicə və sağlamlıq amilləri xarakterikdir: çoxlu sayda mağaraları olan mənzərəli dağ landşaftları, müalicəvi iqlim olan yerlər, geniş çimərlikləri olan dəniz, müxtəlif mineral qaynaqları və müalicəvi palçıqlar və s.

Bakı və Abşeronun ekoloji vəziyyəti. Şəhərlərin böyüməsi hava və su hovuzlarının çirklənmə miqyasının, bərk tullantıların və ziyanlı axınların artmasına səbəb olur. Sənayedə yeni texnologiyalar kimyəvi və radioaktiv tullantıların toplu şəkildə atılması təhlükə yaradır.

Şəhərsalma tədqiqatı zamanı ətraf mühitə mənfi təsir göstərən bütün amillər aşkara çıxarılır, ekoloji çirklənmənin mənbələri təyin edilir, yaşayış üçün əlverişli və əlverişsiz ərazilər müəyyənləşdirilir və s. Hərtərəfli təhlilin nəticəsində yaşayış mühitinin sağlamlaşdırılması tədbirlərini daxil edən layihə həllə-

ri qəbul olunur.

Bakı aqlomerasiyasının böyüməsini məhdudlaşdıran amillərdən biri ekologiyaadır. Ölkə əhalisinin təqribən 40%-i və sənaye potensialının 70%-i Abşeron yarımadasında cəmləşdiyindən respublikada həlli vacib olan ekoloji problemlərin əksər hissəsi bu ərazidə mövcuddur. Abşeron yarımadasının başlıca problemlərindən biri torpaqların çirklənməsi ilə bağlıdır. Ümumi sahəsi 222 min hektar olan Abşeron yarımadasının yararsız torpaqlarının ümumi sahəsi - 33,3 min ha, o cümlədən neftlə çirklənmiş torpaqların sahəsi - 10 min ha qədər təşkil edir.

Ekoloji problemləri yaradan əsas səbəblər. Ekoloji problemləri yaradan əsas səbəblər uzun illər ərzində neft-qaz hasilatı və qazma işləri zamanı torpaqların neft və lay suları ilə çirkləndirilməsi, lay sularının idarə olunmaması səbəbindən neftlə çirklənmiş süni göllərin və gölməçələrin əmələ gəlməsi, neft emalı zamanı əmələ gələn tullantıların ərazilərdə toplanmasından ibarətdir.

Digər ekoloji problem kanalizasiya sistemlərinin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bakı şəhəri ərazisində 2008-ci il ərzində təqribən 536 mln. m³ həcmində tullantı suları formalaşmışdır ki, bundan da 144,5 mln. m³ tullantı suları təmizlənmədən dənizə və daxili su hövzələrinə axıdılıb. Tullantı suları ilə birlikdə su hövzələrinə neft məhsulları, asılı maddələr, sulfat birləşmələri, xlorid duzları, səthi aktiv maddələr, fenol və müxtəlif ağır metallar atılır.

Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasının ən ciddi ekoloji problemlərindən biri də bərk tullantıların idarə olunması ilə bağlıdır. Yarımadaada olan 5 məişət tullantıları poliqonunun ümumi sahəsi - 232,5 ha-dır. Qeyri-qanuni zibilliklərin sahəsi isə 448,6 ha-dır ki, bunların da sayı 128-dir.

Atmosfer havasının çirklənməsi. Atmosfer havasının çirklənməsi də Bakının əsas ekoloji problemlərdən biridir. Son illər

neqliyyat vasitələrinin sayının artması, poliqonlarda tullantıların yandırılması səbəbindən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarının artması atmosfer havasını çirkləndirməklə ətraf mühit və insanların sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır.

Abşeron yarımadasında ümumi sahəsi 3325 ha qədər olan 200-dən artıq göl mövcuddur. Bu göllərə il ərzində 41,5 mln. m³ çirkab sular axıdılır. Bu göllərin ətraf mühitə təsiri torpaqların deqradasiyaya uğraması və şoranlaşmasından, səviyyənin qalxması nəticəsində əlavə torpaq sahələrinin su altında qalmasından, buxarlanma nəticəsində karbohidrogenlər və digər zərərli maddələrin atmosfərə atılmasından, yaşayış məntəqələrinə, müəssisələrinə, yollar və digər kommunikasiya xətlərinə xələl yetirilməsindən ibarətdir.

Daha çox çirklənməyə məruz qalmış göllər - Böyük Şor, Bülbülə, Qırmızıgöl, Hacı Həsən və Çuxurdərə gölləridir. Abşeronun neft və neft məhsulları ilə ən çox çirklənmiş torpaq sahələri Qaradağ, Binəqədi, Sabunçu, Suraxanı, Əzizbəyov və Səbail rayonlarının ərazilərindədir [156].

Əhalinin Bakı - Abşeron regionuna güclü axını, urbanizasiya səviyyəsi aşağı olan dağlıq və digər ərazilərdə isə əhalinin azalmasına səbəb olur. Ona görə də ölkənin daxili rayonlarında, ayrı-ayrı region və şəhərlərində yeni və müasir şəhər yaradıcı istehsal, infrastruktur sahələrin inkişafı istiqamətinə üstünlük verilməlidir. Digər bir məsələ isə sosial-iqtisadi coğrafi amillər çərçivəsində respublikada əmək ehtiyatlarının çox hissəsinin şəhərlərdə cəmləşməsi ilə bağlı ciddi problemlərin yaranmasıdır. Respublikada ümumi əmək ehtiyatlarının 37-40%-i Böyük Bakı ərazisində cəmləşmişdir.

Son onildə istər dünyanın mühüm sənaye rayonlarında, istərsə də Azərbaycanın Bakı-Abşeron şəhərlərində müşahidələr, rəsmi sənədlər göstərir ki, atmosfer havasının çirkləndirilməsində energetika, kimya, neft-kimya, neft emalı müəssisələri, avto-

mobil nəqliyyatı əsas yer tutur.

Respublikada təbiəti mühafizə tədbirləri, təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi haqqında bir sıra qanunvericilik aktlarının fəaliyyətdə olmasına baxmayaraq, bu sahədə görülən tədbirlər müasir tələblərdən geri qalır. Burada zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi Bakı, Sumqayıt şəhərlərində yanacaq-energetika, kimya-metallurgiya xammallarından istifadə bazarında müvafiq sənaye sahələrinin inkişafının ekoloji-iqtisadi cəhətdən nizama salınmasını tələb edir.

Bakı şəhərinin ekoloji vəziyyətinə, son illər daha da güclənən **şəhərin səs-küy amili** təsir göstərir. Şəhər səs-küyü insanlarda xoşagəlməz hal yaradan və ya onun eşitmə orqanlarını korlayan, səs komfortundan kənara çıxan hər-hansı səs-küy kompleksinə deyilir. Güclü səs-küyü, hətta fiziki narkomaniya da adlandırılır. Şəhər səs-küyünün məişət, nəqliyyat, istehsal, sənaye, küçə hərəkəti səs-küyü və s. kimi növləri yayılmışdır. Bakı şəraitində güclü “xəzrinin” əsməsindən də səs-küy yaranır.

Quraq ərazisi və çay sistemi olmayan Bakı aqlomerasiyasının **su təminatı** olduqca böyük həyati əhəmiyyət daşıyır. Bir qayda olaraq şəhərlərin salınmasında, şəhərdaxili və şəhərrətrafi təsərrüfatın inkişafında su problemlərinin həlli ön plana çəkilir, su mənbələrinə, suyun keyfiyyətinə mühüm əhəmiyyət kimi baxılır. Şəhərlərin inkişafında su problemi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bakı şəhərinin su ilə təmin edilməsi müxtəlif mənbələr hesabına yerinə yetirilir. Respublikanın yeraltı şirin su ehtiyatlarından Oğuz-Qəbələ zonasının yeraltı sularından Bakıya, Qəbələ-Bakı yeni su kəməri çəkildi. Artezian suları məhdud olmaqla respublikanın su balansında “qızıl fond” kimi qiymətləndirilir [18].

2.5. Rayon planlaşdırılmasında təbii fəlakət risklərinin nəzərə alınması

Dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri, zəlzələlər, vulkanlar, sunamilər, daşqınlar və s. təbii fəlakət (TF) növlərinin əhaliyə və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanların coğrafiyası dinamik xarakter almışdır. Həssas təbiətə malik olan Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, seysmik zonada yerləşməsi, sahillərinin uzun məsafədə Xəzər dənizi suları ilə yuyulması, sıx məskunlaşması və antropogen amillərin güclü təsiri, dünyada mövcud olan TF böyük əksəriyyətinin burada baş verməsinə şərait yaradır. Son illər daha da intensivləşən TF hadisələri ölkənin təsərrüfat sahələrinə və əhalisinə külli miqdarda ziyanlar vurur. Özü də təbii fəlakətlər və onların vurduğu zərərlər Azərbaycanın hər bir rayon və şəhərlərində özünəməxsusluğu ilə seçilirdi.

Ölkənin dağlıq ərazilərində sel, dolu, qar və daş uçqunları, sürüşmələr, düzən ərazilərində isə toz tufanları, quraqlıq, daşqın, külək eroziyası, Xəzərdə güclü dalğalar, sahillərinin su basması və formasının tez-tez dəyişməsi və s. yayılmışdır. Ona görə də rayon layihələşdirilməsində TF-in yuxarıda göstərilən regional fərqləri nəzərə alınmalıdır. TF-in seyrək və intensiv yayıldığı rayonların əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi müəssisələrin, infrastruktur sahələrinin, yaşayış məntəqələrinin və s. ərazi təşkili-nə daha əlverişli variantların seçilməsinə imkan verir.

Şəhər ərazilərində yüksək əhali sıxlığı və texniki informasiya-nın toplanması da çox sosial və material itkilərinə gətirib çıxarır.

Özü də Azərbaycan şəhərləri üçün ən çox təhlükəni: daşqın-lar, sellər, sürüşmələr, dolu vurma, qasırğalar (lokal xarakterli) güclü xəri küləkləri və b. TF hadisələri törədir. TF Azərbaycanın həm şəhər və həm də kənd yaşayış məntəqələrinə böyük zərər vurur. 2012-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanda 4495 yaşayış məntə-qəsindən 40,5%-i zəlzələlər, 2,3%-i sürüşmə, 2,6%-i sel, 0,7%-i

uçqun və digər TF-dən ziyan çəkiblər [6].

Təbii fəlakət təsərrüfatın və yaşayış məntəqələrinin yerləşdirilməsində daimi problemlər yaradır. Ona görə də təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsində təbii fəlakət növləri daimi nəzərə alınması əsas şərtlərdən hesab olunur.

Rayon planlaşdırılması ilə bağlı olaraq TF riskləri nəzərə alınarkən aşağıdakı ən iri mühəndis-tikinti tədbirlərinin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- şəhərlərin ərazisinin subasmadan qorunması üçün bəndlərin çəkilməsi, bataqlaşma ərazilərin qurudulması, bəndlərin hündürləşməsi yolu ilə ərazinin qorunmasının təmin edilməsi və i.a.;
- çay axınlarının tənzimlənməsi və sututarların yaradılması;
- sahillərin yenidən formalaşmasının qarşısını almaq üçün dalğasındıran maneələrin yaradılması, dağ yamaclarının möhkəmləndirilməsi, sürüşməyə qarşı tədbirlərin görülməsi;
- karsta qarşı tədbirlərin hazırlanması;
- sel hadisələri baş verən zonalarda aqromeşə meliorasiya tədbirlərinin görülməsi, sel axınları zonasında daşqının qarşısının alınması üçün sədlərin çəkilməsi, sellərin istiqamətlərini kəsən bəndlərin, ötürücü kanalların çəkilməsi, çay yataqlarının düzləşdirilməsi, sel çayların sahillərinin bərkidilməsi və s. daxil olunmaqla uçqun və sel əleyhinə tədbirlərin hazırlanması və s.

Geniş ərazidə yayılan kənd təsərrüfat sahələri və onlarla bağlı olaraq salınan kənd məskənlərinin təbii fəlakət riskləri daha böyük olur.

Həm dünyada və həm də Azərbaycanda əhalinin artması, urbanizasiyanın genişlənməsi təbiət-cəmiyyət arasındakı əsrlər boyu yaranmış müvazinəti pozur və təbii fəlakət risklərinin miqyasını genişləndirir.

Ona görə də ərazilərin layihələşdirilməsində TF-in ciddi nəzərə alınması məsələsi əsas yer tutmalıdır.

TF zonalarından belə kəndlərin köçürülməsi məsələsi çox

vaxt maliyyə çətinliklərinə görə öz həllini tapa bilmir. Bununla belə bir sıra rayonlarda təsərrüfat və yaşayış məntəqələri təbii fəlakət təhlükəsi olan zonalarda fəaliyyət göstərməklə davam edirlər və onlardan daimi ziyanlar çəkirlər. Son illər Bakı və Azərbaycanın rayonlarında - sürüşmələr təkrarlanan zonalarda, çay yataqlarında daha tez-tez TF-lər gözlənilən ərazilərdə - təsərrüfatla məşğul olmaq, yaşayış və ictimai binalar tikmək işləri davam etdirilir. Belə məsuliyyətsiz yanaşmanın qarşısının alınması, təsərrüfat sahələri, yaşayış məntəqələri və yolların qurulması, yeni layihələrin yerləşdirilməsi və s. TF-in ciddi öyrənilməsini və onun rayonlaşdırılmasının aparılmasını tələb edir. TF rayonlaşdırılması ölkədə həyata keçirilən rayon planlaşdırılmasının elmi əsaslarla aparılmasını təmin etməlidir.

TF-in rayonlaşdırılmasının başlıca məqsədi, əhali və onun müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti növlərinin ərazi təşkilinin öyrənilməsində, mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bu vasitələrə aşağıdakılar aid edilir: 1) TF-i əsas götürərək bəzi tikililərin yerindən imtina etmək; 2) təsərrüfat ehtiyacları və məskunlaşma üçün vacib olan tikililərin yerləşdirilməsində TF-dən müdafiə tədbirlərini həyata keçirmək; 3) insanların təsərrüfat fəaliyyəti növlərinin və ərazilərinin seçilməsinə münasib şərait yaratmaq; 4) TF-in müxtəlif növlərinin təsirinə az məruz qalan ərazilərdən intensiv istifadə formalarını müəyyənləşdirmək.

TF rayonlaşdırılmasında ayrı-ayrı növlərin sıx və seyrək yayılması, tez-tez və yaxud gec-gec baş verməsi, lokal və qlobal xarakter daşımaları və s. diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, Azərbaycanda TF çoxnövlü və ərazidə qeyri-bərabər paylanması xüsusiyyətlərinə malikdir. TF-in bir növünü rayonlaşdırmadan onların bir neçə növlərinin öxşar ərazilərdə yayılması və təkrarlanması nəzərə alınmaqla yeni kompleks TF rayonlaşdırılması aparmaq məqsədəuyğundur. Təbiət hadisələrinin intensivliyi və təkrarlanması çox güclü olan ərazisində həm

də mikrorayonlaşdırma aparmaq olar.

Təkrarlanmasına və gücünə görə fərqlənən TF növünün təsərrüfat və əhalinin yerləşməsinə təsir göstərdiyi ərazi təbii fəlakət rayonu adlanır.

Yoxlama sualları:

1. *Şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında sosial amillər hansı məqsədlə yerinə yetirilir və nələri daxil edir?*
2. *Şəhər və rayon planlaşdırılmasında layihə həllərinin qəbul olunmasına hansı sosial-demoqrafik və sosial-mədəni amillər təsir göstərir?*
3. *Azərbaycanda və MDB-də müasir miqrasiya vəziyyətinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?*
4. *Şəhər və rayon planlaşdırılmasında layihə həllərinin qəbul olunmasına dövlətin sosial siyasəti necə təsir göstərir?*
5. *Şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında iqtisadi amillər hansı məqsədlə yerinə yetirilir və nələri daxil edir?*
6. *Şəhər və rayon planlaşdırılmasında layihə həllərinin iqtisadi effektivliyi necə təyin edilir?*
7. *Şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında hansı iqtisadi göstəricilər tətbiq edilir?*
8. *Ekologiya elmi nə zaman yarandı və şəhərsalma praktikasına nə zaman daxil oldu?*
9. *Şəhər və rayon (ərazi) planlaşdırılmasında ekoloji amillər hansı məqsədlə yerinə yetirilir və nələri daxil edir?*
10. *Şəhərsalmada ekoloji yanaşma nə deməkdir?*
11. *Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin hansı tarixi mərhələlərini tanıyırsınız?*
12. *Azərbaycanda məskunlaşmanın təbii-ekoloji şəraitinin əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?*
13. *Azərbaycanda neçə fiziki-coğrafi rayon mövcuddur?*

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

- 14. Azərbaycanın torpaq örtüyünün əsas xüsusiyyətləri.*
- 15. Azərbaycanın iqlim xüsusiyyətləri.*
- 16. Bakı və Abşeronun ekoloji vəziyyətini səciyyələndirin.*
- 17. Azərbaycanda hansı təbii fəlakət hadisələri qeydə alınır?*
- 18. Rayon planlaşdırılması zamanı TF riskləri nəzərə alınarkən hansı mühəndis-tikinti tədbirlərinin həyata keçirilməsi tələb olunur?*

III FƏSİL. MƏSKUNLAŞMA SİSTEMLƏRİ

3.1. Məskənlərin, məskunlaşma sistemlərinin tipologiyası

“Məskunlaşma” termini çox mürəkkəb anlayış olub, əhalinin tarixən məskunlaşması və yerdəyişməsi, onun hansısa yeni əraziləri tutması prosesini və bu proses nəticəsində məskunlaşmış yerlər sistemini, hətta cəmiyyətin məkanca təşkili formasını da ifadə edilə bilər.

Məskunlaşma - əhalinin ölkə, yaxud region ərazisində tarixən yayılma prosesidir. O, məskunlaşmış yerlər sisteminin yaranması və sonrakı dəyişmələri - cəmiyyətin məkanca təşkili forması; əhalinin ərazidə məskən adlandırılan müəyyən yerlərdə lokallaşması; müəyyən ərazi hüduqlarında məskənlər sistemi və əhalinin başqa daimi və müvəqqəti yaşayış formaları; qarşılıqlı surətdə bağlı, nizamlanmış ərazi vahidləri daxil olan tarixən təşəkkül tapmış dinamik sistem ilə müşayiət edilir. Məskunlaşma sistemi bütövlükdə məskunlaşma formalarını və məskən tiplərini müəyyənləşdirən coğrafi mövqeyi, təsərrüfatı, ərazinin əhalisini yaradır. Məskunlaşma sosial-iqtisadi, coğrafi və demoqrafik amillərlə (istehsal münasibətlərinin xarakteri, məhsuldar qüvvələrin səviyyəsi və yerləşdirilməsi, iqlim, relyef, yer təkinin ehtiyatları, əhalinin təkrar istehsal rejimi və s.) şərtlənir. O, əhalinin təbiətlə sosial-iqtisadi əlaqə imkanlarını müəyyənləşdirən məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi prosesinin tərkib hissəsidir.

Əhalinin məskunlaşması - yaşayış məntəqələri şəbəkəsinin yerləşməsi ilə əlaqədar əhalinin ərazidə yerböyer edilməsidir. Yer üzərində insan məskəni olan hər hansı ərazini yaşayış məntəqəsi adlandırmaq mümkündür.

Tarix boyunca hər bir ictimai-iqtisadi formasiya özünəməxsus tarixi məskunlaşma tipi yaratmışdır:

♦ **I tip** - “dispers (dağımış, pərakəndə) qəbilə məskunlaşması” adlandırmaq olar. Bu, oturaq həyata keçmək meylinin artıq üstünlük təşkil etdiyi və daimi məskənlərin yayıldığı ibtidai icma quruluşu dövrüdür (şəkil 3.1.) Bundan əvvəl, uzun müddət ərzində, nadir hallarda isə bugünədək gəlib çıxan və yalnız müvəqqəti yaşayış yerləri yaradan köçəri tayfalar da olmuşdur. Belə məskunlaşma üçün bir-birindən xeyli aralı olan (dispers) kiçik məskənlər tipikdir.

Şəkil 3.1. Qafqazda ibtidai-icma məskəni

♦ **II tip** - “antik polis” (şəhər) üçün dəniz və çay sahillərində yerləşən, - bəzən, hətta 1 milyonadək əhalisi olan iri, - şəhər - dövlətlər səciyyəvidir. Əhalinin hərəkəti, miqrasiya, əsasən, hərbi yürüşlərlə məhdudlaşmışdır (şəkil 3.2.).

♦ **III tip** - “feodal kəndi”dir. Burada kiçik kənd məskənləri üstünlük təşkil edir, şəhərlər böyük deyil. Orta əsrlər şəhərinin formalaşmasının klassik sxemi şəkil 3.3-də göstərildiyi kimi baş verirdi: təpədə feodal sarayı yerləşir və təpədən aşağıda saraya xidmət edən kiçik qəsəbə (X əsr), məbəd qalada yerləşirdi; Sonra qəsəbə böyüyür, özünün məbədini və bazar meydanını yaradır, yeni evlər tikilir və bağlara, bostanlara ayrılmış sahələrin he-

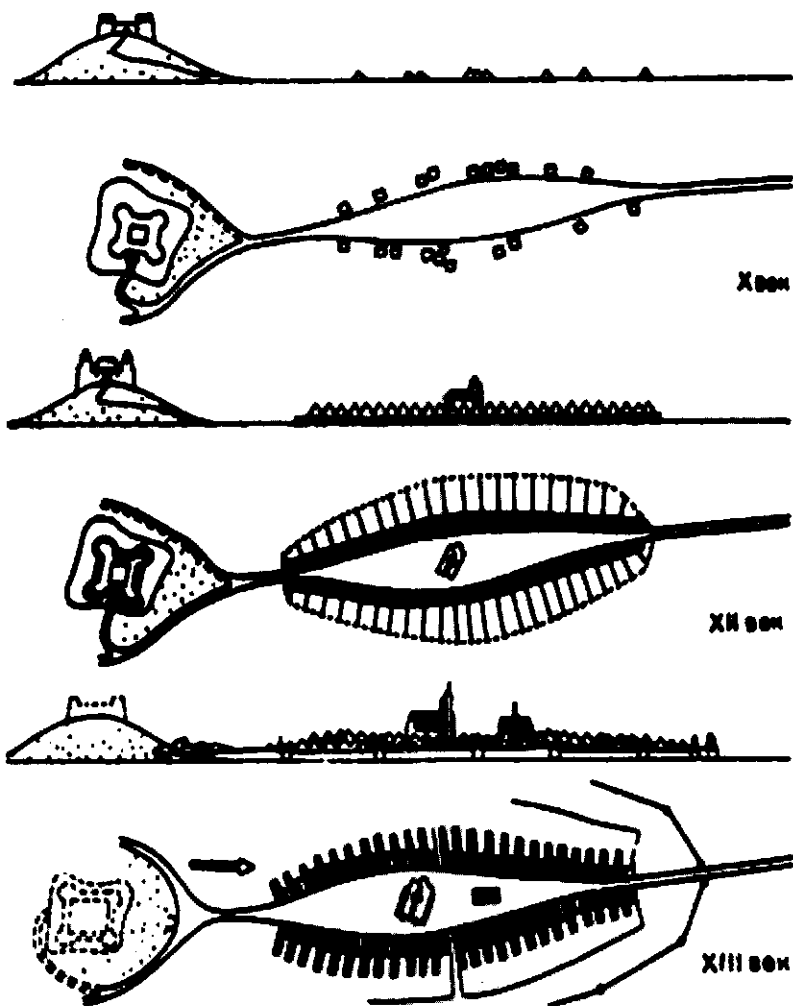
Şəkil 3.2. Antik polis.

sabına məbəd böyüyür, ilk dəfə olaraq şəhər idarəsi (ratuşa) meydana gəlir (XII əsr); Nəhayət, qəsəbəyə yeni küçələr əlavə olunur, şəhər müdafiə qala-divarları ilə əhatələnir və feodal sarayı istehkam rolunu oynayır (XIII əsr).

♦ **IV tip** - “urbanizasiyalı məskunlaşma” yüksək dərəcədə şəhərləşmiş, bir sıra (xüsusilə şəhər-kənd) cəhətdən polyarlaşmış məskunlaşmadır. Bu tipdə iri şəhərlərin, ən yüksək mərhələdə isə aqlomerasiyaların, meqapolislərin mövcudluğu, əhalinin yüksək hərəkətliliyi nəzərdə tutulur.

♦ Yeni **V tip** məskunlaşma gələcəkdə əhalinin çox yüksək hərəkətliliyinin, onun ərazidə daha bərabər şəkildə bölgüsünə aparan müxtəlif funksional təyinatlı məskənlərdə həyat şəraitinin və sivilizasiya nemətləri bölgüsünün bərabərliyinin təmin ediləcəyi məskunlaşma demək olacaqdır (Şəhərlərin davamlı inkişaf strategiyası).

Məskənlər uzun qurulma, inkişaf və islahat yolu keçmişdir, bu, fərqli əlamətləri ilə seçilən müxtəlif məskən tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Tipləşdirilmə oxşar əlamətləri olan

Şəkil 3.3. Feodal şəhərinin formalaşmasının klassik sxemi [48].

yaşayış yerləri qruplarını ayırmağa, onların planlaşdırılma təşkili-
nin xarakterini müəyyənləşdirməyə tələb olunan islahatlar və gə-

ləcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məskənlərin tipoloji xüsusiyyətləri normativ və metodiki sənədlərdə göstərilir, tipoloji tikintilərin özləri isə elmi araşdırmaların aləti olur.

İnsanların əsas məskunlaşma forması bəzi bölgələrdə sıx, digərlərində isə seyrək şəbəkə yaradan daimi yaşayış məntəqələri - şəhərlər və kəndlərdir. O, bəzən, digər xüsusi yerləşmə formaları ilə də tamamlana bilər.

Məskənlərin şəhər və kənd yerlərinə ayrılması üçün əsas tarixən ictimai-ərazi əmək bölgüsü olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, sənaye və ticarət əməyinin əkinçilik əməyindən ayrılmasına gətirib çıxarır ki, bu da iki əsas məskən tipinin - şəhər və kənd məskənlərinin inkişafını şərtləndirir.

Şəhər məskənləri şəhərlər və şəhər tipli qəsəbələrdir, burada əhali əsasən qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğuldur və şəhər məskənləri dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş müvafiq statusa malikdirlər.

Şəhər məskənlərinin planlaşdırılma təşkilinin xarakterik xüsusiyyətlərini təyin etməyə imkan verən əsas tipoloji əlamətlər aşağıdakılardır:

- **əhali sayı** (buna əsasən kiçik, orta, böyük, iri, çox iri şəhərləri ayırırlar);

- **funksional profil** (əhali məşğulluğunun üstünlük təşkil etməsinə görə sənaye, aqrosənaye, elmi, çoxfunksiyalı və b. şəhərlər);

- **inzibati rolu** (paytaxt şəhərləri, vilayət, əyalət, rayon mərkəzlərini ayırırlar);

- **yaradma tarixi** (qədim və yeni şəhər);

- **planlaşdırılma strukturu tipi** (fokuslaşdırılmış, xətti, sərbəst planlaşdırılmış);

- **ərazi strukturu tipi** (kompakt, parçalanmış, ayrılmış);

- **böyümə sürəti** və s.

Şəhər məskənlərinin mühüm tipoloji əlaməti əhali sayıdır.

Ümumi qayda ilə əhalinin sayına görə şəhərləri aşağıdakı qruplara bölürlər:

- Kiçik şəhərlər - əhalisi 50 minə qədər;
- Orta şəhərlər - əhalisi 50-100 minə qədər;
- Böyük şəhərlər - əhalisi 100-250 min nəfər;
- İri şəhərlər - əhalisi 250 mindən 1 mln-a qədər;
- Çox iri şəhərlər - əhalisi 1 mln nəfərdən çox [170].

Əhali sayı nə qədər çoxdursa, şəhərin tutduğu ərazi bir o qədər çoxdur, onun funksional - planlaşdırılma və kompozisiya-məkan təşkili daha mürəkkəbdir. Kiçik şəhərlər kompaktdırlar (yığcam), əsasən piyada əlaqələrinə malikdirlər. İri və çox iri şəhərlər geniş əraziləri tutur, onlar üçün ictimai sərnişin nəqliyyatı, mühəndis-texniki, istehsalat, sosial infrastrukturun inkişaf etməsi zəruridir.

Məskunlaşma sisteminin elementi olaraq məskənlər bir-birindən ierarxik asılılıqda olurlar. Bu əlamətinə görə onları *mərkəzi məskənlərə* (məskən-mərkəz, şəhər-mərkəz) və tabeçilik rolu oynayan *adi məskənlərə* bölürlər. Mərkəzi məskənlər - ona bitişik ən az bir məskəni olan qonşu ərazilərə də aid edilən təşkilədiçi funksiyalara (iqtisadi, sosial, inzibati) malikdirlər.

İri şəhərin təsir zonalarında şəhər-peyklər yerləşdirilə bilər, hansı ki, şəhər mərkəzlə sutka ərzində insanların həyat fəaliyyəti ilə bağlı əmək, xidmət, rekreasiya və b. əlaqələrdə olur. (Bakının peyki kimi Sumqayıt və Xırdalanı misal göstərmək olar). Şəhər - peyklər sərbəst xalq təsərrüfatı funksiyasını (istehsalat, elmi, rekreasiya) yerinə yetirə bilər və ya şəhər - mərkəzə istiqamətlənən "*yataq*" məskənlərini təqdim edə bilər. "Yataq" məskənləri rolunu kənd yaşayış yerləri də yerinə yetirə bilər.

Əhaliyə xidmət, əmək və başqa əlaqələr üzrə sıx qarşılıqlı münasibətdə olan, nisbətən bərabər əhəmiyyətli, yaxın yerləşən şəhərlər *cüt (qoşa) şəhərlər* adını alır.

Şəhərlərin ərazisi funksional istifadəsinə görə məskunlaşma,

istehsalat və landşaft-rekreasiya ərazilərinə bölünür:

Məskunlaşma ərazisi - yaşayış fondunun, ictimai bina və qurğuların, o cümlədən elmi-tədqiqat institutları və onların komplekslərinin, sanitariya-mühafizə zonalarının qurulmasını tələb etməyən kommunal sənaye obyektlərinin, şəhərdaxili əlaqə yolları, küçə, meydan, park, bağ, bulvarlar və digər ümumi istifadə edilən obyektlərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur;

İstehsalat ərazisi - sənaye müəssisələri və onlarla əlaqəli obyektlər, elmi-tədqiqat müəssisələri və onların təcrübə-istehsalat obyektləri, kommunal-anbar obyektləri, şəhərkənarı, şəhərətərafı və sənaye müəssisələri arasında əlaqə yaradan nəqliyyat qurğularının yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur;

Landşaft-rekreasiya ərazisi - məskunlaşma ərazisində yerləşən park, bağ, bağça və xiyabanlarla birlikdə açıq fəza sistemini formalaşdıran yaşıllıqları, meşəqoruyucu zonaları, su hövzələrini, kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunan torpaqları və digər əkin yerlərini əhatə edir.

Göstərilən ərazilərin hüdudları daxilində funksional təyinatına görə müxtəlif zonalar müəyyənləşdirilir: yaşayış, ictimai mərkəzlər, sənaye, elmi-tədqiqat və elmi-istehsalat, kommunal-anbar, şəhərətərafı nəqliyyat, qısa və uzun müddətli kütləvi istirahət, kurort (müalicə əhəmiyyətli təbii ehtiyatları olan şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məskənlərində), qorunan landşaft zonaları [164].

Urbanizasiyanın yüksəlişi, əhalinin rekreasiya tələbatının artması ilə əlaqədar olaraq rekreasiya məskənləri inkişaf edir - bunların əsas funksiyası əhalinin istirahətinin, sanitariya - kurort müalicəsinin, turizmin təşkili olan məskənlərdir.

Kənd məskənləri - kənd yerlərində yerləşdirilən və şəhər məskənləri statusu olmayan məskənlərdir. Kənd məskənlərinə, əsasən, sakinləri ərazicə hissələrə ayrılmış kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik yaşayış məntəqələri aid edilə bilər. Kənd məskənlərinin çoxlu adları mövcuddur. Təkcə Rusiyda

kənd, xutor, stanitsa, və s. adlar vardır. Digər ölkələrdə özlərinə məxsus spesifik adlar (aul, qışlaq, köy, şenlik və s.) işlədilir. Bu adlar, müəyyən dərəcədə, kənd məskənlərinin funksional spesifikasiyini əks etdirsə də, buna əsasən kənd məskənlərinin elmi tipologiyasından danışmaq çətindir. Kənd məskənləri əhali sayı, məskunlaşma sistemində rolu, yaranma tarixi, tikilmə xarakteri və funksional profilinə görə də (əhalinin üstünlük təşkil edən məşğuliyyəti), kənd təsərrüfatı, istehsalat kompleksləri yanında qəsəbələrə (torf emal edən, meşəçilik, balıqçılıq müəssisələri olan fəhlə qəsəbələri) bölünürlər.

İctimai əmək bölgüsünün əsas funksiyalarına görə, kənd məskənlərinin iki iri tipi fərqləndirilə bilər: kənd təsərrüfatı və qeyri-kənd təsərrüfatı məskənləri. Bura aqrosənaye qəsəbələri tipi aid edilir.

“Kənd təsərrüfatı” və “qeyri-kənd təsərrüfatı” kənd məskənləri tipinin istehsal istiqamətlərini konkretləşdirən anlayışdır. Birinci halda bu, sakinləri, başlıca olaraq, kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olan məskənlərdir. İkinci halda isə, sakinləri kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmayan, ərazicə bölünmüş digər funksiyaların (meşə təsərrüfatı, nəqliyyata qulluq, rekreasiya ehtiyatlarının istismarı və s.) yerinə yetirilməsində iştirak edən yaşayış məntəqələridir. “Aqrosənaye qəsəbəsi” anlayışı əvvəlki iki tipin əlamətlərini özündə birləşdirir. Qəsəbələr kənd yerlərinin əsasında, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sənayenin inkişafı əsasında yaranır.

Kənd yaşayış məskənlərinin əraziləri təsərrüfat sahələrinin ümumi funksional təşkili nəzərə alınmaqla, bir qayda olaraq, məskunlaşma və istehsalat ərazilərinə ayrılmalıdır. Tarixən təşəkkül tapmış şəhərlərdə tarixi tikililəri olan zonaları (rayonları) ayırmaq lazımdır.

Məskunlaşmanın növləri və formaları. Müxtəlif böyüklükdə ərazi vahidləri hüduqlarında (rayon, region, ölkə) şəhər və

kənd əhalisinin yerləşdirilməsi **əhali məskunlaşması** anlayışı ilə müəyyənləşir.

Müxtəlif məskunlaşma sistemlərinin perspektiv formalaşma məsələlərini aydınlaşdırmazdan öncə məskunlaşmanın müasir təşəkkül tapmış növlərinin və formalarının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirtmək vacibdir. Ölkə ərazisində uzunmüddətli əmək bölünməsi prosesinin nəticəsində məskunlaşmanın tarixən bir neçə növü və forması yaranmışdır. Məskunlaşmanın növü yaşayış yerlərinin böyüklüyünə və iqtisadi bazasının xüsusiyyətlərinə görə, onun forması isə hər hansı ərazi hüdudlarında məskənlər şəbəkəsinin sıxlığına, onların qarşılıqlı yerləşdirilmə xüsusiyyətlərinə, eləcə də onlar arasında müxtəlif növ funksional əlaqələrin inkişaf səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Müxtəlif növ ərazi vahidləri hüdudlarında olan məskənlərin cəmi məskənlər şəbəkəsi (yaşayış yerləri şəbəkəsi) kimi təyin edilir; şəhər və kənd məskənlərini ayırırlar. Məskənlərin xarakterik xüsusiyyətləri və şərti sosial-iqtisadi, təbii-landşaft, etnomədəni və başqa şərtlərlə əsaslandırılır. Kompakt, dağınıq (dispers), kiçik, iri, xətti, xətti-qovşaq, fokuslaşmış, eləcə də müxtəlif şəkildə uyğunlaşmalar (məsələn; iri dispers məskənlər şəbəkəsi) şəkildə məskən şəbəkələrini ayırırlar.

Hal-hazırda məskunlaşmanın iki növü: şəhərlərin və şəhər tipli qəsəbələrin yaranması və inkişafı ilə şərtləşdirilmiş şəhər və müxtəlif növ kənd məskənlərinin (iri kənd, kənd, xutor və kənd tipli başqa qəsəbələr) inkişafı ilə bağlı kənd.

Əhalinin məskunlaşma tiplərinin dəyişməsi (şəhər və ya kənd), hər şeydən əvvəl, əsas inkişaf qanunauyğunluqları və ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi ilə bağlıdır. Məskunlaşmanın özü istehsal üsulunun mühüm xarakteristikası olmaqla, hakim istehsal münasibətlərindən və ictimai- iqtisadi formasiyanın yaratdığı şəraitdən irəli gəlir.

Lakin bəzi nəzəriyyələrə görə, tarixi perspektivdə urbaniza-

siya və məskən şəbəkəsinin mürəkkəbləşməsi prosesi *köç - kənd - qəsəbə - kiçik şəhər - böyük şəhər - aqlomerasiya - meqapolis* sxemi üzrə baş vermiş və verməkdədir.

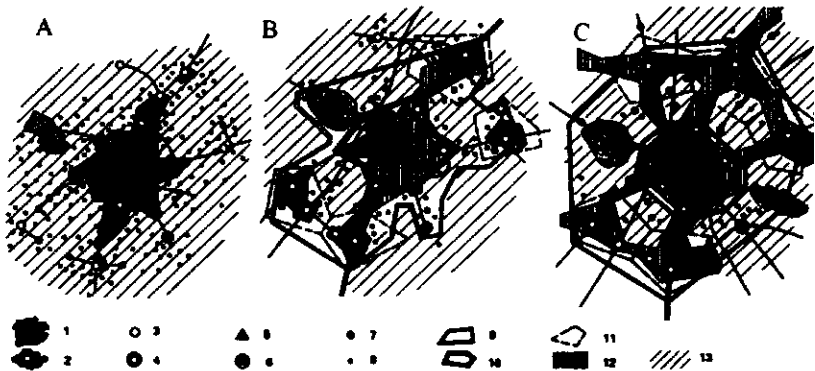
Məskunlaşma sisteminin tipləri: Təbii və ya məqsədyönlü şəkildə məkan, iqtisadi, sosial və başqa əlaqələrin optimallaşdırılması əsasında vahid tam kimi birləşdirilərək formalaşdırılan məskənlər şəbəkəsi *məskunlaşma sistemini (məskənlər sistemi, yaşayış yerləri sistemi)* müəyyən edir. Məskənlər şəbəkəsi verilən ərazi vahidlərinin bütün məskənlərini və nisbətən təcrid olunmuşları da daxil edir. Sistem tam təcrid olunmuşları daxil etmir.

İqtisadi, sosial və məkan əlaqələrinin yüksək inteqrasiyası əsasında məqsədyönlü formalaşdırılan və bu əlaqələrin reallaşmasını məskənlərarası hərəkətə və daşınmaya sərf olunan zamanın yol verilən hüdudlarında təmin edən yaşayış yerləri sisteminə *qrup məskunlaşma sistemi (yaşayış yerlərinin qrup sistemləri)* deyilir (şəkil 3.4).

Məskunlaşmanın mühüm xarakteristikalarından biri də qeyd olunduğu kimi onun formasıdır. Hal-hazırda məskunlaşmanın iki formasını ayırırlar: muxtar və qrup. *Muxtar* - qonşu məskənlərdən böyük uzaqlıq şəraitində və onlar arasında funksional və nəqliyyat əlaqələrinin zəif inkişafı şəraitində yaranır; *Qrup* - qonşu məskənlər arasında əhalinin əmək, məişət və istirahəti sahəsində möhkəm əlaqələrin formalaşması şəraitində yaranır.

Bir qayda olaraq daha iri məskənin ətrafında formalaşan *monosentrik* və eləcə də iki və daha çox müxtəlif əhəmiyyətli mərkəzi olan *polisentrik* məskunlaşma sistemlərini ayırırlar.

Region, ölkə, qitə hüdudlarında baxılan məskunlaşma sistemində *vahid məskunlaşma sistemi* kimi baxıla bilər. Bununla yanaşı, qonşu məskunlaşma sistemlərindən çox uzaqda yerləşən və zəif nəqliyyat əlaqələri şəraitində yaranan muxtar məskunlaşma sistemlərinin də meydana gəlməsi istisna edilmir. Formalaşma

Şəkil 3.4. Yaşayış yerlərinin qrup sistemlərinin prinsiplial formalaşma sxemi. Planlaşdırma strukturu: A-müasir vəziyyəti; B - formalaşmanın birinci mərhələsi; C -perspektiv.1-grup sisteminin mərkəzi; 2- qrup sisteminin yarımmərkəzləri; 3-məskənlərarası xidmətin dayaq mərkəzləri; 4-ixtisaslaşmış istirahət mərkəzləri; 5-kənd sakinlərinin məskənlərarası xidmətin yerli mərkəzləri; 6-başqa yaşayış məntəqələri; 7-grup sisteminin sərhədləri; 8-yarımsistemlərin sərhədləri; 9-şəhərsalma inkişafı zonası; 10-şəhəratrafi intensiv kənd təsərrüfatı zonası; 11-kənd təsərrüfatı istifadəli ərazi zonası; 12-qısamüddətli istirahət zonası; 13-regional əhəmiyyətli nəqliyyat magistralları.

dərəcəsinə görə: potensial formalaşan və inkişaf etmiş məskunlaşma sistemlərini ayırırlar. İlk növbədə, onlar şəhər - mərkəzin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur [76]. İerarxiya əlamətinə görə ölkə, region və lokal ərazi yaranışları səviyyəsində məskunlaşma sistemlərini ayırırlar.

3.2. Abşeron məskunlaşma sisteminin əsas xüsusiyyətləri

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri üçün əsas məsələlərdən biri şəhər əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması idi. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 20-ci illərdə Bakı şəhərinə böyük əhali axını həyata keçirilir. Əhali artımının intensivliyinə

görə Bakı XX əsrin əvvəllərində Moskva, Kiyev, Odessa, Xarkov kimi şəhərləri geridə qoymuşdu.

Kəskin yaşayış böhranından çıxış yolu - fəhlə qəsəbələrinin tikintisində görülürdü. Abşeronun təbii - iqlim şəraitində o zaman üçün progressiv olan ingilis alim - sosioloqu Ebenizer Hovardin şəhər - bağ ideyasına cavab verən müasir qəsəbələrin tikintisi haqqında qərar qəbul olunmuşdu.

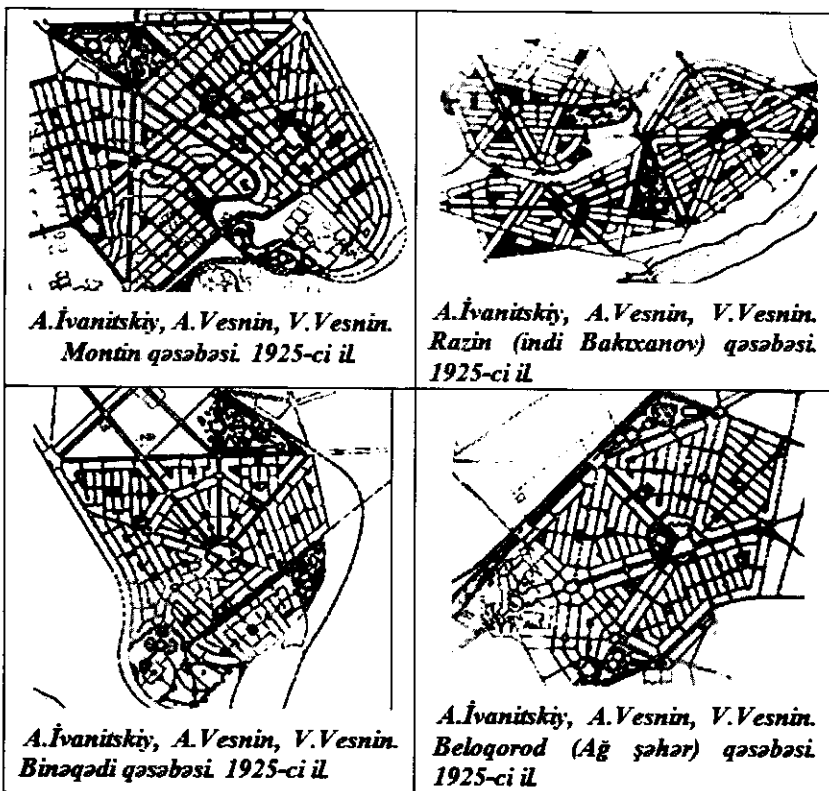
Şəhər bağların tikintisi Suraxanı, Ağ və Qara şəhər, Bibi-Heybət və Binəqədi fəhlələri üçün nəzərdə tutulurdu. Bağlar və parklar bütün sahənin 50%-dən az olmayan hissəsini tutmalı idi. 1923-cü ildən etibarən Abşeronda Zabrat, Suraxanı, Ramanı, Bibi-Heybət, Bailov və b. qəsəbələrin tikintisi başlandı.

Bu planlaşdırılma işləri o dövrün şəhərsalma praktikası üçün yeni idi və həm SSRİ-də, həm də Azərbaycanda şəhərsalmanın sonrakı inkişafı üçün təkanverici oldu. Fəhlə qəsəbələrinin tikintisi, başlıca olaraq neft mədənləri rayonlarında başlandı. Bakı şəhərinin yaxşı abadlaşdırılmış, su kəməri xətti, kanalizasiya, qaz isitmə sistemi, yollarla təchiz olunmuş fəhlə qəsəbələri Sovet İttifaqının nümunəvi qəsəbə tikintisinin misalı idi (şəkil 3.5.).

Azərbaycanda şəhərlərin inkişafına, Bakı aqlomerasiyasının yaranmasına təkan verən səbəblərdən biri də dəmiryol şəbəkəsinin inkişafı ilə bağlıdır. XIX-XX əsrlərin sərhədlərində böyük şəhərlər nəqliyyat qovşağına çevrilirdi, bu şəhəratrafı məskənlərin və ərazilərin inkişafına, dəmiryol boyunca sənayenin yerləşdirilməsinə təkan verdi. Aqlomerasiyalar daha fəal II Dünya Müharibəsindən sonra, 1950-70-ci illərdə inkişaf edirdi, iri şəhərlərin ətrafında sənaye müəssisələri yerləşdirilir, şəhər-peykələr tikilirdi (Sumqayıt).

Bakı şəhərinin yeni Baş inkişaf planı - mövcud planlaşdırılma strukturunun rekonstruksiya layihəsi olaraq təkcə şəhərə deyil, daha geniş məskunlaşma sisteminə aid edilməlidir.

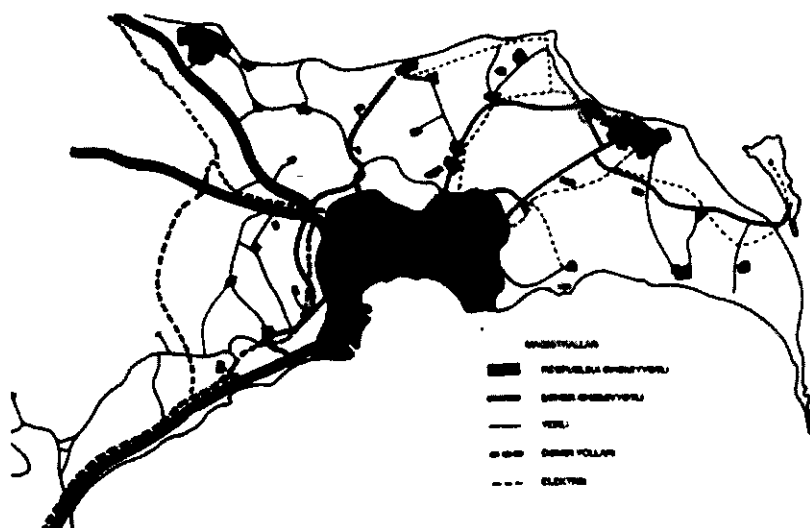
Bakının aqlomerasiyasının ictimai mərkəzləri təkcə şəhər sa-

Şəkil 3.5. Abşeronda fəhlə qəsəbələrinin planlaşdırılma layihələri

kinlərinə deyil, həm də məskunlaşma sisteminin təsir zonasında yerləşən şəhəratrafi əraziyə yaxın yaşayış məskənlərinin (Sumqayıt, Buzovna, Mərdəkan, Bilgəh, Qala, Maştağa, Xırdalan və b.) sakinlərinə xidmət göstərir (şəkil 3.6.). Bakı şəhərinin müəssisə və idarələrinə əmək səfərlərinin marşrutları şəhərin özünün ərazisinin hüdudlarından kənara çıxır. Şəhərkənarı təbii zonalar şəhərlilərə istirahət yeri kimi (dəniz sahili, bağlar, çimərliklər və s.) xidmət göstərir. Bakı şəhərinin mühəndis qurğuları şəhəratra-

fi zonanın əhalisinə xidmət göstərir. Bakı şəhərinin su kəmərinin və kanalizasiyasının təmizləyici qurğuları onun sərhədlərindən kənarda yerləşdirilir. Nəqliyyat sistemi Bakını, onu əhatə edən yaşayış yerləri ilə birləşdirir, şəhərətrafi zonanın yolları isə şəhərdaxili magistralların davamını təşkil edir. Sənaye müəssisələri şəhər sərhədlərindən kənara çıxan sənaye komplekslərinin hüdudlarında cəmlənirlər. Bakının müasir şəhərsalma vəziyyətindən və onun gələcək inkişafından bəhs edərkən şəhərə yalnız onun inzibati hüdudları çərçivəsində deyil, ona bitişik ərazilərlə birgə baxmaq lazımdır [74].

Şəkil 3.6. Məskunlaşma sisteminin mərkəzi-Bakının Abşeronun başqa məskunlaşma yerləri ilə əlaqə sxemi.

Bakı şəhərinin planlaşdırılma strukturunu təhlil edərkən, şəhərə, ancaq mövcud və ya verilən sərhədlər hüdudlarında deyil, qrup məskunlaşma sistemində baxılmalıdır, rekonstruksiya tədbirləri, ancaq şəhərin özünə deyil, həm də ona bitişik ərazilərə və

Bakının təsirində olan şəhərlərə və yaşayış məntəqələrinə (Sumqayıt, Xırdalan, Hövsan, Şıxov və b.) də aid edilməlidir. Qonşu yaşayış məntəqələri və Bakı şəhəri arasında yaranan möhkəm istehsalat, mədəni-məişət, nəqliyyat və başqa əlaqələr onların məkan-planlaşdırılma baxımından yaxınlaşmasına və qarşılıqlı əlaqəli sistemə - aqlomerasiyaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Bakı aqlomerasiyasının strukturunun gələcək inkişafı və yaxşılaşdırılması üçün nəqliyyat sisteminin düzgün təşkil olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bakıda belə sistem artıq formalaşmağa başlayır (Heydər Əliyev prospekti və Aeroporta çıxış magistralı).

Yüksək urbanizasiya arealları yaradan Bakı aqlomerasiyasının inkişafı iqtisadi səbəblərdən məqsədəuyğundur. Ölkə üçün ölçülərinə görə məhdud ərazi hüdudlarında yüklərin, insanların, informasiyanın yerdəyişməsinə sərf olunan vəsaitin və zamanın ixtisarı vacib şərtidir. Aqlomerasiyanın başqa yaşayış məntəqələri ilə əlaqələri əsas istiqamətlərdə polimagistral koridorlarla həyata keçirilir, bu iqtisadi səmərəlilik əldə etməyə imkan verir.

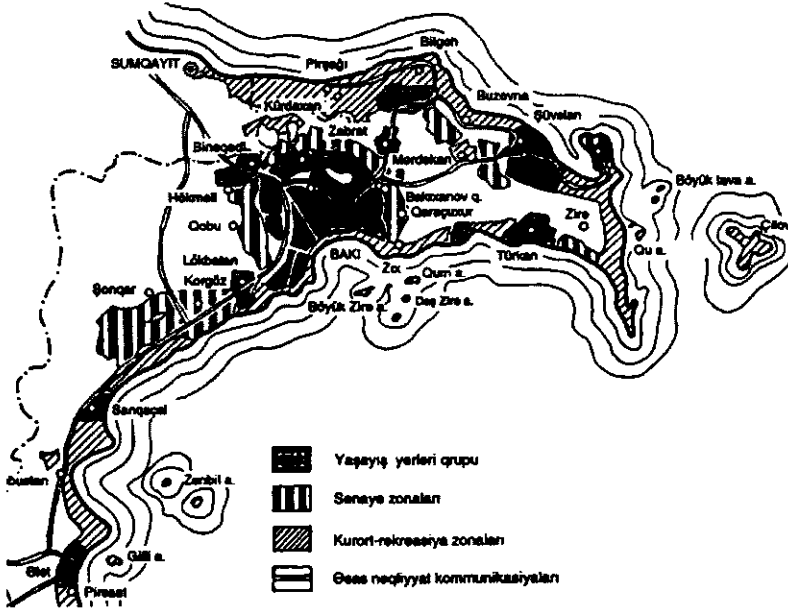
Abşeron məskunlaşma sistemi kompleks ərazi sistemini təşkil edir (şəkil 3.7.).

Kompleks ərazi sistemi - şəhər-mərkəz, eləcə də bütöv məkanın idarəetmə orqanları başda olmaqla məskənlərin, məskənlərarası ərazilərin, nəqliyyat və mühəndis infrastrukturlarının cəmidir. Kompleks ərazi sistemlərinin mühüm xarakteristikaları mühitin maddi - texniki və təbii elementlərinin, eləcə də ərazi sistemlərinin davamlı fəaliyyəti və inkişafını təmin edən idarəetmə təsirlərinin məkan birliyidir.

“Kompleks ərazi sistemi” anlayışı məskunlaşma sistemləri haqqında təsəvvür yaradır, yaşayış mühiti haqqında tam təsəvvür formalaşdırır.

Kompleks ərazi sistemlərini böyüklüyünə, xalq təsərrüfatı profilinə (sənaye, aqrosənaye, polifunksional və b.) inkişaf dərəcəsinə (yaranmış, formalaşan, potensial) görə fərqləndirirlər.

Şəkil 3.7. Abşeron kompleks məskunlaşma sisteminin strukturu.

3.3. Məskunlaşma sistemlərinin formalaşması və inkişafı

Təbii proseslər. Hər bir məskən-mərkəz, sosial-iqtisadi potensialın - ictimai xidmət obyektlərinin və əməyin qoyuluşu yerlərinin olmasından asılı olaraq özünün təsir zonasını yaradır. Kənd əhalisini ilk növbədə cəlb edən yerlər əsasən iri kəndlər, şəhər tipli qəsəbələr və kiçik şəhərlərdir. Xidmətin daha dolğun, o cümlədən, təhkim xarakterli (inzibati xidmət, tibbi xidmət və b.) tərkibini inzibati rayonların mərkəzləri təqdim edir.

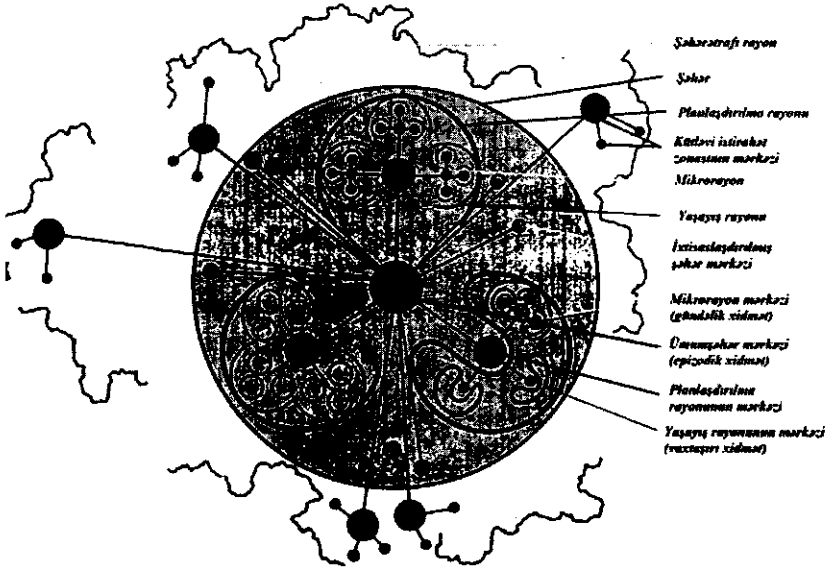
İri ərazi vahidlərinin şəhər-mərkəzləri çox vaxt aid olduqları ərazilərə nisbətən kənarında yerləşirlər, bu isə onların təsir zonala-

rının əhalisi üçün asanlıqla gedilə bilməkdə çətinlik yaradır. Müxtəlif səviyyəli məskən-mərkəzlərinin təsir zonalarının seçilməsi real əlaqələrin əsasında kortəbii şəkildə baş verir. Müxtəlif rayonların sakinləri üçün məskunlaşma mərkəzinə getmək eyni dərəcədə asan olmur və bir çox hallarda zəruri xidmətlərin əldə olunmasına sərf olunan vaxt optimal ölçüsündən xeyli çox olur.

Təbii şəkildə yaranan ierarxik tabeçilikdə olan məskunlaşma sistemlərinin cəmi həm tarixən yaranmış məskənlər şəbəkəsini və həm də ölkənin mövcud inzibati-ərazi bölgüsünün nöqsanlarını əks etdirir. Məkanca bir-birinə bağlı olan məskənlər şəbəkəsinin qeyri-ixtiyari olduğunu və hər bir məskəndə layiqli həyat təminatı şərtlərinin yaradılmasının praktiki qeyri-mümkün olduğunu anlayaraq, əhalinin həyat fəaliyyətinin məkan şəraitinin yaxşılaşdırılmasını məskunlaşma mərkəzləri sisteminin inkişaf tendensiyaları və urbanizasiyanın obyektiv gedişinin təsiri altında əhali yerdəyişmələri prosesləri nəzərə alınmaqla yaranmış məskənlər şəbəkəsi əsasında aparmaq lazımdır.

Məskunlaşma sisteminin müxtəlif dərəcəli şəhər-mərkəzləri əhaliyə gündəlik, dövrü (vaxtaşırı), epizodik xidmət növlərinin təqdim olunmasını ardıcıl şəkildə təmin edərək bir-birini qarşılıqlı tamalayırlar (şəkil 3.8.). Buna görə də məskunlaşma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, bütün səviyyələrdə (yerli, regional, regionlararası, milli) ictimai xidmət obyektlərinin tərkibinin yaxşılaşdırılması, sayının və keyfiyyətinin artırılması ilə, eləcə də məskənlərin bağlılığının artırılması, yəni mərkəz-şəhərlərinə getməyə sərf olunan vaxtın azaldılması ilə bağlıdır [105, 106].

İdarə olunan proseslər. Məskənlərin və ərazilərin təbii, qarşılıqlı təsir proseslərinin öyrənilməsi əsasında məskunlaşma sistemlərinin formalaşması və inkişafı üzrə layihə təklifləri işlənib hazırlana bilər. Bu işin mahiyyəti müxtəlif ərazi səviyyələrində

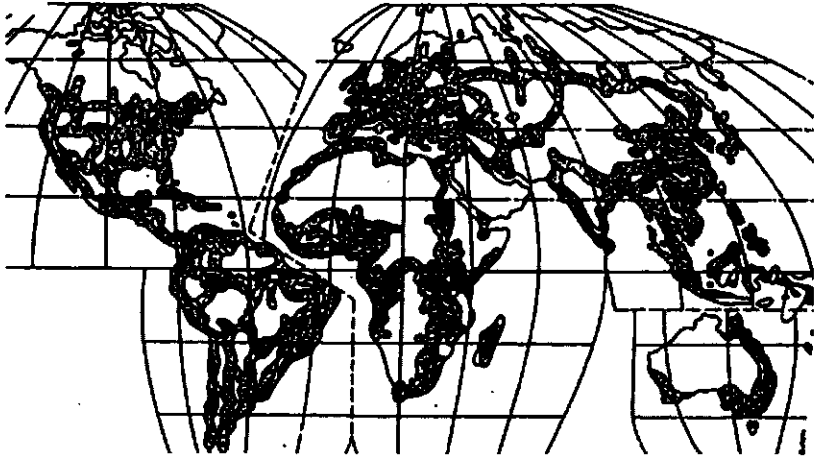

Şəkil 3.8. İri şəhərdə pilləli xidmət sistemi modeli [75].

(regional, ayrı-ayrı məskənlər və onların əsas funksional zonaları) resurs sistemlərinin (“əhali, istehsalat, təbiət”) və infrastruktur sistemlərinin (“yaşayış yeri, xidmət, istirahət, nəqliyyat və mühəndis-texniki təminat”) öz aralarında qarşılıqlı uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

Müxtəlif ierarxik dərəcəli məskunlaşma sistemlərinin şəhər-mərkəzlərinin inkişafına onların böyüklüyü, xalq təsərrüfatı profili, yerləşmə vəziyyəti nəzərə alınmaqla diferensial yaşayış çox vacibdir. Diferensial yaşayış çərçivəsində müxtəlif inkişaf strategiyası nəzərdə tutulur. “*İnkişafın stimullaşdırılması*” strategiyası şəhər-mərkəzinin sosial-iqtisadi statusunun artırılmasına istiqamətlənmişdir və böyük miqyaslı dövlət investisiya layihələrinin işlənilməsi və reallaşmasını, istehsal-təsərrüfat kompleksinin struktur islahatını, xidmət sahələrinin inkişafını nəzərdə tutur.

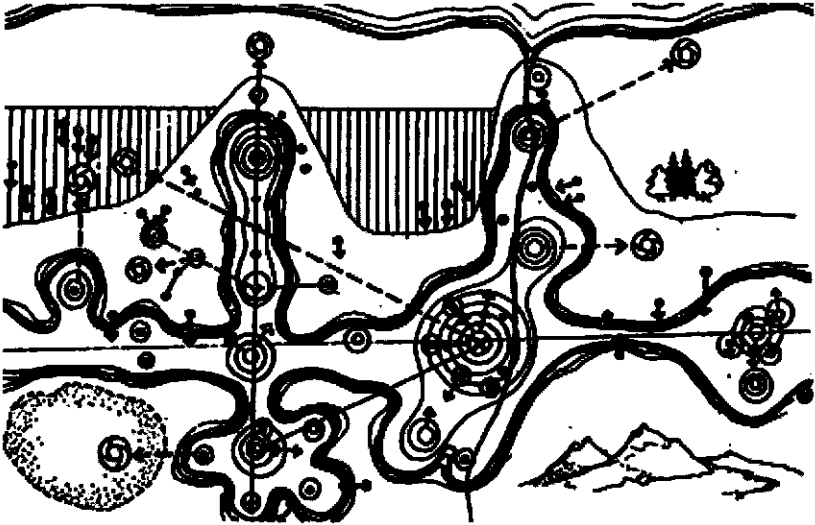
“İnkişafın tənzimlənməsi” strategiyası - şəhər-mərkəzin yarannmış sosial-iqtisadi kompleksdə sənaye istehsalatının restrukturizasiyası və modernizasiyası, ictimai xidmət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə düzəlişlərin edilməsini nəzərdə tutur. **“Şəhər mühitinin təkmilləşdirilməsi”** strategiyası - mövcud infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilir və mövcud istehsalat kompleksinin təkmilləşdirilməsi üzrə, struktur dəyişiklikləri etmədən onun yenidən texniki təhcizəti üzrə tədbirlərin görülməsini, şəhər mühitinin yaxşılaşdırılmasını, sosial və mühəndis-texniki infrastrukturunun inkişafını, şəhərlərin - ətraf ərazilərə və məskənlərə xidmət göstərən və onları təşkil edən mərkəz kimi formalaşmasını nəzərdə tutur.

Şəkil 3.9. “Ekumenopolis”, qitə miqyasında məskunlaşma sisteminin xətti inkişaf konsepsiyası (Doksiadis).

Məskunlaşma sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı nəzərdə saxlamaq vacibdir ki, mövcud inzibati rayonların bazasında formalaşdırılan yerli məskunlaşma sisteminin tərkibində kənd əhəlisini cəlb edən ilkin mərkəzlər mövcuddur - iri kəndlər, şəhər tip-

li qəsəbələr və kiçik şəhərlər [76]. Məskunlaşmanın optimal formalarının axtarışı daim aparılır və öz məqsədi olaraq ərazi sistemlərinin fəaliyyətinin inkişafının davamlılığını təmin edən sosial, iqtisadi, ekoloji tələblərin səmərəli nisbətini, mühitin antropogen və təbii elementlərinin zəruri tərkibinin müəyyənləşdirilməsini qoyur (şəkil 3.9; 3.10).

Şəkil 3.10. Sərbəst inkişaf edən məskunlaşma sistemi, tikilmiş ərazilər nəqliyyat magistrallarına doğru cəlb olunur və təbii komplekslərlə növbələşir (A.İkonnikov, K.Çelnikov).

Yoxlama sualları:

1. Hansı məskən tiplərini tanıyırsınız və məskənlərin tipologiyası şəhərsalma və ərazi planlaşdırılmasında necə istifadə olunur?
2. Xarakterik tipoloji qruplara aid şəhərlərin adlarını çəkin.
3. Tarix boyunca ictimai-iqtisadi formasiyalar hansı tarixi məs-

kunlaşma tiplərini yaratmışdır?

- 4. Şəhər məskənlərini hansı tipoloji əlamətlərinə görə təsnif edirlər?*
- 5. Şəhər-peyklar necə yaranır və harada yerləşdirilir?*
- 6. Kənd məskənlərinin əsas xüsusiyyətləri?*
- 7. Məskunlaşmanın hansı növlərini və formalarını tanıyırsınız?*
- 8. "Məskunlaşma" və "məskunlaşma sistemi" anlayışları nə ilə fərqlənir?*
- 9. Məskunlaşma sisteminin ierarxiyası necədir?*
- 10. Abşeron məskunlaşma sisteminin hansı inkişaf mərhələləri olmuşdur?*
- 11. Məskunlaşma sistemi formalaşan zaman hansı təbii proseslər baş verir?*
- 12. Məskunlaşma sistemlərinin formalaşması prosesinin idarə olunması necə həyata keçirilir?*

IV FƏSİL. İRİ ƏRAZİ VAHİDLƏRİNDƏ PLANLAŞDIRMANIN TƏŞKİLİ

Ayrı-ayrı məskənlərin və qeyri-yaşayış şəhərsalma komplekslərinin (istehsal rekreasiya) sərhədlərini daxil edən iri ərazi vahidləri ərazi planlaşdırılmasının obyektləridir.

Ərazi vahidlərinin planlaşdırılma təşkili əhalinin həyat fəaliyyəti mühitinin maddi elementlərinin - məskənlərin, kənd təsərrüfatı, rekreasiya, qorunan təbii ərazilərin, istehsalat, nəqliyyat, mühəndis-texniki infrastruktur ərazilərinin ardıcıl şəkildə, qarşılıqlı əlaqəli olaraq yerləşdirilməsi; əhalinin məskunlaşması üçün əlverişli şəraitin təmin olunması; istehsalatın inkişafı; təbii və tarixi-mədəni dəyərlərin səmərəli istifadəsi və qorunması; mühitin tələb olunan ekoloji tarazlığının saxlanılması məqsədilə ərazi inkişafı istiqamətlərinin əsaslandırılması və təyin edilməsindən ibarətdir.

Ərazi vahidlərinin planlaşdırılma təşkilinin əsas vasitələri ərazilərin planlaşdırılma - strukturlaşdırılması və rayonlaşdırılmasıdır.

4.1. Ərazi vahidlərinin tipologiyası

Ərazi vahidi kimi bütöv bir ölkə ərazisi, o cümlədən, onun xalq təsərrüfatı, ekologiya, demoqrafik və başqa sosial əhəmiyyətli əlamətləri olan iri hissələri baxıla bilər.

Kompakt (yığcam) ərazilər. Kompakt ərazilərə, yəni bütöv, ayrılmaz iri ərazi obyektlərinə ölkə səviyyəsində: ölkə və onun xalq təsərrüfatı, ekologiya, demoqrafik, sosial və başqa əhəmiyyətli əlamətləri ümumi olan iri tərkib hissələri aiddir. Regional səviyyədə, bu - inzibati tabeçilik (vilayət, əyalət, dairə), eləcə də başqa əlamətləri ilə fərqlənən ərazi vahidləridir. Yerli səviyyədə kompakt ərazi vahidlərinə iri adminstrativ rayon, iri

kəndlər, iri kənd təsərrüfat müəssisələri, kəndlərarası istehsalat və rekreasiya zonaları aiddir.

Beləliklə, ərazi vahidləri həm inzibati vahidlərin (vilayət, rayon, kənd) sərhədində, həm də onların sərhədlərindən kənardakı seçilir. İnzibati sərhədlərdən (səviyyələrarası ərazi yaranışları) kənarda formalaşan ərazi vahidləri kimi regionlar (makro və mikroregionlar, subregionlar) və ya xüsusi rayonlar və zonalar (təbii qorunan zonalar, sərhədlər, transsərhədlər və b), eləcə də ərazi sistemləri, aqlomerasiyalar, konurbasiyalar, meqopolislər çıxış edə bilər.

Rayon və region termini şəhərsəlmədə və ərazi planlaşdırılmasında bir neçə mənada istifadə oluna bilər.

Rayon - 1) şəhər (şəhərin rayonu) və ya ölkə səviyyəsində (inzibati rayon) inzibati-ərazi idarəetmə vahidi; 2) başqa ərazilərdən tərkib elementlərinin birliyi, öz aralarında qarşılıqlı əlaqəli olması və tamlığı fərqlənən ərazilər;

Region - 1) əlamətlərinə görə, qəbul olunmuş ərazi sistemi sıralanmasına uyğun gəlməyən və başqa heç bir terminlə ifadə olunmayan istənilən ərazi vahidinin şərti ifadəsi; 2) "Rayon" termininin ikinci mənasının sinonimi. Adətən, "region" termini ilə rayondan daha böyük ərazilər ifadə olunur.

Xətti-düyük ərazi vahidləri. Xətti-düyük ərazi vahidlərinə şəhər və kənd yaşayış yerləri sistemləri, rekreasiya və qorunan təbii ərazilər və s. daxildir. Belə ki, məskunlaşma sistemlərində **düyük elementləri** -məskənlər, **xətti elementlər** isə onları (düyüknləri) birləşdirən nəqliyyat və başqa mühəndis kommunika-siyalarıdır.

Ərazi planlaşdırılmasında yaşayış mühitinin səhiyyə, ticarət-məişət, nəqliyyat və başqa xidmət növlərini daxil edən əhaliyə və istehsalata xidmət obyektləri, kompleksləri və qurğuları şəbəkəsi (sistemi), eləcə də mühəndis-texniki təchizat sistemi kimi **şəbəkə fragmentləri** xüsusi yer tutur. Bu şəbəkələr (sistemlər) ie-

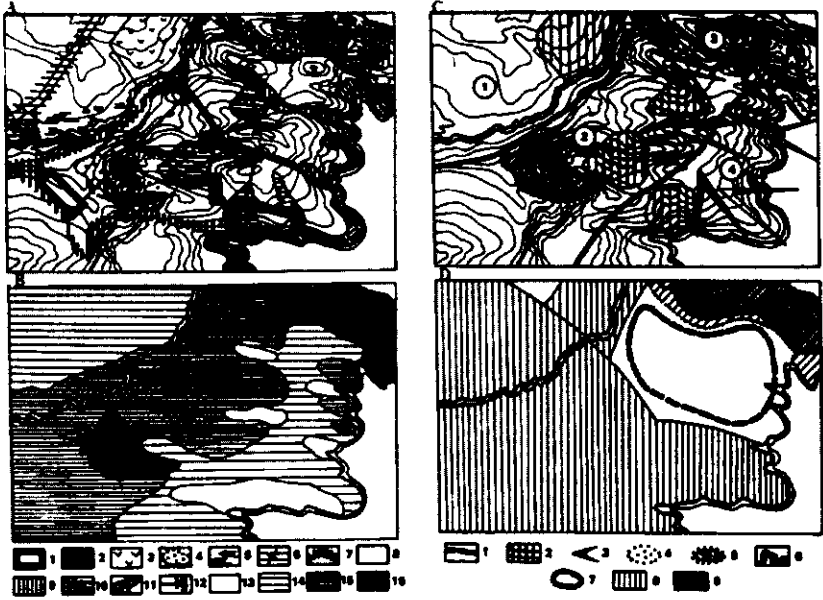
raxik quruluşa malikdirlər və məqsədyönlü formalaşma, inkişaf və idarəetmə obyektləridirlər [28, 56].

4.2. Ərazilərin resurs potensialı və onların səmərəli istifadə olunması

Ərazi -təbii kompleksləri, şəhər və kənd məskənləri, kommunikasiyaları, bina və qurğuları olan, xüsusi məkan resursu kimi baxılan yer səthidir. Ərazilər böyüklüyünə, sahəsinə, yerləşdiyi yerə, insanların həyat fəaliyyətində məsuliyyət dərəcəsinin mühümlüyünə görə xarakterizə edilir. Ərazilər həm fiziki, həm də iqtisadi əlamətlərinə görə oxşar deyildirlər. Ərazilərin müxtəlif hissələrinin mənimsənilmə intensivliyi də müxtəlifdir. Əhəlinin və iqtisadi potensialın daha yüksək konsentrasiya dərəcəsi əsas nəqliyyat magistralları boyunca, onların kəsişdiyi yerlərdə yerləşən şəhərlərdə müşahidə olunur [75].

Məkan inkişafının *ərazi resurslarının ümumi anlayışı* çərçivəsində onun ayrı-ayrı tərkib hissələri olan: *əhali* (sosial- demografik resurs), *təbiət* (təbii resurs), *mədəni-mənəvi dəyərlər* (sosiomədəni resurs), *istehsal-texniki dəyərlər* (iqtisadi resurs) baxılmalıdır. Belə resurs növlərinin olması, onların həcmi və əldə edilmə mümkünlüyü ərazinin kompleks dəyərləndirilməsi zamanı nəzərə alınır və ərazinin inkişaf parametrinə və xarakterinə təsir göstərir (şəkil 4.1). Sosial-iqtisadi proseslərin aktivləşməsi üçün ərazinin yerləşdiyi yer vacib şərtlərdəndir. Belə ki, mühüm nəqliyyat-kommunikasiya koridorlarının kəsişməsində ölkə və regionların əlverişli coğrafi mövqeyi ölkə və regionların ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi zamanı istifadə olunur.

Rekreasiya və qorunan təbii ərazilər sisteminin formalaşması zamanı resurs -təbii ərazilərdir. Tanıtım turizminin inkişafı üçün resurs - tarixi-mədəni dəyərlərin olduğu ərazilərdir.

Şəkil 4.1. Ərazinin kompleks şəhərsalma təhlili.

A-mühəndis-geoloji şərait, sanitar-gigiyenik vəziyyət; B-ərazinin mikroiklim qiymətləndirilməsi: 1-sənaye əraziləri; 2-yaşayış məntəqələri; 3- kənd təsərrüfatı yerləri; 4-meşələr; 5-bataqlıqlar; 6-yüksək voltlu xətlər zonası; 7-dəmiryolun ayrılması üçün zolaq; 8-ərazinin 0-dan 10%-ə qədər mailliyi; 9-ərazinin 10-dan 20%-ə qədər mailliyi; 10-təpəlik mikrorelyefli sahələr; 11-sahil zolağı zonası; 12-sanitar-mühafizə zonası; 13-n yaxşı insolyasiyalı ərazilər; 14-yaxşı insolyasiya olunan ərazi; 15-pis insolyasiya olunan ərazi; 16-meşələr; C-ərazinin memarlıq-landşaft baxımdan dəyərləndirilməsi; D-ərazinin tikinti üçün yararlılıq dərəcəsinə görə yekun dəyərləndirilməsi; 1-təbii landşaftın sərhədləri; 2-yarımlandşaft; 3-əsas görkəmli nöqtələr; 4-həmişəyaşıl meşə; 5-mövsüm rənglərinə görə meşə; 6-su hövzəsi; 7-tikinti üçün yararlı ərazilər; 8-tikinti üçün yararsız ərazilər; 9-istirahət zonalarının yerləşdirilməsi üçün əlverişli zonalar.

Ərazinin demoqrafik resursu - əhalinin tərkib sayı və onun sosial-demoqrafik strukturu (yaş tərkibi, təhsil səviyyəsi, doğulanların sayı, ölənlərin sayı) şəhərsalma siyasətinə, məskən və

ərazilərin inkişaf xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ərazinin və təbii resurslarının kompleks dəyərləndirilməsi. Rayon planlaşdırılmasında ərazinin dəyərləndirilməsi təbii şəraitin və resursların təhlilini, təsərrüfat obyektlərinin və əhalinin müasir yerləşdirilməsini, eləcə də perspektiv şəhər, iri kənd təsərrüfatı və rekreasiya tikintisinin yerləşdirilməsi üçün ehtiyat meydançalarının xarakteristikasını və sistemləşdirilməsini daxil edir. Beləliklə, rayon planlaşdırılmasında ərazinin təhlili, onun elə xüsusiyyətlərini aşkara çıxardan tədqiqat kompleksidir ki, burada ərazinin perspektiv istifadə istiqamətləri müəyyən edilir. Ərazinin kompleks dəyərləndirilməsi təsərrüfatın bütün sahələrinin səmərəli yerləşdirilməsinə, təbii resursların daha effektiv istismar olunmasına və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir.

Rayon planlaşdırılmasında öyrənilən **təbii resurslara** ərazi, hava hovuzu, bioloji, mineral, su və estetik resurslar aiddir. Resurslar dəyərləndirilən zaman, layihəçilər və tədqiqatçılar təbii mühit komponentlərində olduğu kimi, hər bir resursun mühümlüyündən və onun yayılma dərəcəsində asılı olaraq limitləşdirilən (müəyyən hədd qoyulan), fəal və aparıcı təyinatlardan istifadə edirlər.

Ölkəmizin urbanizasiya sahələrində **ərazi resursları** hal-hazırda getdikcə məhdudlaşır. Buna görə də dəyərli kənd təsərrüfatı torpaqlarının itirilməsinə yol verməmək üçün istifadə növü artıq mövcud olan ərazilərdə sıxlaşma artır, lakin bu isə, bir şox hallarda, təbii mühitin bərpaolunmaz dəyişikliklərinə, onun sənayenin əraziyə vurduğu təsir və yüklənmələrə qarşı davamlılığını aşağı salınmasına gətirib çıxarır.

İstənilən coğrafi zonanın bütün ərazilərində, hər şeydən əvvəl, onun təbii mühit komponentlərinin daimi xarakteristikaları öyrənilir. Onlara ən əvvəl, təhlili zamanı ərazinin litoloji xüsusiyyətləri, onun tektonikliyi və seysmik fəallığı, faydalı qazıntıla-

rin yatımı və emalı, onların yayılma sahəsi araşdırılan geoloji quruluş aiddir. Rayon planlaşdırılmasında relyefə böyük əhəmiyyət verilir, çünki onun ərazinin istifadə xarakterinə təsiri olduqca böyükdür.

Ərazinin mühəndis-geoloji şəraiti - mühəndis hazırlığı üzrə lazımı tədbirləri təyin edir və həlledici şəkildə mənimsənilmə dəyərində təsir göstərir. İlk növbədə mühəndis-geoloji şərait ərazinin tikinti aparılması üçün yararlılığını göstərir, lakin qrunt sularının yatım səviyyəsi, ekzogen proseslərin intensivliyi və xüsusiyyətləri, subasma, sahillərin su anbarı vasitəsilə dəyişdirilməsi və s. kimi göstəricilər kənd təsərrüfatı və rekreasiya məqsədləri üçün dəyərləndirilmədə də istifadə olunur. Beləliklə, mühəndis-geoloji şərait haqqında çoxlu sayda məlumatlardan ibarət informasiya ərazi dəyərləndirilməsinin bütün mərhələlərində istifadə olunur.

Rayon planlaşdırılması sxemlərində təbii şəraitin **hidrotermik qrupu** hidrotermik komponentlərin yayılmasının regional xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır, öz növbəsində ərazinin istilik və rütubətlə təmin olunma şərtlərinə görə diferensasiya olunmasına, rayonlaşma üzrə elmi əsaslandırılmış tövsiyələr verməyə imkan yaradır, eləcə də perspektiv mənimsənilmə rayonlarını nəzərdə tutmağa və onların komfortluluq dərəcəsini və mənimsənilmə üçün əlverişliliyini təyin etməyə yol verir.

Hidrogeoloji şərait səthi suların hidroqrafik və rejim xüsusiyyətlərini əks etdirir və yerüstü su resurslarının hesablanması üçün başlanğıc göstəricidir. Hidroqrafik xarakteristikalardan aşağıdakılar öyrənilir: çay şəbəkəsinin qatılığı, məcranın mailliyi, onların uzunluğu, çayların girinti-çixıntılıq dərəcəsi, məcranın eni, axının sürəti və çayların dərinliyi, nohur və göllərin sahəsi. Alınmış məlumatlar sənayenin, əhalinin, kənd təsərrüfatının və ya istirahətin təşkilinin, meliorativ irriqasiya işlərinin su təhcizatı şəraiti dəyərləndirilən zaman qarşı-qarşıya qoyulur.

Rayon planlaşdırılmasında **iqlim şəraiti** dəyərləndirilən zaman

baxılan ərazinin çoxillik iqlim xüsusiyyətləri istifadə olunur: meteoroloji məlumatlar və iqlimin mövsüm dəyişiklikləri haqqında göstəricilər. Onların içərisində ən vacibləri - günəş radiasiyası, temperatur rejimi, səthin əksetmə qabiliyyəti, fəal temperaturların cəmi, şaxtasız mərhələnin müddəti, yağıntının illik miqdarı, qar örtüyünün gücü, torpağın donma və ərimə dərinliyi, külək rejimi, havanın rütubəti, ilin mövsümlərinə görə havanın vəziyyəti, bu mövsümlərin müddəti və s.

Təbii şəraitin *biogen qrupu - torpaq, bitki və heyvanlar aləmi* - ərazinin istifadə növlərinə görə dəyərləndirilməsində böyük rol oynayır. Torpaq, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün dəyərləndirilir. Rayon planlaşdırılmasında torpaq örtüyü haqqında məlumatlar xüsusi torpaq xəritəsinə köçürülür, onun üzərində torpaq rayonlaşması aparılır, kənd təsərrüfatı istifadəsi rayonları ayrılır. Torpaq örtüyünün xəritələşdirilməsi və onun dəyərləndirilməsi yararlı kənd təsərrüfatı zonalarının sərhədlərinin müəyyən edilməsinə, tikintinin və kənd təsərrüfatının balanslaşdırılmasına imkan verir.

Bitki örtüyü və heyvanlar aləmi ərazinin rekreasiya resursları, onun istismar-sənaye keyfiyyətləri və ya təbiətin qorunma obyektini baxımından öyrənilir. Bitki örtüyü meşəlik dərəcəsinə, eləcə də meşənin təbii tərkibinə, onun vəziyyəti, yaşı, yetişməsinə görə dəyərləndirilir. Heyvanlar aləmi iki aspektdə öyrənilir: istehsal dəyərinə görə və təbiətin qorunma obyektini kimi, ona görə də heyvanlar aləmi həm növ tərkibinə görə, həm də dəyişmə dinamikasına görə xarakterizə edilir. Bitki və heyvanların nadir növləri qorunmalıdır.

Rayon planlaşdırılmasında ərazinin kompleks dəyərləndirilməsi baxılan rayonun bütün əraziləri üçün həyata keçirilir. Kompleks dəyərləndirilmə bu və ya başqa təsərrüfat növünün: tikinti, kütləvi istirahət, kənd və meşə təsərrüfatının yerləşdirilməsi üçün ayrılmış sahələrin əlverişlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Ərazinin kompleks dəyərləndirilməsi zamanı müxtəlif metodik üsullardan istifadə olunur: təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya başqa növü üçün ərazinin əlverişlilik dərəcəsi balla hesablanan bal dəyərləndirilməsi müxtəlif ballar toplanaraq ümumiləşdirilmiş qiymət verilir və ərazinin hansı istifadə növünə uyğun olması haqqında yekun nəticə çıxarılır; təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya başqa növü üçün amillərin əhəmiyyətinə görə sıralanması.

Rayon planlaşdırılmasında ərazinin **demoqrafik həcmi** rayonun əhalisinin maksimum sayıdır. Əhali rayonun sərhədləri daxilində, ətraf mühitin qorunması şərtilə baxılan ərazinin resursları hesabına əhalinin gündəlik tələblərinin təmin olunması nəzərə alınaraq yerləşdirilə bilər. Rayonların demoqrafik həcmi, adətən, gündəlik fəaliyyətin daha vacib təbii komponentlərinin: sənaye və mülki tikinti üçün yararlı ərazilərin; şəhərətrafı kənd təsərrüfatı bazasının təşkili üçün zəruri olan kənd təsərrüfatı torpaqlarının; su resurslarının; əhalinin kütləvi istirahətinin təşkili üçün əlverişli ərazilərin təhlili yolu ilə təyin edilir. Ərazinin demoqrafik həcmi dəyişən ölçüdür və hər hansı normativ göstərici deyil.

Ərazinin kompleks qiymətləndirilməsi sxemində aşağıdakılar göstərilir:

- ♦ layihələndirilən rayon hüdudlarında şəhərsalma və təsərrüfat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına təsir edən amillər, o cümlədən faydalı qazıntıların sahələri, qorunan ərazilər, subasma zonaları və digər əlverişsiz təbii proseslər və təzahürlər, texnogen təsir və ətraf mühitin çirklənmə zonaları;
- ♦ faydalı qazıntı yataqlarının, subasma ərazilərinin, ətraf mühitin çirklənmə zonalarının sərhədləri;
- ♦ rayonun təbii iqlim, geoloji, mühəndis-inşaat və planlaşdırma şəraitini xarakterizə edən və ərazilərin şəhərsalma və təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən mənimsənilməsinin məhdudlaşdırılmasına təsir edən əlverişsiz geoloji, hidrogeoloji, atmosfer və sairə

prosesli (seysmik, sürüşmə, karstlar, eroziya, ekstremal yanğınlar və s.) sahələr;

• Ərazinin kompleks qiymətləndirilməsi sxemində təbii və texnogen şəraitlərinə, o cümlədən sanitar-gigiyena və mühəndis-geoloji şəraitlərinə görə mülki və istehsalat tikintisi üçün əlverişsiz və məhdud əlverişli zonalar müəyyənləşdirilir.

Aparılmış kompleks qiymətləndirmə və müvafiq əsaslandırılmalar nəticəsində sxemdə müxtəlif növ şəhərsalma və təsərrüfat fəaliyyəti üçün tövsiyə olunan ərazilər göstərilir.

Rayon planlaşdırılmasının vacib vəzifəsi ərazi resurslarının aşkar edilməsi, yəni sənaye, məskunlaşma yerləri və iri mühəndis qurğularının ən səmərəli istifadə edilən tikinti fondlarının müyyən edilməsidir. Ərazinin səmərəli istifadə növləri üzrə paylanmasına ən uzun müddətə hesablanmış rayon planlaşdırılmasının təsiri nəticəsi kimi baxılmalıdır.

Ərazinin qiymətləndirilməsi - onun kompleks mühəndis-tikinti və planlaşdırma təhlilinin aşağıdakı planlaşdırma amillərinin qiymətləndirilməsini daxil edir:

1) təhlil edilən ərazinin mövcud ("dayaq") tikintiyə görə mövqeyi;

2) sanitar-gigiyenik şəraiti;

3) nəqliyyat, su, qaz təchizatı, çirkli suların axıdılması şəraiti, tikinti bazaların yaxınlığı və müxtəlif rayonlarda fərqli olan digər meyarlar.

Ərazinin kompleks təhlili, yalnız rayonun proqnozlaşdırılması, inkişafının prinsipial istiqamətləri nəzərə alınmaqla yerinə yetirilə bilər. Kompleks mühəndis-tikinti və planlaşdırma təhlili əsasında ərazinin istifadəyə yarayan və yaramayan kateqoriyalı meydançalara ayrılır.

İstifadəyə yararlı təklif olunan meydançalara aşağıdakı tələblər qoyulur: sahəsinin yetərliliyi; mühəndis-tikinti şəraitinin əlverişliliyi; mövcud olan tikililər; layihələşdirilən və tikilməkdə

olan dəmir yollarının yaxınlığı və ona əlverişli çıxışının olması; iri elektrik stansiyası və yaxud yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin olması; mövcud və tikilməkdə olan sənaye müəssisələrini nəzərə almaqla əlverişli sanitariya-gigiyena şəraiti, hakim küləklərin istiqaməti və s.

Ərazinin tikintiyə yararsız olması relyefin münasib olmaması, mühəndis-geoloji şəraitin əlverişli olmaması, ölçülərinin çatışmazlığı, faydalı qazıntı yataqlarının üstündə yerləşməsi, daşqınların və sellərin basması təhlükəsi, sanitariya-gigiyenasının əlverişli olmaması və s.

Şəhərlərin inkişafı üçün ərazilərin seçilməsi həm rayon layihələşdirilməsi və həm də rayon planlaşdırılma səviyyələrində aparılır. Rayon layihələşdirilməsi mərhələsində ərazinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti böyük olur: bu mərhələdə qəbul edilmiş qərarın sonrakı hallarda rolu böyük olur. Təbii şəraitin tikinti üçün əlverişli olmaması yaşayış tikintisinin dəyərinin artmasına güclü təsir göstərir (cədvəl 4.1.).

Cədvəl 4.1. [103]

Əlverişli olmayan təbii şəraitdə şəhərin tikinti dəyərinin artmasına hesablanmış nümunə

<i>Əlverişli olmayan amillər</i>	<i>Tikinti dəyərinin artması</i>	<i>Şəhərin yerləşdirilməsi variantları</i>			
		<i>Variant I</i>		<i>Variant II</i>	
		<i>Əlverişli təbii şərait olmayan sahə, bütün əraziyə görə, %</i>	<i>Tikintinin dəyərinin artması, %</i>	<i>Əlverişli təbii şərait olmayan sahə, bütün əraziyə görə, %</i>	<i>Tikintinin dəyərinin artması, %</i>
Yerin meyilliyi, % 5-dən 18-dək	4 6	20 -	0.8 -	30 40	1.2 2.4

Cədvəl 4.1. [103]-in davamı

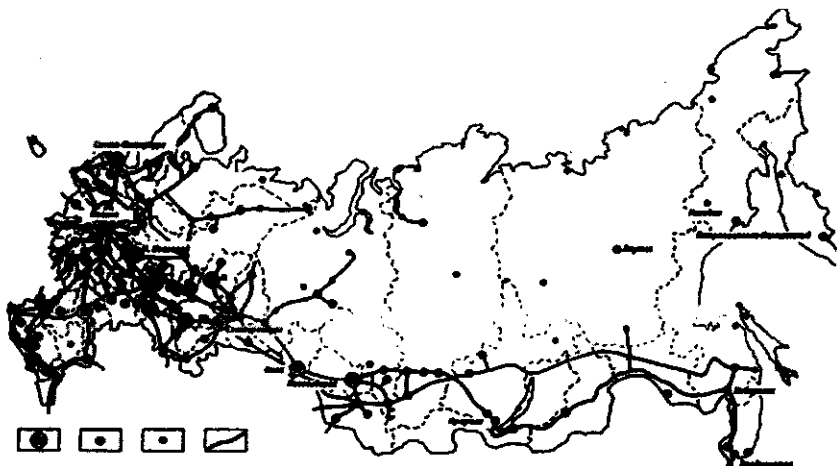
Subasar və su altında qalan	5	-	-	30	1.5
Bataqlaşmış	2	30	0.6	-	-
Yeraltı mədən işləmələri	4	10	0.4	-	-
Əlverişli formada olmaması	2	-	-	100	-
	Cəmi	-	1.8	-	7.1
Tikinti işlərinin dəyərinin I variantla müqayisədə əlverişli təbii şərait amilləri olmayan	-	-	-	-	5.2
II variantda artması, %-lə	-	-	-	-	5.3

4.3.Ərazi vahidlərinin planlaşdırılma strukturu

Planlaşdırılma strukturu - ərazinin nizamlanmış məkan elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, ierarxik asılılığını və bütövlüyünü göstərən sxemləşdirilmiş modeldir. Ərazinin planlaşdırılma strukturlaşdırılması zamanı məkanın tərkib hissələri olan xətti-düyük və zona elementlərindən istifadə olunur.

Ərazinin planlaşdırılma karkası - planlaşdırılma oxlarını (xətti strukturlar) və planlaşdırılma düyünlərini (mərkəz) daxil edən bir xətti-düyük sistemini təqdim edir. Təbii və antropogen (urbanizasiyalaşmış) karkasları ayırırlar. Planlaşdırılma karkası ierarxik quruluşa malikdir: karkasın ölkə, region, rayon və onun hissələrindən ibarət tərkib hissələrini ayırmaq mümkündür.Şəkilə (şəkil 4.2.) Rusiyanın xətti-düyük planlaşdırma strukturuna

malik olan əsas məskunlaşma karkası göstərilmişdir [75].

Şəkil 4.2. RF-nin əsas məskunlaşma karkası (Q.Lappo):
1-iri aqlomerasiyalar; 2- böyük şəhərlər; 3- dayaq karkas qovşaqları-kiçik, orta şəhərlər (mərkəzlər); 4-magistrallar-əsas iqtisadi xətlər.

Urbanizasiya düyünləri (mərkəzlər) - bir qayda olaraq, nəqliyyat-kommunikasiya oxlarının boyunca və onların kəsişməsində yerləşən iri şəhər və aqlomerasiyalardır.

Urbanizasiya oxları - nəqliyyat-kommunikasiya koridorlarını yaradan avtomobil, dəmiryol magistrallarının, telekommunikasiya və elektroötürücü xətlərinin, qaz və neft kəmərlərinin cəmidir (şəkil 4.3) [25].

Təbii düyünlər (mərkəz) - təbiət baxımından daha dəyərli iri təbii ərazi yaranışlarıdır (qoruqlar, müvəqqəti qoruqlar, milli parklar).

Təbii oxlar-bir qayda olaraq, çay boyunca formalaşan su hövzəsi, meşə və b. təbii əraziləri daxil edən xətti təbii strukturlardır. Onlar vəhşi heyvan və bitkilərin miqrasiya koridorlarıdır.

Şəkil 4.3. Sankt-Peterburq aqlomerasiyasının urbanizasiya karkası (Q.Lappo).

Çox vaxt çayyanı ərəzilər kifayət qədər meşəlik olmur, buna görə də çayların suyu qorunan zonaların hüdudlarında çayın ölçüsü və çay vadilərinin quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların ekoloji dayanıqlığını artırmaq və kənd təsərrüfatı sahələrindən çirklənmə maddələrinin yağışla yuyularaq və çaylara axaraq onu çirkləndirməsinin qarşısını almaq məqsədilə meşə əkilməsi tələb olunur.

Planlaşdırma oxları və mərkəzləri arasında yerləşən ərazilər planlaşdırma karkasının *doldurma elementini* yaradır, hansı ki, öz növbəsində növbəti ierarxik səviyyədə karkas və doldurma elementlərini yaradır. Planlaşdırma karkasının doldurması (məzmunu) bircinsli deyildir və müxtəlif əlamətlərinə görə seçilən zonaları daxil edir. Belə ki, iri ərazi vahidlərinin zona tərkib hissəsi - kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı əraziləri (məskənlərlə, kommunikasiyalarla, istehsalat kompleksləri ilə birlikdə), akvatoriyalar, rekreasiya zonaları, təbii ərazilərdir [91, 106].

Ərazilərin davamlı fəaliyyət şərtlərindən biri məkanın polyarlaşma konsepsiyasının həyata keçməsidir. Bu konsepsiya - yaşayış mühitinin tərkib hissələrinin tarazlaşdırılmasının və sosio-sferanın bir məkana sığışmayan, eyni zamanda, insan üçün eyni dərəcədə zəruri olan iki ziddiyyətini təqdim edən təbiət və urbanizasiya elementlərinin növbələşməsinin təmin olunmasından ibarətdir. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin, hüquqi aktlarla dəstəklənən və mühitin deqradasiyasının (pisləşmə) qarşısının alınmasına və ərazi yaranışlarının davamlı inkişafının təmin olunmasına istiqamətlənmiş tənzimlənmə rejimlərinin təyin olunması çox vacibdir [75].

Ərazi vahidlərinin planlaşdırılma strukturunun təkmilləşdirilmə istiqamətləri. Məkanda urbanizasiya və təbii-ekoloji karkas elementlərinin, təsərrüfat fəaliyyətinin təyin olunmuş və hüquqi aktlarla təsdiq olunmuş rejimlərinə əməl edilməklə, tarazlaşdırılmış tərkibi və iri dispers şəkildə növbələşməsi mühitin deqradasiyasının (pisləşmə) qarşısının alınmasına və tələb olunan ekoloji tarazlığın saxlanılmasına səbəb olur. Həm ölkə, həm də ayrı-ayrı regionlar miqyasında təbiət, kənd təsərrüfatı və yüksək urbanizasiya ərazilərinin optimal nisbətinə nail olmaq vacibdir.

Ərazi planlaşdırılmasının müxtəlif ierarxik səviyyələrində planlaşdırılma həllərinin müfəssəlləşmə dərəcəsi müxtəlifdir. Ölkə və regionlar səviyyəsində ərazinin urbanizasiya və təbii-

ekoloji karkaslarının tarazlaşdırılmış yerləşdirilməsi və sonrakı formalaşması təmin edilir, ərazinin iriləşmiş rayonlaşma planlaşdırılması aparılır, xüsusi dövlət tənzimlənməsi zonaları ayrılır, onların ərazi təşkilinin tələbləri müəyyən edilir.

Yerli səviyyədə ərazilərin istifadə rejimləri və inkişaf parametrləri dəqiqləşdirilir və müfəssəlləşdirilir, onların struktur elementləri seçilir, ərazi planlaşdırılmasının daha yüksək ierarxik səviyyələrində müəyyən edilmiş ərazinin inkişaf strategiyasına əsasən ərazi-planlaşdırılma həllərinin diferensiasiyası həyata keçirilir

4.4. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasının daxili fərqləri

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılmasında rayonlaşdırma - ölkənin ərazi təşkilinin təkmilləşməsində müxtəlif rol oynayan rayonların ayrılmasını nəzərdə tutur. Planlaşdırılmış rayonlaşdırmanın baza elementi, yerli səviyyədə mövcud inzibati ərazi bölgüsüdür.

Rayonların funksional profili onların gələcək inkişafının yalnız ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Konkret məskənlərin və ərazilərin layihə-planlaşdırılma sənədlərinin, inkişaf proqram və planlarının işlənilməsi zamanı onların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Urbanizasiya rayonlarının inkişaf xüsusiyyətləri və strategiyası. Urbanizasiya rayonları iri, böyük və fəal inkişaf edən orta şəhərlərin bazasında formalaşır və şəhər əhalisinin, şəhər funksiyalarının yüksək konsentrasiyası və əhalinin fəal əmək, sosial, rekreasiya hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Onlara paytaxt şəhərləri və ölkənin milli məskunlaşma sisteminin dayaq mərkəzlərinin təsir rayonları aiddir.

Urbanizasiya rayonlarının inkişaf strategiyası aşağıdakıları nə-

zərdə tutur:

- ♦ Funksional cəhətdən rəngarəng strukturun inkişafı, ərazidə şəhər funksiyaları sıxlığının artması, “şəhər - şəhərətrafi” sistemdə funksiyaların fəal şəkildə yenidən bölüşdürülməsi;

- ♦ İstehsalat kompleksinin elmi-texniki səviyyəsinin artması və kənd təsərrüfatının intensivləşməsi, onun industrial əsaslara keçirilməsi;

- ♦ Ətraf mühitə çirəkəb mənbələrinin təsirlərinin ümumi cəmi nəzərə alınmaqla ekoloji tələblərin artması;

- ♦ Şəhərətrafi daşınmaların, xüsusilə də dəmiryolunun təkmilləşməsi və inkişafı, şəhər və şəhərətrafi sənəsinin nəqliyyatının yeni düyünlərinin tikilməsi.

Təbii rayonların inkişaf xüsusiyyətləri və strategiyası. Təbii rayonlar təbii landşaftın üstünlük təşkil etdiyi əraziləri daxil edir: iri təbii komplekslər, kurort-rekreasiya və turizm potensialı yüksək olan rayonlar. Təbii rayonların əsas funksiyaları dəyərli təbii komplekslərin qorunması, istirahətin, sanator-kurort müalicəsinin, turizmin təşkilidir.

İri təbii kompleksləri daxil edən rayonların inkişaf strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ♦ Təbii-təbiət komplekslərinin, flora-faunanın növ tərkibinin qorunması məqsədilə ərazilərin müfəssəl funksional zonalaşmasının həyata keçirilməsi;

- ♦ Ərazilərin funksional zonalaşmasına uyğun olaraq, təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

- ♦ Ərazilərdən istifadə rejiminin kəskinləşdirilməsi, həmçinin ekoloji reqlamentlərin pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının ciddiləşdirilməsi;

- ♦ Ekoloji turizmin inkişafı;

- ♦ Enerji təchizatının ekoloji cəhətdən təmiz və ənənəvi olmayan növlərinin inkişaf etdirilməsi;

Yüksək turizm-rekreasiya potensialı olan rayonların inkişaf strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ♦ Turizm və istirahət infrastrukturunun inkişafı, tursitlər və istirahət edənlər üçün xidmət sisteminin yaradılması üzrə sahibkarlığın stimullaşdırılması;
- ♦ Milli-təbii və tarixi-mədəni rekreasiya resurslarından səmərəli istifadə üçün şəraitin təmin edilməsi;
- ♦ Avtoservis şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi, tursit və rekreasiya mərkəzlərinin tranzit-nəqliyyat axınlarından izolyasiya olunmasını təmin edən dövrələmə avtomobil yollarının tikintisi;
- ♦ Ekoloji cəhətdən təmiz enerji təchizatı növlərinin inkişaf etdirilməsi.

Kənd təsərrüfatı rayonlarının inkişaf xüsusiyyətləri və strategiyası. Kənd təsərrüfatı rayonları kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların üstünlük təşkil etməsi və kənd əhalisinin yüksək faizi ilə xarakterizə olunur. Bu rayonların aparıcı funksiyası kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı və emalıdır.

Kənd təsərrüfatı rayonları yüksək və aşağı aqroresurs potensialı ola bilər. Yüksək aqropotensialı olan kənd təsərrüfatı rayonlarının inkişaf strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ♦ Kənd təsərrüfatı istehsalının gələcəkdə intensivləşdirilməsi (səmərələşdirilməsi);
- ♦ Yaranmış iri aqrosənaye komplekslərinin inkişafının saxlanması və stimullaşdırılması;
- ♦ Şəhər məskənlərinin sosial-iqtisadi potensialının yerli sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalatı, əhaliyə xidmət sferasının inkişafı hesabına artırılması.

Aşağı aqroresurs potensialı olan kənd təsərrüfatı rayonlarının inkişaf strategiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ♦ Təsərrüfatın çoxsahəli effektiv formalarının inkişafı;
- ♦ İnvestisiyaların cəlb olunması üçün şəraitin yaradılması;

♦ Dövlət nəzarətini, kənd təsərrüfatı əhalisinin mobil xidmət formalarının inkişafının maliyyə dəstəyini, rayon mərkəzlərinin potensialından istifadəni;

♦ Yanacaq-energetika balansı strukturuna yerli yanacaq növlərinin cəlb olunması, mini SES-in tikintisi, külək və günəş enerjisindən istifadəni.

Rayon anlayışı hər yerdə - bütün dillərdə və ölkələrdə işlədilir və məkanın ərazi bölgüsü kimi qəbul edilir. İctimai-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində və idarə edilməsində ərazinin bir hissəsi müəyyən çərçivə daxilində istifadəyə cəlb edilir. Misal kimi siyasi-inzibati rayonları, yaxud planlaşdırma rayonlarını göstərmək olar.

Rayonlaşdırma anlayışı ərazinin nizama salınması (sahmana salınması) prinsipinə əsaslandığına görə ərazi vahidlərinin bir-birinə bitişik olması tələbatını irəli sürür. Göründüyü kimi, rayon və onun funksiyasının bir-birinə bağlı olması tələbatı rayon planlaşdırılması üçün başlıca şərtlərdən hesab olunur.

Rayon planlaşdırılması ərazi-istehsal sistemi olan iqtisadi-coğrafi rayonlarla da qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Faktiki olaraq iqtisadi-coğrafi rayonlar ölkə ərazisində həyata keçirilən rayon planlaşdırılmasının əsas obyektlərini təşkil edirlər.

İqtisadiyyat sahələri - sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat növləri və digər infrastruktur, təbii resurslar və məskunlaşmanın qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində formalaşan sosial-iqtisadi ərazi sistemləri (ərazi kompleksləri) iqtisadi-coğrafi rayonları əmələ gətirirlər.

Belə ərazi-istehsal sistemləri (kompleksləri) aşağıdakı obyekt və əlaqələrin təsiri nəticəsində yaranırlar.

1) daimi genişlənən və mürəkkəbləşən təbii resurslardan istifadə, ekoloji şərait və əhalinin fəaliyyət (təsərrüfat və digər) növləri arasındakı çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələr;

2) ərazinin nəqliyyat şəbəkəsi, enerji, su, qaz təchizatı və

əmək ehtiyatlarından istifadə əsasında yaranan ümumi iqtisadi əlaqələr: a) xammal və materialların ardıcıl mərhələlər üzrə kompleks emalının istehsal-texnoloji əlaqələri; b) müəssisələrarası detal və tamamlayıcı hissələr üzrə istehsal və kooperasiya əlaqələri;

3) təsərrüfat obyektləri və sahələri arasındakı istehsal-iqtisadi əlaqələr;

4 ayrı-ayrı sahibkarlıq (daxili və xarici) formalarına məxsus olan müəssisələr arasında əlaqələr və s.

Göstərilən obyekt və onların əlaqələrinin təsiri nəticəsində rayonun daxili strukturu da, onun xarici sərhədləri və beynəlxalq münasibətlərində dəyişikliklər baş verir.

Digər vacib metodoloji tələbat rayon planlaşdırılması obyektii sayılan rayonun miqyasının müəyyən edilməsidir.

Rayon planlaşdırılmasının tikinti spesifikasiyası ərazinin layihəplanlaşdırma işlərinin hazırlanmasında - 1: 100000, 1: 200000 miqyasında olan topogeodeziya xəritələrindən istifadə edilməsini tələb edir. Belə miqyaslı xəritələrdə şəhərlər, sənaye müəssisələri, nəqliyyat-kommunikasiyaların istiqamətləri və i.a. tək cəpunsonlarla (dairəvi şərti işarələr) təxmini yerləşməsini deyil, bütövlükdə konkret tikinti meydançalarında və trasslarda şəhərlərin yerləşməsini, sənaye müəssisələri, nəqliyyat və mühəndis-kommunikasiyalarının layihələşdirilməsidir.

Beləliklə, rayon planlaşdırılmasını ərazi çərçivəsinin genişləndirilməsinin müəyyən həddi olur. Rayon planlaşdırılmasında həddən artıq böyük ərazinin götürülməsi "keyfiyyət itkisinə" gətirib çıxarır, yəni rayon planlaşdırılması qaydalarından kənara çıxıla bilər.

Rayon planlaşdırılmasının əhatə etdiyi ərazinin aşağı həddi daha dəqiq müəyyənləşdirilir. Ərazinin ölçülərinin öyrənilməsi və layihələşdirilməsi üçün aşağı hədd kimi 1: 10000 olan topogeodeziya xəritləri əsas götürülür.

Adətən, rayon layihələşdirilməsinə müəyyən taksonomik miqyaslı iqtisadi və mikro rayonlar aid edilir.

Rayon planlaşdırma obyektlərinə yüksək taksonomik səviyyədə duran makro iqtisadi rayonlar aid edilmir. Azərbaycan Respublikası praktikasında rayon planlaşdırılması obyektinə hazırda mövcud olan 10 iqtisadi-rayon - Abşeron (Bakı şəhəri ilə birlikdə), Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın (sonuncu iki rayonun ərazisi işğal altındadır), Dağlıq Şirvan və Naxçıvan, həmçinin bütün inzibati rayon və şəhərlər aid edilir. Hələlik daha kiçik bölgülərdən təşkil edilən yerli özünüidarə orqanları - bələdiyyə ərazi vahidləri üzrə rayon planlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmir. Lakin dünya təcrübəsində bələdiyyələr üzrə də rayon planlaşdırılması aparılır.

Azərbaycan Respublikasında rayon və şəhərlər səviyyəsində rayon layihələşdirilməsi işlərinin genişləndirilməsinə tələbat böyükdür.

Ölkəmizin, regionların sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramları (2004-2008, 2009-2013-cü illər), ayrı-ayrı rayon və şəhərlərin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi haqqında dövlət layihələri və s. rayon planlaşdırılması tədbirlərinin daimi diqqətdə saxlanılmasını tələb edir.

Ərazi-istehsal komplekslərinin modelləşdirilməsi zamanı vəzifələri dəqiqləşdirərkən kompleksin ümumi ixtisaslaşması, tipi və strukturu ilə yanaşı həm də layihələşdirilən obyektlərin konkret əraziləri, tikinti meydançaları, yerləşmə şəraiti və variantları haqqında lazımi biliklərin olmasıdır. Ərazi-istehsal kompleksinin ümumi ideyasından rayon planlaşdırılmasının "tikinti şəhri" vəzifəsi ortaya çıxır. Belə şərhə kompleks modeli, konkret planlaşdırılması prizmasından keçdikdən sonra, mahiyyətə ilkin vəziyyətdən tamamilə fərqli yeni modelə çevrilir. Sonra daha iri rayona, ölkəyə dönərək alınan modeli digər rayonlarla müqayisə

etməklə vəzifənin həllinə yaxınlaşmaq lazımdır.

Beləliklə, yalnız iqtisadi rayonlaşdırılmanın ümumi metodoloji bazası əsasında və ərazi-istehsal komplekslərinin layihələşdirilməsi ilə birlikdə rayon planlaşdırılmasının işlənilib hazırlanması həll edilə bilər.

4.5. Azərbaycanı sənaye rayonlarının planlaşdırılması

Rayon planlaşdırılması obyektləri sırasında resurs rayonları və həm də şəhər aqlomerasiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Onlarla özünəməxsus digər xeyli problemlər bağlıdır.

Həm keçmişdə, həm də müstəqillik illərində zəngin təbii ehtiyatlara malik olduğuna görə Azərbaycanda mədənçixarma sənaye istehsal sahələri həmişə üstün yer tutmuşdur. Elə bu amillə bağlı olaraq mədənçixarma rayonlarında xammalın ardıcıl emalı və kompleks istifadəsi artdıqca emal sənaye sahələri xeyli inkişaf etdirilmiş və əhali sıxlığı artmışdır.

Mədənçixarma sənayesi çox sayda şəhər və qəsəbələrin “əsas” kimi çıxış edir. Abşeronda və digər neft hasilatı rayonlarında çox sayda, “neftçi” qəsəbələri (Sabunçu, Suraxanı, Bibiheybət) filiz hasilatı əsasında (Daşkəsən, Zəylik, Gümüşlü və s.) mədənçi şəhər və qəsəbələri yarandı. Aydınır ki, hazırda iqtisadiyyatın xammal yönümü gücləndiyindən mədənçixarma sənayesinin rolu heç də az deyildir.

Ancaq rayon planlaşdırılması üçün xammal rayonlarının təkə əhəmiyyəti və inkişaf miqyası mühüm deyildir, lakin onlar üçün diferensial yanaşma tələb edən mürəkkəb şərait xarakterikdir.

Mədənçixarma sənayesinin inkişafı ilə bağlı olan tikinti işləri faydalı qazıntı yataqlarının yayılması şəraitindən asılı olaraq aparılır.

Neft rayonlarında yaşayış binalarının tikintisini neftin yayıl-

dığı ərazilərdə yerləşdirilməsi məsləhət görülmür. Əsas maneə töredən amil kimi çökmələrin baş vermə təhlükəsi deyil, sanitarijiyena və yanğın şəraitidir.

Ona görə də bir qayda olaraq neftli və qazlı yaşayış massivləri neft və qaz yataqlarından kənarında yerləşdirilir. Ona görə də bu tədqiqatlarla bağlı olaraq son illər Abşeronun bir sıra neftli ərazilərində binaların tikintisinin qarşısı alındı və bəzi hallarda, hətta belə tikililərin sökülməsi qaçılmaz oldu.

Mədəncixarma rayonlarında iş yerlərinin pərakəndə halında yerləşdirilməsi səciyyəvidir. Neftli rayonlarda iş yerləri daha çox pərakəndə vəziyyətdə olur. Neftli rayonlarda müxtəlif müəssisələr yerləşdirmə baxımından əsaslı xüsusiyyətləri olduğundan onları bir neçə qrupa ayırırlar: 1) rayon ərazisində pərakəndə halda daimi yerdəyişmədə olan qazma obyektləri; 2) daha çox daimi yerləşməsi ilə səciyyələnən, həm də pərakəndə halda olan hasilat buruqlar obyektləri; 3) xeyli iri və uzunmüddətli qurğulardan ibarət neft və qaz yığılan və saxlanılan obyektlər; 4) rayonun mənimlənməsi və istifadəsinin dayaq bazasını formalaşdıran çox sayda obyektlər (tikinti bazası, təmir müəssisələri, kontor və trestlər, təmir-texniki müəssisələr və b.). Göstərilən obyektlər çox sayda işçilərə və bütün xidmət göstərən rayona nisbətən daha əlverişli yerləşmələri ilə fərqlənilir; 5) neftayırma və neftkimya istehsalları (qaz-benzin, dudu və yod-brom zavodları və s.), neft maşınqayırması, dərin özüllər zavodu və onların əmələ gətirdikləri iri şəhər və qəsəbələr. Abşeronda neft maşınqayırması, dərin özüllər zavodu və onlara xidmət sahələri iri qəsəbələrin yaranma bazasını təşkil etmişdir.

Beləliklə, digər mədəncixarma rayonlardan fərqli olaraq neft hasilatının əmələ gətirdiyi iş yerləri (yaşayış yerləri) özlərinin böyük pərakəndəliyi və diferensial xarakterləri ilə seçilir. Təkcə Abşeronda yüzlərcə belə qəsəbələr neft hasilatı və ona xidmət göstərən sahələrlə bağlı yaranmışlar. Hətta dünya şəhərləri tarixində dənizdə neft hasilatı ilə bağlı ilk dəfə yaradılan *Neft daş-*

ları qəsəbəsi məhz Azərbaycanın Xəzər sektorunda salınmışdır.

Neft və qaz hasilatı rayonlarında məskunlaşmaya təsir göstərən amil - nəqliyyat şəbəkəsinin təşkili məsələsidir. Azərbaycanın köhnə Bakı ətrafı neft mədənlərində xam nefti daşımaq üçün eyni vaxtda paralel olaraq həm dəmir yolu və həm də boru kəmərləri çəkilmişdir. Hazırda Xəzər sektorundan neftin daşınmasında sualtı kəmərlərindən, quruda, həm də dəmir yolundan istifadə edilir. Lakin yeni mənişənən neft rayonlarında daşınmalar daha çox boru kəmərləri vasitəsilə həyata keçirilir. Burada müxtəlif yüklər və avadanlıqların daşınmasının xeyli artması avtomobil nəqliyyat şəbəkəsinin əhəmiyyətini genişləndirir. Neft rayonlarında ən səmərəli nəqliyyat növünün yerini avtobuslar tutur. Avtobuslarda işçilərin iş yerlərinə və evlərinə daşınması həyata keçirilir.

Neft-qaz rayonlarında məskunlaşmanın məqsədəuyğun sistemi belə halda rayonun dayaq mərkəzi, elmi-texniki təchizatı, neftayırmanı və s. həyata keçirən **1) iri şəhər şəklində** idarəetmə, 2) neft-qazın toplanması və saxlanılmasını həyata keçirən **neft mədənləri mərkəzləri** və 3) neftçilər yaşadıkları qəsəbələrlə təmsil olunurlar (şəkil 4.7.).

Filiz mədənçıxarma rayonunda məskunlaşma xeyli rəngarəng xarakter alır və filiz yataqlarının işlənməsi xüsusiyyətləri, işçilərin iş yerlərində cəmləşmə dərəcəsi, saflaşdırma fabrikinin yerləşməsi və s. ilə müəyyən edilir.

Yataqlar yığcam yerləşdiyi və saflaşdırma fabriki yaxında olduğu halda mərkəzləşdirilmiş məskunlaşma məqsədəuyğun sayılır. Dağlıq ərazidə yerləşən Daşkəsən filiz mədənçıxarma rayonunda yataqlar pərakəndə halda yerləşdiyinə görə saflaşdırma fabriki olan yerdə iri Daşkəsən şəhəri, yataqlar olan yerdə isə Yuxarı Daşkəsən qəsəbəsi salınmışdır. Azərbaycanın qızıl və əlvan metal hasilatı, tikinti materialları, mineral su doldurma və s. mədənçıxarma sahələrində məskunlaşma pərakəndə xarakter daşıyır.

4.6. Azərbaycanca kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılması

Kənd təsərrüfatı istehsalı - geniş ərazilərdə yayılması, təbii şərait və torpaqlardan istifadəsi ilə özünəməxsus əlaqələnməsi, istehsal proseslərinin mövsümi xarakter daşması, tarixən yaranmış və müəyyən dərəcədə səpələnmiş halda olan məskunlaşması və bir çox digər amillərlə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatı rayonlarında planlaşdırmanın özünəməxsus qayda və yanaşmalarını qabaqcadan müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Kənd təsərrüfatı bir rayonun ərazi-istehsal kompleksində aparıcı, digərlərində (sənaye, kurort rayonlarında) köməkçi yer tutmasına baxmayaraq istənilən halda o rayonun bütün təsərrüfatları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Ona görə də, kənd təsərrüfatı mövzusu, rayon planlaşdırma layihələrində nəzərdə tutulan bütün ərazi obyektlərində, bir növ "hərtərəfli" əhəmiyyət daşıyır. Özü də burada söhbətin, bütün ərazinin layihələşdirilməsindən getdiyini demək daha doğru olardı.

Kənd təsərrüfatı rayonlarının plana alınması bir qayda olaraq inzibati-ərazi vahidlərinin sərhədləri daxilində aparılır. Onların sırasına inzibati kənd rayonları, bələdiyyə özünüidarə əraziləri və b. aid edilir, belə ki, bu bölgülər kənd təsərrüfatının ərazi təşkilinə uyğun gəlirlər. Azərbaycanda təşkil olunan bələdiyyə idarələri hələlik kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili ilə məşğul olmurlar. Lakin, Azərbaycan şəraitində suvarma və meliorasiya işləri ilə bağlı mühəndis qurğuları layihələşdirildiyinə, sistemlər yaradıldığına görə bələdiyyələr üzrə də rayon planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi faydalı olardı. Aparılan tədqiqat-layihə işləri əsasında rayonların sərhədlərində dəyişikliklər və yaxud dəqiqləşdirmələr haqqında təkliflər verilə bilər. Aşağıda kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılmasının ən başlıca kompleks prob-

lemlərinə baxılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması, həcmi və ərazi təşkilinin müəyyən edilməsi. Bu problem, rayonun təbii resurslarını, xüsusilə torpaq, aqroiqlim, hidroloji və həm də sosial-iqtisadi və digər amillər və şəraitin diqqətlə öyrənilməsi əsasında həll edilir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təbii, əmək və material resurslarından tam istifadə edilməsinə imkan verən kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli təşkili üzrə təkliflərdə aşağıdakılar göstərməlidir:

1) proqnoz tələbatları nəzərə almaqla, əlverişli şəraiti olan iqtisadi cəhətdən ən yüksək səmərə verən rayon, onun hissələri (zonaları) və ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ixtisaslaşdırılma sahələrinin müəyyən edilməsi;

2) əsas kənd təsərrüfatı sahələri məhsullarının məqsədəuyğun sayılan həcmi və həmçinin yerli və rayon müəssisələrində emal ediləcək məhsulların həcmi;

3) torpaq istifadəçiləri arasında torpaq fondunun bölgüsü, həmçinin kənd təsərrüfatında istifadə məqsədilə torpaqların genişləndirilməsi, meliorasiya, suvarma və su çıxılması tədbirləri hesabına yeni torpaqların mənimsənilməsi də daxil edilməklə, əsas istehsal vasitələrinə olan tələbat;

4) kənd təsərrüfatı istehsalında və onunla bağlı müəssisələrdə işçi qüvvəsinə olan tələbat;

5) kənd təsərrüfatı istehsalının optimal ərazi təşkili (təsərrüfatların pay torpaq sahələri və istehsal məntəqələrinin yerləşdirilməsi). Yerli şəraiti və xüsusiyyətləri nəzərə almaqla istehsal sahələrinin optimal ölçülərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rayon planlaşdırılmasının ərazi quruluşu layihələri daha dəqiq əsas olmaqla təsərrüfatlararası torpaq quruluşu, ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisəsi və istehsal vahidləri üzrə və nümunəvi təsərrüfatların sxematik layihələrinin prinsipi-

al həllinə təminat verməlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və ərazi təşkilinin əsaslandırılması üzrə təkliflər və hesablamalar kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılmasının bütün sonrakı məsələlərinin həlli üçün çıxış nöqtəsini təşkil edir. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılması vəzifələri əsaslı surətdə dəyişmişdir. Yeni yaradılan kooperativ, fermer və kəndli fermer təsərrüfatları, həmçinin xidmət müəssisələri, idarələri, dövlət orqanları və b. fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi kənd rayon layihələşdirilməsi qarşısında mürəkkəb vəzifələr qoyur. Bazar münasibətləri şəraitində bu vəzifələrin həlli o zaman mümkün olar ki, bütün təsərrüfat subyektləri və sosial strukturlar tərəfindən qəbul oluna biləcək əsaslandırılmış təkliflər verilsin. Kənd təsərrüfatı coğrafiyasının ən başlıca vəzifəsi təbii və iqtisadi şəraitinə görə fərqlənən, ən az əmək sərf etməklə yüksək məhsuldarlığı təmin edən kənd təsərrüfatı əzarilərinin diferensial istifadəsinin əsaslandırılmasıdır.

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında şəraitin rəngarəngliyinə və onun kənd təsərrüfatının rayonlaşdırılmasına dair geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Akademik Q.Ş.Məmmədovun son işlərindən birində deyilir: “Respublikamız təbii komplekslərin rəngarəngliyi və təbii resursların zənginliyi ilə seçilir. Bu amillər kənd təsərrüfatının ərazi təşkilinin əsas amilləri kimi çıxış edir” [2]. Bu amillər mövqeyindən, həmçinin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı rayonlaşdırılması aparılır. Bu rayonlaşdırmada Azərbaycanın müasir ictimai-iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətlərini, aqrar-sənaye inteqrasiyasını, elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında yeni təsərrüfat sistemlərinin yaranmasını nəzərə alaraq aşağıdakı kənd təsərrüfatı rayonları ayrılmışdır: Abşeron, Lənkəran-Astara, Şirvan, Quba-Xaçmaz, Muğan, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Naxçıvan [2]. Son illər təkcə kənd təsərrüfatı sahələrinin diferensiasiyası üzrə deyil, həm də əhalinin fəaliyyəti və sosial

şəraiti nəzərə alınmaqla bütövlükdə kənd yerlərinin rayonlaşdırılmasının aparılması daha məqsədəuyğun sayılır.

Bizim üçün önəmlisi kənd təsərrüfatı rayonlarının planlaşdırılmasının, müəyyən dərəcədə rayonun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından, çox geniş emil və şəraitlərin təhlili əsasında hərtərəfli və kompleks istifadə edilməsindən irəli gəlməsidir.

Kənd məskunlaşma sisteminin inkişafı. Sovetlər dönəmində kənd məskunlaşması ilə bağlı rayon planlaşdırılması qarşısında kənd məskənlərinin sayının azaldılması və yaxud da dağ kəndlərinin düzən ərazilərə köçürülməsi kimi radikal xarakterli vəzifələr qoyulurdu. Belə ehtimal olunurdu ki, ölkənin həddən artıq çox kiçik kəndləri kənd yerlərində məhsuldar qüvvələrin daha məqsədəuyğun təşkilinə cavab vermir. Ona görə də, belə ehtimal olunurdu ki, rayon planlaşdırılmasında əsas istiqamət kənd yaşayış yerlərinin iriləşdirilməsi və onların ümumi sayının azaldılması olmalıdır. Azərbaycanda bəzən belə layihələr təklif olunur ki, dağ rayonlarının bütün kiçik kəndləri düzən-pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsi ilə kəndlərin sayı azaldılsın. Belə əsassız təkliflər üzündən dağlıq ərazilərdə kimsəsiz-insansız zonalar yaranır ki, bu da həmin ərazilərin ümumi inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Bir qayda olaraq daha perspektivli kəndlərin seçilməsi və əhalinin mədəni-məişət müəssisələrinin, xidmət obyekt və qurğularının əsas hissələrinin tədricən belə kəndlərdə toplanılması nəzərdə tutulurdu. Perspektivsiz adlanan, əlverişli təbii şəraiti (dağlıq ərazilər), istehsal mərkəzlərinə, yollara, mühəndis qurğularına yaxın olmayan kəndlərin tədricən ləğv edilməsi planlaşdırılırdı.

Uzun illər çox sayda kənd təsərrüfatı rayonlarının layihələşdirilməsində, kənd yaşayış məntəqələrinin yenidən qurulmasının ilkin əsası kimi götürülən prinsiplər belə idi. Həyat onun yararsız olduğunu göstərdi. Lakin onlar kənd yerlərinin düşünlülməmiş yanaşmalar kimi tarixdə qaldı.

Kənd məskunlaşması layihələrinin formalaşdırılması zamanı kənd yerlərində yaşayış məskənlərinin aşağıdakı funksiyalarının birləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır:

- 1) yerli mərkəzləri;
- 2) aqrar-sənaye birliklərinin mərkəzləri, emalatxanalar, aqrolizinqlər və şəhər müəssisələrinin fialialları;
- 3) kənd təsərrüfatı elmi-istehsal mərkəzləri;
- 4) istirahət yerləri;
- 5) mədənçıxarma, meşə emalı, ovçuluq təsərrüfatı, nəqliyyat xidməti və digər sərəpələnmiş halda yerləşən qeyri-kənd təsərrüfat müəssisələrində çalışan işçilərin məskunlaşma yerləri. Vahid məskunlaşma yerlərini layihələşdirərkən həm də buradakı qeyri-kənd təsərrüfatı əhalisinin kəfkirvari miqراسiyası nəzərə alınmalıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalına və əhaliyə xidmət göstərən sənaye müəssisələri, mədəni-məişət idarə və qurğularının kompleks yerləşdirilməsi. Onların tərkibinə: kənd təsərrüfatı məhsullarını ilkin emal edən sənaye müəssisələri, həmçinin təmir texniki stansiya və bazalar, anbar təsərrüfatı, elevator soyuducular, tərəvəz saxlama anbarları, rayon daxilində layihələşdirilən tikinti materialları istehsalı müəssisələri; əhaliyə xidmət edən idarələr (məktəblər, klublar, xəstəxana və digər idarələr); təbiətin qorunması, bərpası və zənginləşdirilməsi, suvarma, su çıxarma, eroziyaya qarşı tədbirlər, meliorasiya işləri, yaşıllıq salma, meşə və parkların salınması, su mənbələrinin çirkənmədən qorunması və i.a ilə bağlı olan mühəndis qurğularının (yol şəbəkəsi, su təchizi, kanalizasiya, qaz, elektrik enerjisi, telefonlaşdırma, kompüterləşdirmə) salınması. Kənd təsərrüfatı istehsalı və məskunlaşmanın optimal təşkili axtarışı əsasında geniş “kənd təsərrüfatı infrastrukturunun” daha yaxşı qurulması vəzifəsi həll oluna bilər.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, kənd rayonlarının layihələndirilməsinə başlıca tələbat-standart üsullardan

uzaq durmaqdır, belə ki, aydın başa düşülməlidir ki, bir rayon üçün təklif olunan layihə əlverişli olarsa, başqa bir rayon üçün tamamilə qəbul olunmaz sayıla bilər.

4.7. Ölkə və regionların ərazi təşkili layihələri

Ölkə və regionların ərazi təşkili layihələri strateji planlaşdırılma sənədidir və 25-40 illik perspektiv inkişafı nəzərdə tutur. Onlar ölkə və regionların ərazi təşkilinin dövlətin ümumsiyasi və sosial-iqtisadi məqsədlərinə uyğun olan təkmilləşdirilmə strategiyasını təyin edir, ərazi inkişafının və şəhərsalmanın milli və beynəlxalq proqramlarının koordinasiyasını (əlaqələndirilməsini) təmin edir.

Müxtəlif ərazi vahidləri üçün müxtəlif növ ərazi layihə sənədləşməsi hazırlanır [105].

Azərbaycan Respublikasının şəhərsalma qanunvericiliyi və qüvvədə olan tikinti normativ sənədlərinə əsasən aşağıda adları çəkilən şəhərsalma layihələrinin işlənməsi nəzərdə tutulur:

- ♦ Azərbaycan Respublikası əhalisinin məskunlaşmasının, təbiətdən istifadənin və istehsal qüvvələrinin ərazi təşkilinin Baş sxemi;

- ♦ əhalinin məskunlaşmasının, təbiətdən istifadənin və istehsal qüvvələrinin ərazi təşkilinin regional sxemləri;

- ♦ rayon planlaşdırma sxemləri və layihələri;

- ♦ şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məskənlərinin, kurortların, tarixi-mədəni və digər funksional ərazilərin Baş planları;

- ♦ yaşayış məskənlərinin hüquqları layihələri;

- ♦ yaşayış məskənlərinin, onların ayrı-ayrı funksional zonalarını və düyünlərinin müfəssəl planlaşdırma layihələri (ərazinin tikinti-planlaşdırma layihələri);

- ♦ məhəllələrin, mikrorayonların, şəhərsalma, memarlıq, land-

saft komplekslərinin, parkların, yaşayış məskənlərinin digər elementlərinin tikinti-planlaşdırma layihələri [167].

Ölkənin ərazi təşkili layihəsi (sxemi) ərazi planlaşdırılmasının vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəli sosial-iqtisadi və məkan inkişafının bütövlükdə ölkədə təmin olunması, əhali məskunlaşmasının optimal şərtlərinin, istehsalın, təbiət və tarixi-mədəni dəyərlərin səmərəli istifadə olunması və qorunmasının təmin olunması, mühitin ekoloji tarazlığının saxlanılması məqsədilə işlənir.

Ərazi layihələşdirilmə sənədləşməsində aşağıdakılar təyin edilir:

- ♦ Ölkə və regionların sosial-iqtisadi və ərazi inkişafı məsələlərinin prioritetləri;
- ♦ Prioritet və problemlə inkişafı olan region və məskənlər, onların statusu;
- ♦ Xüsusi dövlət tənzimlənməsi zonaları;
- ♦ Urbanizasiya karkası və məskunlaşma sistemi;
- ♦ Xüsusi qorunan təbiət əraziləri olan təbiət karkası;
- ♦ Beynəlxalq və ümumdövlət əhəmiyyəti olan nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunu.

Layihə materialları regional şəhərsalma layihələri; sahə sxemləri; sosial-iqtisadi inkişafın proqram və layihələri; təbiətin qorunması və təbiətdən istifadənin kompleks sxemləri; mühəndis və nəqliyyat infrastrukturunu; regional əhəmiyyətli mühüm ərazi obyektlərinin işlənilməsi zamanı istifadə olunur.

Regionun ərazi təşkili layihəsi (regional plan) Azərbaycan Respublikasının vilayət, əyalət, mahal, muxtar respublikaları başqa iri ərazi yaranışları üçün işlənir. Ərazi layihə sənədləşməsində aşağıdakılar təyin olunur: regionun sosial-iqtisadi və ərazi inkişafı strategiyası; dövlət və regional, eləcə də ərazi inkişafı sferasında yerli idarəetmə orqanlarının məsələləri; region əhalisinin həyat fəaliyyəti üçün optimal mühitin formalaşmasına kömək edən məsələlər.

Regional planın əsas vəzifələri bunlardır:

- ♦ regionun sosial, iqtisadi və ərazi inkişafının proqnozlarının təyini;

- ♦ istehsalatın inkişafına, məskunlaşma sisteminin, əhalinin məskənlərarası xidmətinin, rekreasiyanın, turizmin, unikal təbii komplekslərin, tarixi-memarlıq irsinin saxlanılmasına imkan yaradan ərazilərin səmərəli təşkili;

- ♦ regional sosial, nəqliyyat, mühəndis infrastrukturaların inkişafı;

- ♦ ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, ərazilərin təhlükəli təbii və texnogen proseslərdən mühəndis mühafizəsi prinsiplərinin təyini.

Regional planlar reallaşmanın birinci mərhələsi seçilməklə növbəti 20 ilə və daha çox müddətə hesablanır. Regional planlar adətən iki mərhədə işlənir: konsepsiya və regional plan.

Məskunlaşmanın regional sxeminin həyata keçirilməsinin birinci növbəli tədbirləri müvafiq regionun sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinin xüsusiyyətləri, Azərbaycan Respublikasının və həmsərhəd regionların sosial-iqtisadi problemləri ilə qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

Birinci növbəli tədbirlər ümumdövlət, regional, sosial-iqtisadi və məqsədli proqramların və şəhərsalma sahəsində normativ-hüquqi aktların işlənməsi üçün əsaslandırılmış kompleks təklifləri və ümumdövlət, regional, regionlararası əhəmiyyəti olan məskunlaşma və şəhərsalma sahəsində elmi-tədqiqat və layihə işlərinin siyahısını əhatə edir.

Perspektiv layihə və ərazinin müasir istifadəsi planlarında məskunlaşma sistemi, xüsusi rejimli istifadə əraziləri, ərazilərin zonalaşması, ümumdövlət, regionlararası, regional əhəmiyyətli mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunu obyektləri və kommunikasiyaları və digər prinsiplial layihə həlləri göstərilir.

Məskunlaşma sistemlərinin, mühəndis və nəqliyyat infrastrukturalarının formalaşması, ərazilərin təhlükəli təbii və texnogen proseslərdən mühafizəsi, kurort, turizm və rekreasiya zonalarının

və qorunan ərazilərin yerləşdirilməsi, azsaylı xalqların və etnik qrupların yaşadığı və təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı yerlərdə, ekoloji təhlükə və fəvqəladə vəziyyətli rayonlarda görüləcək tədbirlər sistemləri ilə əlaqədar layihə həllərini əsaslandırın və ya dəqiqləşdirən sxemləri regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işlənir.

Məskunlaşmanın regional sxeminin əsas müddələri şəhərsalma layihələndirməsinin sonrakı mərhələlərində, məskunlaşma və ərazi təşkili sahəsində fəaliyyətin yerli icra hakimiyyəti və ya bələdiyyə tərəfindən tənzimlənməsində və həmçinin layihələndirilən region hüdudları daxilində şəhərsalma prosesinin bütün iştirakçıları tərəfindən nəzərə alınır.

Müxtəlif Qərbi Avropa ölkələrində ərazi layihə sənədləşməsinin öz xüsusiyyətləri var. Məsələn, İsveç regional planlaşdırılmasının özəlliyi ondadır ki, orada əksəriyyət avropa ölkələrində qəbul olunduğu kimi şəhərsalma inkişafını koordinasiya edən (əlaqələndirən) daimi fəaliyyət göstərən regional planlaşdırılma orqanları yoxdur. İsveç regional planlaşdırılma modeli regional planların reallaşmasının ilk mərhələsində zəif ola bilər. Regional planların qısa müddətə işlənilməsi (6 il), onların fraqmentliliyindən və daima aktuallaşdırılma ehtiyacının olmasından xəbər verir.

Bir çox avropa ölkələrində ölkə və regionların ərazi təşkili layihələri strateji planlaşdırılma sənədləri kimi baxılır və növbəti layihələndirilmə mərhələlərində dəqiqləşdirilmə və müfəssəl işlənilmə tələb edir [76,100].

Yoxlama sualları

1. Hansı iri ərazi vahidlərini tanıyırsınız və onların fərqi nədir?
2. Ərazi vahidlərinin planlaşması təşkilinin məqsədi nədən ibarətdir və ona nailolma vasitələri hansılardır?
3. "Ərazi" və "ərazi resursları" anlayışlarının fərqi nədədir?
4. Təbii resurslara nələr aiddir? Onların hər birini ayrı-ayrılıqda xarakterizə edin.
5. Ərazi vahidlərinin urbanizasiya karkası nə deməkdir və o necə formalaşır?
6. Ərazi vahidlərinin təbii-ekoloji karkası nə deməkdir və hansı funksiyaları yerinə yetirir?
7. İri ərazilərin rayonlaşma planlaşdırılması nə deməkdir?
8. Urbanizasiya rayonlarının inkişaf strategiyası nəyi nəzərdə tutur?
9. Təbii rayonların (iri təbii komplekslər, kurort-rekreasiya və turizm potensialı yüksək olan rayonlar) inkişaf xüsusiyyətləri və strategiyası nədən ibarətdir?
10. Sənaye rayonlarının planlaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri?
11. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təbii, əmək və material resurslarından tam istifadə edilməsinə imkan verən kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli təşkili üzrə təkliflər hansılardır?
12. Kənd məskunlaşması layihələrinin formalaşdırılması zamanı kənd yerlərində yaşayış məskənlərində hansı funksiyaların birləşdirilməsi məqsədəuyğundur?
13. Ölkənin və regionların ərazi təşkili layihələrinin işlənilməsinin məqsəd və vəzifələri hansılardır?

V FƏSİL. ŞƏHƏR LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNİN MEMARLIQ-PLANLAŞDIRMA ƏSASLARI

5.1. Şəhərsalma sistemlərinin - məskunlaşma sisteminin düyün elementi kimi təkamülü

Şəhərsalma sistemi - məkanda təşkil olunmuş və qarşılıqlı əlaqədə olan maddi elementlərin - ərazinin müxtəlif səviyyələrində (miqyaslarında) cəmiyyətin həyat fəaliyyəti mühitini formalaşdıran texniki cəhətdən mənimsənilmiş ərazilərin, bina və qurğuların, yolların və mühəndis qurğularının, təbii komponentlərin cəmindən ibarətdir.

Ərazi səviyyələri deyərəkən qitənin, ölkənin, regionun, rayonun, aqlomerasiyanın, şəhərin məskunlaşma sistemləri nəzərdə tutulur.

Şəhərsalma sistemi təbii-texnogen (təbii-antropogen) sistem olub, özünə fəal şəkildə təbii komponentləri daxil edir. İstənilən şəhərsalma sistemi daim inkişaf (proqres və ya reqres), vəziyyətdədir. İnkişaf prosesinə həm xarici, həm də daxili amillər təsir göstərir. Məsələn, Abşeron regionu şəhərlərinin və bütün məskunlaşma sisteminin təkamül prosesinə: təbii-iqlim şəraiti, geosiyasi və makroiqtisadi vəziyyət, nəqliyyat kommunikasiyaları sistemi və başqa amillər təsir göstərmişdir.

Şəhərsalma sistemlərinin inkişafına bilavasitə ərazi şəraiti və resurslar təsir göstərir. Burada, resurslar iki yerə bölünür: **təbii resurslar** (faydalı qazıntılar, su mənbəyi, meşə və s.) və **antropogen** (kadr potensialı, əhalinin təhsil səviyyəsi, mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunu, sənaye-tikinti bazası və s.).

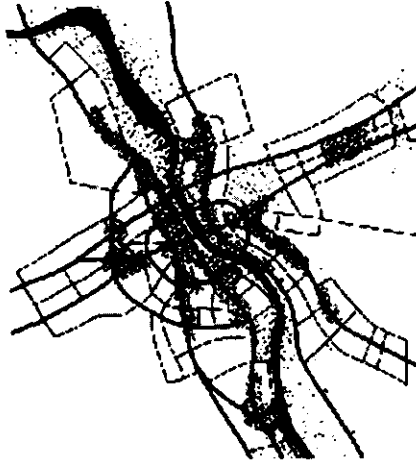
Ərazinin landşaftı və onun təbii resursları çox halda şəhərsalma sisteminin planlaşdırılma təşklini müəyyənləşdirir (faydalı qazıntı yataqlarının coğrafiyası sənaye müəssisələrinin vəziyyətini təyin edir, çayların və relyefin konfigurasiyası yaşayış yerlə-

rinin yerləşdirilməsinə təsir göstərir və s.). Demək olar ki, formalaşan şəhərsalma sisteminin şəkli təbii landsaftın şəklini izləyir.

Şəhərsalma sistemlərində baş verən prosesləri təsvir etmək üçün karkas, əsas (özül) anlayışlarından istifadə olunur.

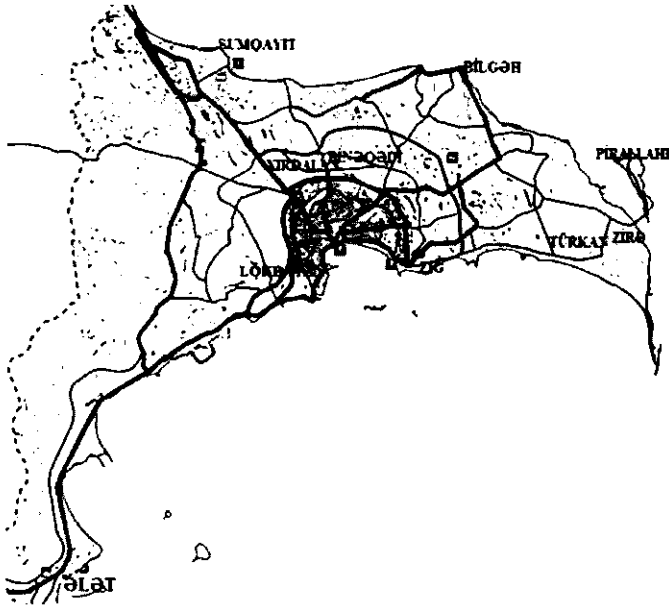
Karkas- zaman içində şəhərin nisbətən dəyişməyən, dayanıqlı qalan məkan-planlaşdırma təşklinin əsasıdır (şəhərsalma, nəqliyyat, ekoloji karkaslar) (şəkil 5.1, 5.2, 5.3).

Şəkil 5.1. İri şəhərin planlaşdırma strukturunun karkası

Məskunlaşma sisteminin tətbiqində **şəhərsalma karkası** - əsas sisteməyərən nəqliyyat-kommunikasiya koridorları və iri yaşayış məntəqələridir. Belə koridorların təsir zonası daha çox mənimsənilmiş və məskunlaşmış olur.

Şəhərə tətbiqində şəhərsalma karkası - nəqliyyat infrastrukturunun əsas oxları və düyünləri və onlara daxil olan şəhərin mühüm obyektləri və kapital tikintinin yerləşdiyi ərazilərdir. Şəhərsalma karkası şəhər planının hündəsi formasını müəyyənləşdirir və şəhərin ərazi inkişafı tendensiyalarını təyin edir.

Şəkil 5.2. Abşeron məskunlaşma sisteminin nəqliyyat karkası.

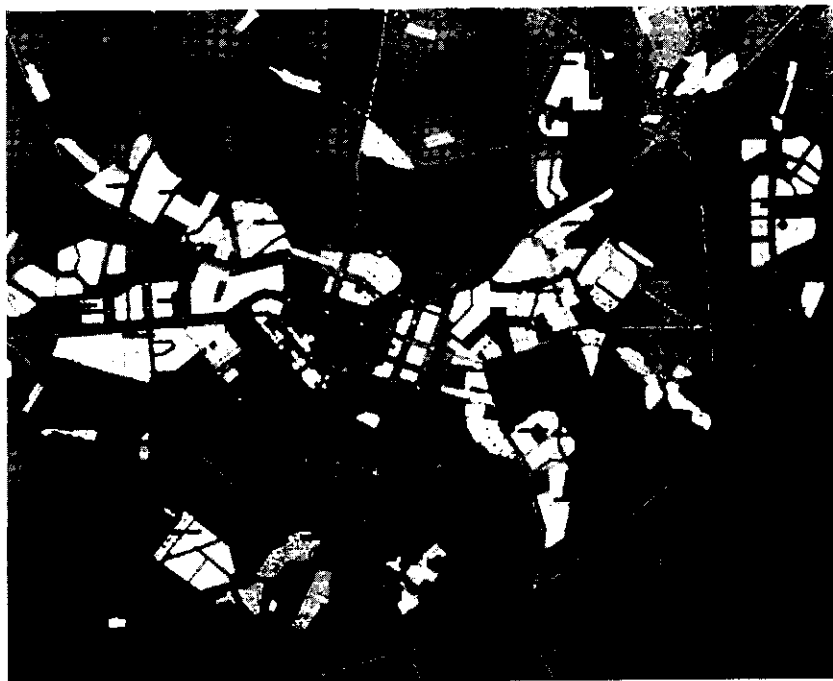
Əsas və ya “doldurulma” - çox da intensiv mənimsənilməyən ərazilərdir (yaşayış və sənaye rayonları, rekreasiya zonaları və meşə yaşıllıq masivləri, tikilmiş ərazilər). Karkas bu ərazilərin sərf olunması (doldurulması) hesabına inkişaf edir.

Şəhərsalma sisteminin prinsipcə fərqli üç tipini ayırmaq olar:

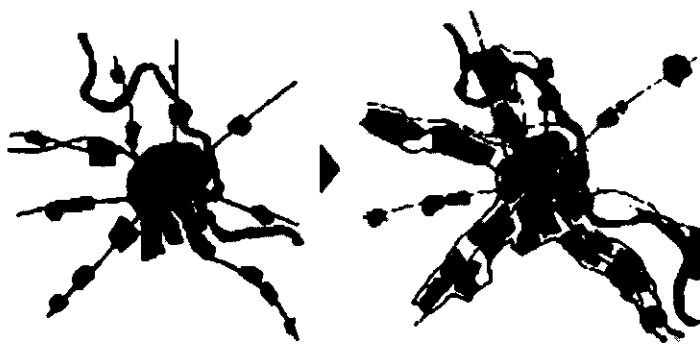
1) Aqlomerasiya - şəhər funksiyalarının yüksək dərəcəli inteqrasiyası, ərazilərin fasiləsiz mənimsənilməsi və nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin sıxlığı ilə xarakterizə olunur (şəkil 5.4).

Bir qayda olaraq aqlomerasiyalar iri tarixi şəhər mərkəzin əsasında formalaşır (Moskva, London, Paris, Bakı).

Aqlomerasiyalar ulduzşəkilli, barmaqşəkilli, buynuzlu sprut (dəniz heyvanı) şəkilli və başqa mürəkkəb formalarda olur. Bir qayda olaraq aqlomerasiyalar nüvə hissəsinə və xarici zonaya ayrılırlar:

Şəkil 5.3. Şəhərin ekoloji karkası.

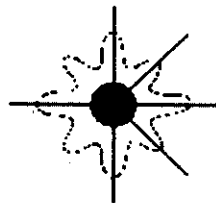
Şəkil 5.4. Aqlomerasiyanın formalaşması.

- aqlomerasiyanın nüvəsi (özəyi) - mərkəzdən 1 saat nəqliyyat məsafəsində olan ərazilərdir.

- aqlomerasiyanın xarici zonası - mərkəzdən 2 saat nəqliyyat məsafəsində olan ərazilər.

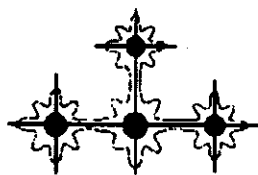
Aqlomerasiyaların sərhədləri çərçivəsində mərkəzdən uzaqlaşma dərəcəsinə - hərəkət intensivliyinin azalmasına görə intensiv rəqsi miqrasiya müşahidə olunur. İri aqlomerasiyaların bazasında *yerli məskunlaşma sistemləri* formalaşır ki, onlar üçün yerli sistemlər çərçivəsində “rəqsi” miqrasiyanı təmin edən vahid nəqliyyat sistemi xarakterikdir.

Aqlomerasiyalar monosentrik və polisentrik olur: **Monosentrik** (bir nüvəsi olan) aqlomerasiyalar ətrafındakı kiçik məskunlaşma yerlərini daxil edən iri şəhər-mərkəzdir. Monosentrik aqlomerasiya vahid orqanizm kimi formalaşır. Burada mərkəzə canatma tendensiyaları güclüdür və məskunlaşma strukturu ierarxikdir.

Polisentrik (çox nüvəsi olan) aqlomerasiy-

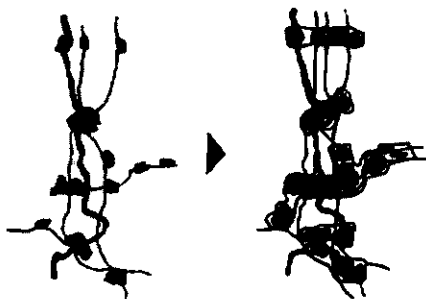
alar nisbətən sərbəst inkişaf edən şəhər-mərkəzlər kompleksinin olması ilə xarakterizə olunur ki, bu mərkəzlərin də böyüməsi onların yaxınlaşmasına və ərazi birləşməsinə gətirib çıxarır.

2) Məskunlaşma yerlərinin qrup sistemi (şəhərlər qrupu, məskunlaşma sistemi

qrupu) ayrı-ayrı məskənlərin dəqiq məkan ayrılması ilə xarakterizə olunur. Bu inkişaf etmiş nəqliyyat və funksional əlaqələrin olduğu halda mümkündür, çünki bu halda məskənlər qrupuna bütöv bir şəhərsalma yaranışı kimi baxmaq olar (şəkil 5.5.).

Qrup sisteminə daxil olan yaşayış məntəqələrini iri şəhərin rayonları ilə müqayisə etmək olar, onlar arasında əhalinin əmək, iş və ya mədəni-məişət məqsədləri ilə intensiv hərəkəti həyata keçirilir.

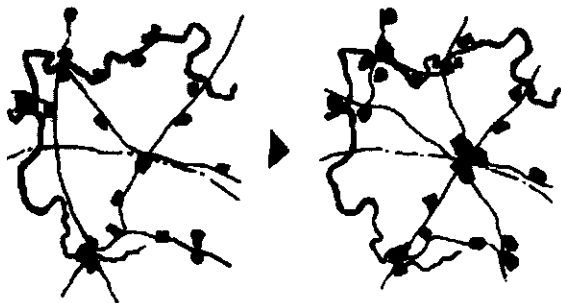

Şəkil 5.5. Qrup şəhərlər sistemi.

Məskənlərarası əlaqələrin intensivləşdirilməsi və çoxnüvəli məskunlaşma mərkəzi sisteminin formalaşması baş verir. Daha sonra bu karkasa yeni elementlərin daxil edilməsi, mürəkkəb lentvari - zolaq sahələrinin formalaşması mümkündür.

3) Şəhərlər assosiasiyası - böyük məkanları əhatə edən ərazi formalarıdır, burada məskənlər arasında əlaqələr intensiv deyil (əhalinin iş və mədəni-məişət məqsədləri ilə hərəkəti üstünlük təşkil edir).

Belə assosiasiyalarda (birləşmələrdə) həmişə dayaq idarəetmə və xidmət məntəqəsi olan şəhər-mərkəz seçilir. Bir qayda olaraq, assosiasiyaların tərkibinə (şəhər-mərkəzin təsir arealına) kiçik şəhərlər və qəsəbələr daxil olur (şəkil 5.6.).

Şəkil 5.6. Şəhərlər assosiasiyası.

Bu tip şəhərsalma sistemində şəhər-mərkəzi (bu çox vaxt rayonun inzibati mərkəzidir) daha çox inkişaf edir, həmçinin, mərkəzi baza məntəqəsinin rayon üzrə səpələnmiş kiçik yaşayış məskənləri ilə əlaqələrini təmin edən nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı da baş verir.

5.2. Yaşayış məskənlərinin məkan inkişafı və silsilə prosesləri

Hər bir şəhərin və ya başqa yaşayış məskəninin tarixi inkişafının müxtəlifliyi və fərdiliyinə baxamayaraq onların məkan inkişafını, ərazi böyüməsini üç əsas formaya aid etmək olar:

♦ şəhərin mərkəzi rayonlarında tikintinin sıxlaşdırılması, ərazi istifadəsinin intensivləşdirilməsi, fəal rekonstruksiya (şəkil 5.7.).

♦ şəhər sərhədlərinin genişləndirilməsi və yeni şəhər kənarı ərazilərin mənimsənilməsi (şəkil 5.8.).

Şəkil 5.8.

♦ şəhərin planlaşdırılma rayonlarının (şəhər-peyklərin) şəhər ərazisindən ayrılaraq sərbəst inkişaf etməsi, başqa sözlə, “şəhər tö-rəmələrinin” meydana gəlməsi (şəkil 5.9.).

Şəhərin təkamül prosesində bu sadalanmış məkan inkişafı formaları çox vaxt bir-birini əvəz edir.

Silsilə paradiqması (cədvəli) çərçivəsində şəhər özünü təşkil edən sistem kimi baxılır. Silsilə inkişaf nəzəriyyəsinə görə, şəhərsalma sisteminin (iri və çox iri, nəhəng şəhərlər, aqlomerasiyalar) təkamül prosesi zamanı inkişaf silsilələri bir-birini əvəz edir.

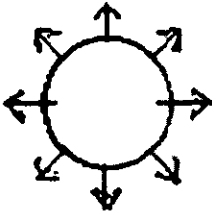
Şəhər inkişafında mərkəzdənqaçma tendensiyaları. Bu tendensiya - ərazinin böyüməsi, şəhərin sərhədlərinin genişlə-

Şəkil 5.7.

Şəkil 5.9.

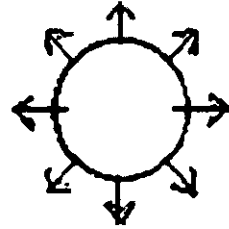
Şəkil 5.10.
Mərkəzdən qaçma
tendensiyası.

məsi, tikinti üçün yeni ərazilərin mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur (şəkil 5.10.). Nəticə etibarilə bu, kommunikasiyaların uzanmasına, şəhərdə hərəkətə sərf olunan zamanın artmasına, mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunun yüklənməsinə və nəqliyyatın bütövlükdə səmərəsiz işinə gətirib çıxarır.

Bu inkişaf silsiləsi - şəhərsalma sistemi qeyri-effektiv (səmərəsiz) işləməyə başladığı zaman başa çatır. Ərazi böyüməsi yavaşdır və ya dayanır, daxili məkan resurslarının axtarışı və nəqliyyat sisteminin rekonstruksiyası başlayır, şəhərsalma fəaliyyəti mərkəzə doğru yönəlir.

Şəhər inkişafında mərkəzə canatan tendensiyalar. Bu tendensiya - tikintinin sıxlaşması və fəal rekonstruksiyası ilə bütün məkan resurslarının, istifadə olunması ilə (mərtəbəliliyin artması, əvvəllər mənimsənilməmiş ərazilərin və yeraltı məkanların mənimsənilməsi) müşayiət olunur (şəkil 5.11).

Nəqliyyat karkasının çox yüklənməsi və mövcud ərazi resurslarının tükənməsi - yəni -dən ərazi böyüməsinə gətirib çıxarır, mərkəzə canatma tendensiyalardan mərkəzdən qaçma tendensiyalara keçid baş verir. Şəhərsalma fəallığı periferiyaya (şəhər ətraflarına) güclənir.

Şəkil 5.11. Mərkəzə
canatma tendensiyası.

Şəhərsalma sisteminin inkişaf mərhələlərinin bir-biri ilə əvəz olunmasına dünyanın bir sıra çox iri (nəhəng) şəhərlərinin misalında izləmək olar (o cümlədən XX əsrin ortalarından başlayaraq Bakının).

Şəhərdə struktur-planlaşdırma vahidlərinin ierarxiyası. Şəhər əraziləri müxtəlif miqyaslı struktur-planlaşdırılma vahidlərinə bölünür və onlar aşağıdakı göstərilən şəkildə ierarxiya təşkil

edir:

Planlaşdırma zonaları - Nəhəng (çox iri) şəhərlərin əraziləri əhalisi 1 mln.-dan çox ola bilən planlaşdırılma zonalarına bölünür.

Planlaşdırılma rayonları - İri və çox iri şəhərlərdə əhalisinin sayı 100 mindən 500 minə qədər olan planlaşdırılma rayonları ayrılır. Böyük, orta və kiçik şəhərlərdə planlaşdırılma rayonları şəhərin əsas funksional zonaları ilə (yaşayış zonası, sənaye zonası və s.) üst-üstə düşə bilər.

Mikrorayonlar (məhəllələr) - əhalisi 20 minə qədər, sahəsi 40 ha olan magistrallararası yaşayış əraziləridir.

Planlaşdırılma rayonlarının (zonalarının) sərhədləri təbii və ya süni səddlər ola bilər (çay, relyefin səviyyə fərqləri, avtomagistral, dəmiryol və s.).

5.3. Şəhərin planlaşdırılma təşkili

Planlaşdırılma quruluşu, şəhərin planlaşdırılma təşkilinin əsas prinsipləri. Planlaşdırılma strukturu - şəhər orqanizmini təşkil edən tərkib hissələri və elementlərinin qarşılıqlı əlaqəli vəhdətini xarakterizə edir. Əyani olaraq planlaşdırılma strukturu əsas funksional düyünlərin yerləşdirilməsi ilə və ayrı-ayrı funksional zonalar arasında nəqliyyat əlaqələrinin konfigurasiyası ilə ifadə olunur. Şəhər magistralları ona bitişik ərazilərlə birgə şəhər planının daha sabit elementidir (karkas).

Şəhərsalma sistemlərinin planlaşdırılma təşkilinin təsviri zamanı aşağıdakı anlayışlar istifadə olunur:

Şəhərin planlaşdırılma strukturunun **nöqtə elementi**: şəhərlər, iri ayrıca yerləşdirilmiş sənaye və energetika kompleksləri, əsas nəqliyyat düyünləri, funksional və ya kompozisiya mərkəzləridir (düyünlər, fokuslar). Mərkəz (düyün) - hər hansı əlamətin konsentrasiya (bir yerə cəmlənmə) nöqtəsidir. Şəhərdə bu - ictimai

xidmət mərkəzləri, nəqliyyat meydanları, kompozisiya fokusları və s.-dir.

Şəhərin planlaşdırılma strukturunun *xətti elementləri* (planlaşdırılma oxları) - çay vadiləri, dağ dərələri, dəniz sahilləri, nəqliyyat magistralları, mühəndis qurğuları, kompozisiya oxlarıdır. Planlaşdırılma oxları hər hansı əlamətin xətt boyunca konsentrasiyasıdır (kompozisiya və ya nəqliyyat oxları, funksional və ya vizual əlaqələr və s.).

Şəhərin planlaşdırılma strukturunun *zona elementləri* - təbiət, təsərrüfat və şəhərsalma xüsusiyyətləri parlaq ifadə olunan geniş ərazilər, meşə massivləri, su hövzələri, müxtəlif urbanizasiya dərəcəsi ilə və ya funksiya xarakteri ilə ərazilər, tarixi qorunan ti-kinti zonası, yataq zonası, sanitariya-müdafə zonası və s.-dir.

Eləcə də şəhərsalma sistemlərinin təsviri zamanı şəbəkə anlayışı da işlədilir (mühəndis-nəqliyyat, xidmət və ticarət şəbəkələri, məktəb və məktəbəqədər şəbəkələr və s.). Şəbəkələr planlaşdırılma strukturunun nöqtəvi, xətti və zona xassələrinə malikdir. Onun ən vacib xassələrindən biri onun sıxlığıdır.

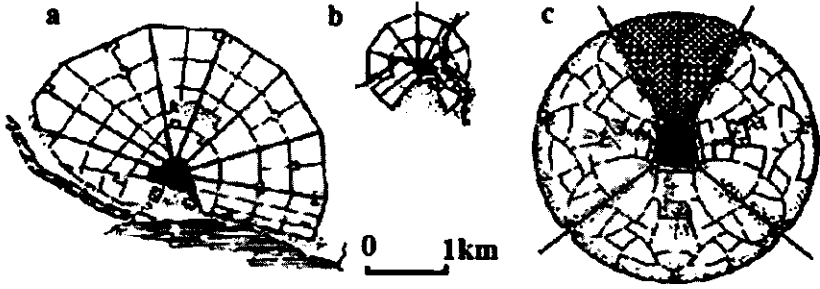
Sadalanan anlayışlarda ərazinin həm təbii, həm də antropogen elementləri müxtəlif miqyas səviyyələrində (məskunlaşma sistemindən başlayaraq mikrorayonadək) təsvir olunur.

Şəhər planının konfigurasiyasından asılı olaraq üç planlaşdırılma quruluşu tipi müəyyənləşdirilir:

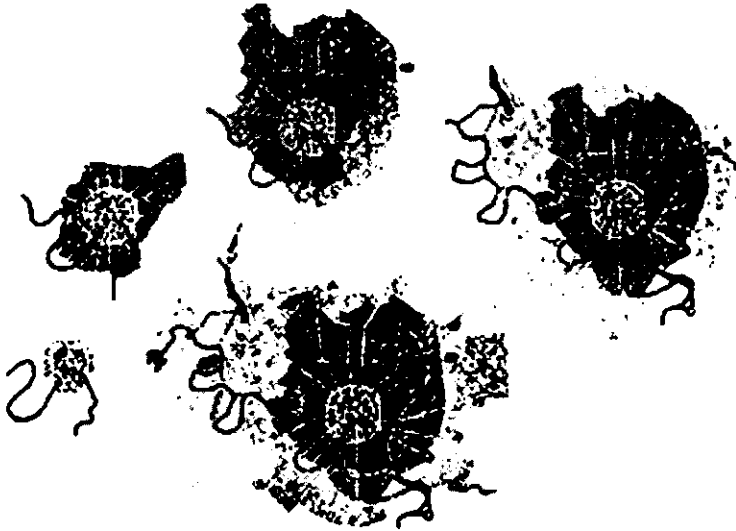
Kompakt və ya yığcam (sentrrik) quruluş - məkanların mənim-sənilməsində bir qədər polyarlaşma ilə və əlaqələrin bir qədər yığcamlığı ilə xarakterizə olunur. Bu sənaye dövrünə qədər daha çox yayılmış şəhər tipidir (şəkil 5.12, 5.13).

Kompakt (yığcam) strukturun müsbət cəhətləri:

- planın yığcamlığı;
- mərkəzə rahat, tez çata bilmə imkanı;
- ətraf mühitə neqativ təsirin az olması.

Şəkil 5.12. a, b - Kostroma və Soliqaliçin planları. 1781-ci il, c - yeni şəhərin nəzəri modeli, L.Kibl, 1961-ci il.

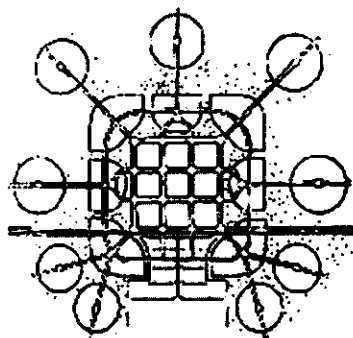
Şəkil 5.13 Moskvanın planlaşdırma strukturunun sentrik inkişafı.

Lakin bu sxemin üstünlükləri tam şəkildə yalnız şəhərin məhdud ölçüləri şəraitində həyata keçirilə bilər. Ölçülər böyüyən zaman isə bu üstünlüklər öz əksinə işləyə bilər. Ona görə də kompakt strukturlu şəhərlər əsasən kiçik və orta şəhərlərdir. Şəhərin

məkan inkişafı zamanı onun plan strukturu transformasiyaya uğrayır. **Kompakt (yığcam) strukturun mənfi cəhətləri:**

- mərkəzi rayonların ətraf mühətdən uzaqlığı;
- periferiya (ətraf) rayonlarının mərkəzdən uzaqlığı;
- şəhər mərkəzinin nəqliyyat yüklənməsi.

Sentrik strukturların həddindən çox ərazi inkişafının neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün şəhər-peyklərin tikintisi (şəh. 5.14.) və şəhərin dispers, diskret (ayrılmış, parçalanmış) inkişafı təklif edilir (şəkil 5.15, 5.16).

Şəkil 5.14. R.Envin, peyklərlə şəhər, 1922-ci il.

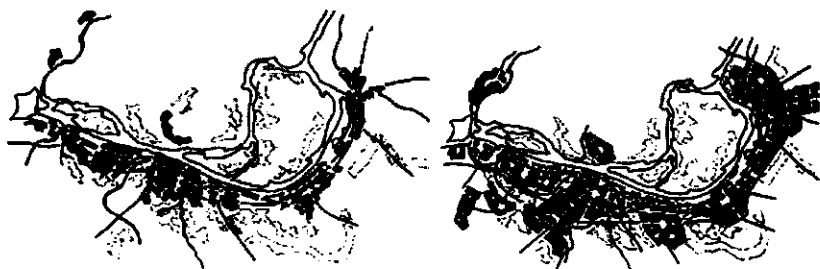

Şəkil 5.15. E.Saarinen, şəhərin "orqanik desentralizasiya" sxemi, 1943-cü il.

Xətti planlaşdırılması strukturu əsas nəqliyyat magistralı boyunca yaranır və ya spesifik təbii şəraitlə (relyef şəraiti, hidroqrafiya) dikte olunur. Xətti strukturlar daha az yığcamdır və onları formalaşdıran nəqliyyat magistralına əsasən sıxlaşır (şəkil 5.17, 5.18). Xətti strukturun elementar prototipi yol və ya sahil

Şəkil 5.16. E.Saarinen, desentralizasiya üzrə təkliflər:
a - Helsinki; b-Tallin; c-Stokholm.

Şəkil 5.17. Volqaqradın baş planının sxemi, 1945 və 1984-cü illər.

Şəkil 5.18. Le Korbyüze və Jannere, Zlin şəhərinin layihəsi, 1935.

boyunca tikilmiş evlər qrupundan ibarət kiçik yaşayış məntəqəsidir.

Xətti strukturun müsbət cəhətləri:

- nəqliyyat arteriyasının yaxınlığı (şəkil 5.19), dayanacaqlara qədər piyada yoluna az vaxt sərf olunması;
- istənilən ölçülü strukturda saxlanılan ətraf təbii mühitə nisbi yaxınlıq (şəkil 5.20);

Xətti strukturun mənfi cəhətləri.

Şəkil 5.20

- təbii landşaftın hissələrə bölünməsi, ekoloji əlaqələrin kəsilməsi (şəkil 5.21);

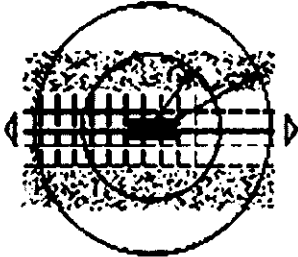

Şəkil 5.19

Şəkil 5.21

- mərkəzəndən həddindən çox qeyri-bərabər uzaqlıq (şəkil 5.22) və bu cəhət şəhərin ərazi böyüməsinə görə güclənir.

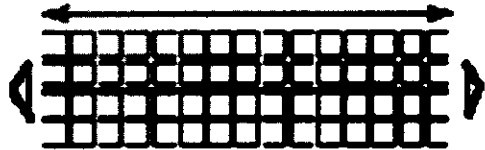
Şəkil 5.22

- ərazi böyüməsi nəqliyyat sisteminin qeyri-effektiv işləməsinə gətirib çıxarır (şəkil 5.23), şəhərin xətti böyüməsinə uyğun olaraq nəqliyyat kommunikasiyalarının uzanması baş verir və hərəkətə sərf olunan vaxt kəskin artır.

Xətti strukturun çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üçün şəhərin əsas inkişaf oxlarına eninə oxlar əlavə etmək mümkündür. Bu halda xətti strukturun

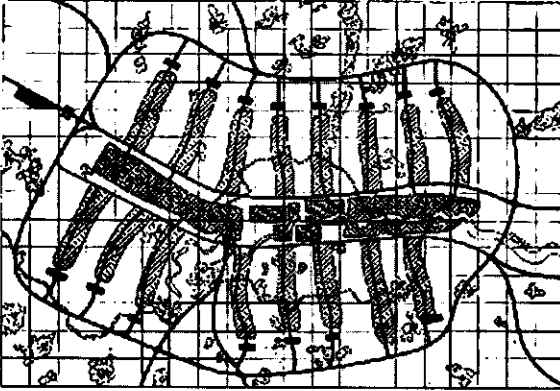
şəbəkə strukturuna transformasiyası baş verir.

Şəbəkə (çərçivə) strukturu ərazinin nisbətən bə-

Şəkil 5.23

rabər paylanılmasını əks etdirir, əsas mərkəzlərin və oxların kombinasiyasını təqdim edir, sentrik və xətti strukturların sintezi nəticəsində yaranır (şəkil 5.24).

Şəkil 5.24. Londonun inkişafı üzrə təkliflər, 1947-ci il, M.A.R.S. qrupu.

Şəhərsalma sisteminin uzunmüddətli evolyusiyaya (təkamül) prosesi zamanı planlaşdırma strukturunun hər üç forması bir-birini tamamlaya bilər.

Şəhəryaradan və şəhərformalaşdırıcı amillər. Şəhərin inkişaf prosesinə çoxlu sayda amillər təsir göstərir. Şəhərsalma nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin mühüm məsələlərindən biri onların öyrənilməsi və layihələndirilmə zamanı maksimum nəzərə alınmasıdır. Şəhərsalmanda *şəhəryaradan və şəhərformalaşdırıcı* amillərin ayrılması qəbul olunmuşdur.

Şəhəryaradan amillər (funksiya) kimi, şəhər ərazisinin məskunlaşma sistemində əlverişli yerləşmə vəziyyəti, onun nəqliyyat yolları kəsişməsində yerləşməsi, burada faydalı qazıntı yataqlarının, iri sənaye müəssisələrinin, tədqiqat komplekslərinin, kurortların olması və s. çıxış edə bilər.

Şəhəryaradan amillər (funksiyalar) kompleksi şəhərin evolu-

siyası zamanı dəyişir. Məsələn, Novosibirsk şəhəri su arteriyası və dəmiryolu kəsişməsində mühüm nəqliyyat düyünü kimi yaranmışdı, inkişaf prosesinin nəticəsində o, iri çoxprofilli şəhərə transformasiya olundu (sənaye, inzibati, elmi-təhsil, iri regionun təyinedici ticarət mərkəzi).

Şəhəryaratma prosesində şəhərin unikal funksional strukturu formalaşır (iqtisadiyyat sahələrində əhalinin məşğulluq strukturu).

Şəhəryaradan müəssisələr (sahələr) - şəhər iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayan (dominant olan) müəssisələr, müəssisələr qrupu, sahələr və ya fəaliyyət növləri, məsələn: kurort şəhərində rekreasiya obyektləri və otellər kompleksi, elmi şəhərcikdə ETİ-ri sistemi, sənaye şəhərində iki zavod (müəssisə), paytaxt mərkəzində inzibati idarələr sistemi və s.

Şəhəryaradan əhali - şəhərin şəhəryaradan müəssisələrində (şəhəryaradan sahələrində) məşğul olan əhali qrupudur.

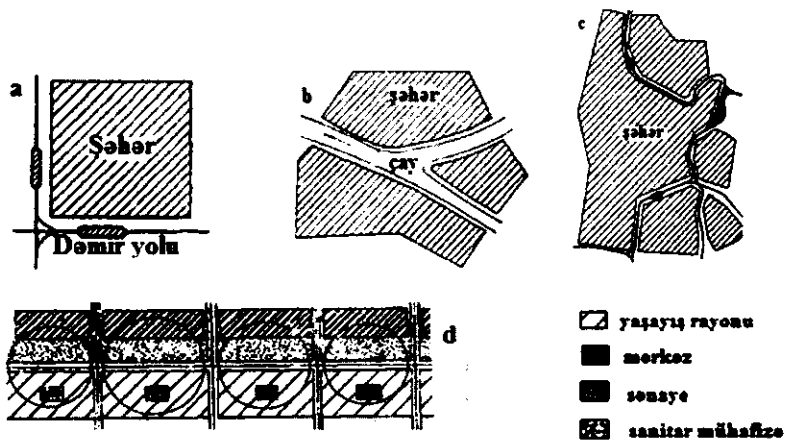
Layihəöncəsi tədqiqatlar mərhələsində (texniki iqtisadi əsaslanma) şəhəryaradan amillərin təhlili aparılır və bunun əsasında şəhərin perspektiv inkişafı haqqında - ümumi iqtisadi potensialı, funksional strukturun dəyişilmə dinamikası, məşğulluq strukturu, demoqrafik struktur və əhalinin perspektiv sayı və s. barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. Bu şəhərsalma sənədlərinin işlənilməsinin əsası olan məskunlaşma məntəqəsinin ümumi inkişaf strategiyasını düzgün formalaşdırmağa imkan verir.

Şəhər planının inkişafına təbii amillərin təsiri. Şəhərin planlaşdırılma strukturunun inkişafı bütöv *şəhərformalaşdırma amilləri* kompleksinə tabedir: relyef, hidroqrafiya, iqlim, planlaşdırma məhdudiyyətinin mövcudluğu (su saxlanılan və sanitariya-müdafiə zonaları), dəmiryolların və avtomagistralların trassirovkası, sənaye obyektlərinin və mühəndis qurğularının yerləşdirilməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi şəhər planının formalaşması bir çox amillərdən asılıdır: təbii su hövzələrinin olması (dəniz, göl, çay); yerin relyef şəraiti (dərə-təpəli mürəkkəb relyef, yarganlı

yerlər);yerli faydalı qazıntıların əsasında çıxarma sənayesi; müalicəvi mineral bulaqların olması və b. Bu amillərin hər hansı birinin və ya bir neçəsinin təsiri nəticəsində şəhər planı bu və ya başqa formaya malik ola bilər. Bununla yanaşı, yaşayış rayonları, əhalinin kütləvi getdiyi zonalar, magistral yollar və meydanlar şəbəkəsinin qarşılıqlı uyğunlaşması şəhərin ümumi planlaşdırılma strukturunu yaradır. Müasir şəhərsalma praktikasında şəhərə onu əhatə edən və onun inkişafında böyük rol oynayan şəhərrətrafi zonaya birgə baxılır.

Aşağıdakı şəkildə müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində formalaşan şəhər planı sxemlərinin nümunələri göstərilib (şəkil 5.25).

Şəkil 5.25. Şəhərin ərazidə yerləşdirilməsinin müxtəlif formaları: a) kompakt şəhər; b) olduğu halda parçalanmış şəhər; c) dəmir yolu olduğu halda parçalanmış şəhər; d) xətti strukturlu şəhər.

Bütün şəhərformalaşdırıcı amillər kompleksinin aşkara çıxarılması üzrə aparılan təhlil baş planının aşağıdakı çertyojlarında göstərilir:

• Ərazinin istifadə olunması haqqında məlumat əks etdirən **ərazinin müasir istifadə sxemi (istinad planı)** (mövcud yaşayış

və ictimai tikinti, kapitallığına və mərtəbəliliyinə görə yerləşdirilmə sənaye-kommunal obyektlər, nəqliyyat və mühəndis kommunikasiyalar yaşıllıq əkinləri və s.).

♦ Mədəni irs əraziləri (tarixi, memarlıq, arxeologiya abidələri, qoruqlar və s.), xüsusi istifadə şərtləri olan zonalar (faydalı qazıntı yataqları zonaları, sanitariya-müdafiə, su anbarları, səsdən-qoruyan zonalar və s.), fəvqəladə halların baş vermə riski olan əraziləri (sürüşmə, uçma, subasma, kimyəvi və radiasiya yoluxması, partlayış və s. təhlükəsi olan ərazilər) əks etdirən *məhdudiyətlər sxemi (planlaşdırma məhdudiyəti sxemi)*.

♦ Ərazi inkişafının kompleks təhlilinin nəticələrini (müxtəlif şəhərsalma dəyəri zonaları, yaşayış, sənaye və rekreasiya funksiyalarının yerləşdirilməsi üçün ərazilərin yararlılıq dərəcəsi) əks etdirən *ərazinin kompleks dəyərləndirmə sxemi*.

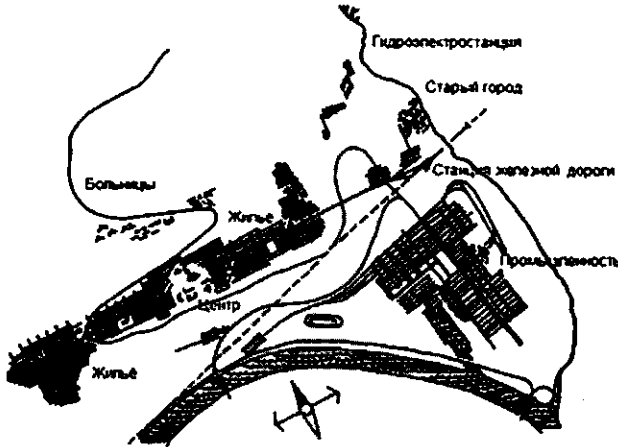
Şəhərformalaşdırıcı amillərin şəhər planı inkişafına təsirinin unikal və parlaq ifadə olunmuş, təbii-iqlim və landşaft şəraitində inkişaf edən şəhərlərin misalında dəqiq izləmək olar.

5.4. Şəhərin zonalaşması

Funksional zonalaşma. Şəhər ərazisinin dəqiq funksional zonalara ayrılması şəhərlər üçün hər zaman xarakterik olmamışdı, sənayeyə qədərki şəhərlərdə funksiyaların məkanda qarışması hiss olunur. Şəhər təşkilinin yeni prinsipinin yaranması (funksional zonalaşması) Avropada sənaye inqilabı ilə bağlıdır.

İlk dəfə funksional zonalaşma prinsipi 1903-cü ildə fransız memarı T. Qarnye tərəfindən formalaşdırılmışdı. Yenilik onda idi ki, şəhərdəki funksiya və proseslər aydın şəkildə sərhədlə ayrılırdı, bunun da nəticəsi olaraq yaşayış məkanlarının təşkilində və nəqliyyat-piyada hərəkətində yeni üsullar tətbiq olunurdu. T. Qarnye şəhəri məkanca funksiyalara görə ayırmağı təklif et-

di: yaşayış, əmək, istirahət, təhsil, hərəkət və s. (şəkil 5.26).

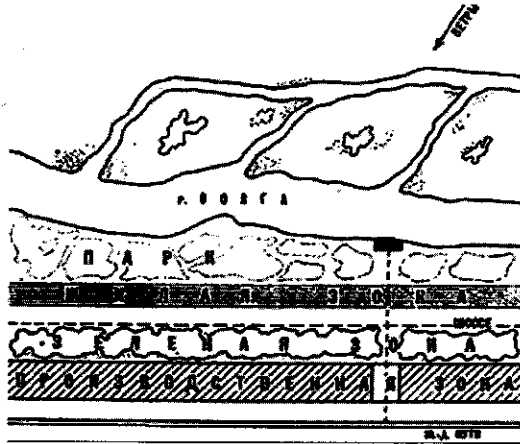

Şəkil 5.26. T.Qarnye, "İndustrial şəhər" layihəsi, "Roma mükafatı", 1903.

Tədricən funksional zonalaşma prinsipi professional memar düşüncəsini fəth edir və şəhərsalma nəzəriyyəsi və praktikasını tərəfindən diqqətə cəlb olunur. Sovet həvəskar memarı N.Milyutin təklif etdiyi sosialist şəhərinin xətti inkişaf planında şəhər ərazisində funksionalları paralel yerləşdirirdi (şəkil 5.27.).

Funksional zonalaşma ideyalarının nəzəri tətbiqində və populyarlaşmasında CİAM-ın (Beynəlxalq Müasir Memarlıq Konqresi) böyük rolu olmuşdur. 1933-cü ildə CİAM konqresinin nəticələri olaraq, Le Korküzyenin rəhbərliyi ilə memarlar qrupu tərəfindən hazırlanmış Afina xartiyasında qəbul olunmuş deklorasiyada deyilirdi: "Funksional zonalaşma-şəhərsalmanın əsas prinsipidir". Burada, funksional zonalaşma prinsipi şəhərdə baş verən bütün rəngarəng prosesləri bir ümumi sxemə gətirməyi guman edirdi: Əmək-Məişət-İstirahət (sxem 5.1).

Hal-hazırda funksional zonalaşma prinsipi şəhərsalma qanunvericiliyində möhkəmləndirilmişdir və şəhərsalma təcrübəsində ge-

Şəkil 5.27. Xətti inkişafın funksional-axın sxemi, N.Milyutin.

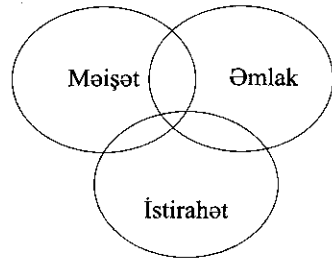
niş tətbiq edilir.

Şəhərin funksional təşkilinin əsas prinsipləri. Funksiyalar zonalar - ərazi planlaşdırılması sənədləri ilə sərhədləri və funksional təyinatı müəyyənləşdirilən zonalardır.

Əsas funksional zonalar:

- yaşayış zonası (şəhərin 50%-dən çoxunu tutur, yaşayış zonasında yaşayış və ictimai-işgüzar zonaları ayırmaq olar);

- sənaye zonası;
- kommunal-təsərrüfat zonası;
- mühəndis və nəqliyyat infrastrukturunu zonası;
- rekreasiya zonası;
- sanitariya-mühafizə zonası;
- xarici nəqliyyat zonası və s.

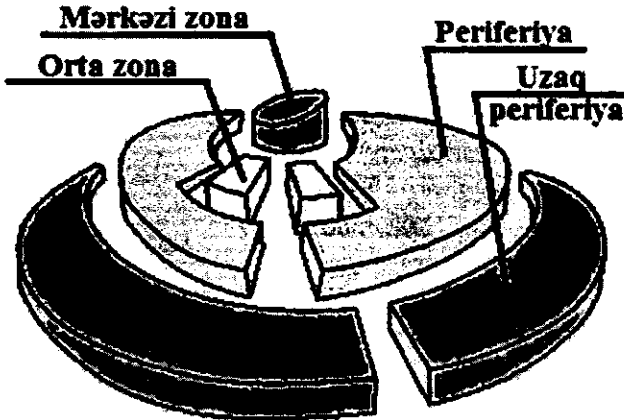
Sxem 5.1.

XX əsrin sonunda funksional zonalaşma prinsipi - şəhər daxilində baş verən sosial-iqtisadi proseslərin mürəkkəbliyini əks et-

dirmək üçün kifayət olmadığından bəzi mütəxəssislər tərəfindən tənqid edilir. Bu tənqid, həm “əmək-məişət-istirahət” düsturunun elementar (bəsit) olması ilə, həm də şəhərdə baş verən proseslərə: əmək balansının yerini dəyişməsi ilə, funksiyaların in-teqrasiyası və yeni funksiyaların yaranması ilə, şəhərin şaquli istiqamətdə inkişafı ilə (şaquli planlaşdırılma) əsaslandırılırdı.

Şəhərin funksional modeli - şəhər mərkəzindən uzaqlıq məsafəsinə və ərazidə baş verən proseslərin intensivliyini nəzərə almır. Bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün kəmərləşmə prinsipi (modeli) təklif edilir. Bu model şəhər inkişafına funksional baxışı tamamlamaq üçün yerinə yetirilir.

Kəmərləşmə. Kəmərləşmə (zolaqlar) zonalaşma - ərazi istifadəsinin intensivliyinə, onun müxtəlif funksiyalarla dolğunluğuna görə zonalaşmadır (şəkil 5.28). Burada dörd zona müəyyənləşir:

Şəkil 5.28. Kəmərləşmə sxemi.

• **Mərkəzi zona** - şəhərin ən çoxfunksiyalı elementidir, müxtəlif funksiyaların yüksək konsentrasiyası, şəhərin ictimai həyatının fokusu, yüksək şəhərsalma dəyəri olan daha intensiv mənim-

sənilmiş ərazilərdir.

• **Periferiya** (ətraf, kənar) - şəhərin - tikinti və əhali sıxlığı aşağı olan, eyni zamanda, funksiyaların azlığı, mərkəzlə əlaqənin çətinliyi (məsafə, təbii və ya süni maneələr), şəhərsalma dəyərinin yüksək olmaması ilə xarakterizə olunan, ən az intensivlik dərəcəsi ilə mənimsənilmiş əraziləridir.

• **Orta zona** - funksiyaların sıxlığı və mənimsənilmə intensivliyi mərkəzi zonaya nisbətən az, periferiyaya nisbətən çox olan ərazilərdir.

• **Uzaq periferiya** - funksiyaların ən minimum olduğu ərazilərdir (şəhərətrafi).

Şəhərin inkişafına görə (ərazi genişlənməsi və ya rekonstruksiya) kəmərlərin sərhədləri transformasiya olunur. Kəmərlərinin sərhədlərinin konfigurasiyasının dəyişməsinə bilavasitə şəhərin planlaşdırılma strukturu (karkasın) inkişafı təsir göstərir. Kəmərlər bir-birinin ərazilərini udaraq (tutaraq) genişlənir: mərkəz - orta zonanın hesabına, orta zona - periferiyanın hesabına genişlənir və s.

Müasir şəhərsalma qanunvericiliyində ərazinin şəhərsalma zonalaşması anlayışı mövqəddir (şəkil 5.29). Zonalaşmanın bu növü bütöv şəhərsalma sisteminin optimal funksiyalaşma məqsədi ilə şəhərin müxtəlif ərazilərinin perspektiv inkişaf xarakterini müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. Bu zonalaşma növü ərazilərin inkişafına təsir edən amillərin maksimum sayını əks etdirməli və nəzərdə tutmalıdır (şəkil 5.30).

Şəhərsalma zonalaşması - ərazi zonalarının müəyyənləşdirilməsi və şəhərsalma reqlamanetinin təyini məqsədilə bələdiyyə ərazilərinin zonalaşmasıdır;

Ərazi zonalaşması - bu zonalar üçün torpaq istifadəsi və tikintisi qaydalarında sərhədlər müəyyənləşdirilir və şəhərsalma reqlamentləri təyin edilir;

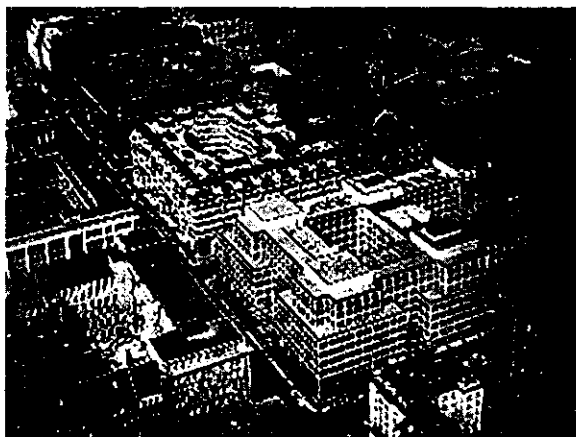
Şəhərsalma reqlamenti - uyğun ərazi zonalarının sərhədləri

Şəkil 5.29. Sumqayıt ərazisinin zonalaşma sxemi (Bakı Dövlət Layihə).

daxilində təyin edilən torpaq sahələrinin icazə verilən istifadə növləri, sahələrin mümkün olan maksimum ölçüləri və icazə verilən tikili tipi, rekonstruksiyasının parametrləri, həmçinin kapital tikinti sahələrinin və obyektlərinin istifadə məhdudiyyətləri;

Torpaq istifadəsi və tikintisi qaydaları - ərazi zonaları, şəhərsalma rəqlamenti, bu sənədin tətbiqi qaydaları və ona dəyişikliklər edilməsi qaydaları göstərilən şəhərsalma zonalaşması sənədi.

Şəkil 5.30. Şəhər mühitinin sərt şəhərsalma rəqlamentinə uyğun olaraq formalaşma nümunəsi, Berlin, 1990-cı illər.

5.5. Şəhər planının əsas struktur elementləri. Yaşayış ərazilərinin təşkili

Yaşayış ərazisi - yaşayış tikintisinin, ictimai mərkəzlərin və əhalinin istirahət zonasının yerləşdiyi zona, əhalinin qeyri-istehsalat fəaliyyəti mühitidir.

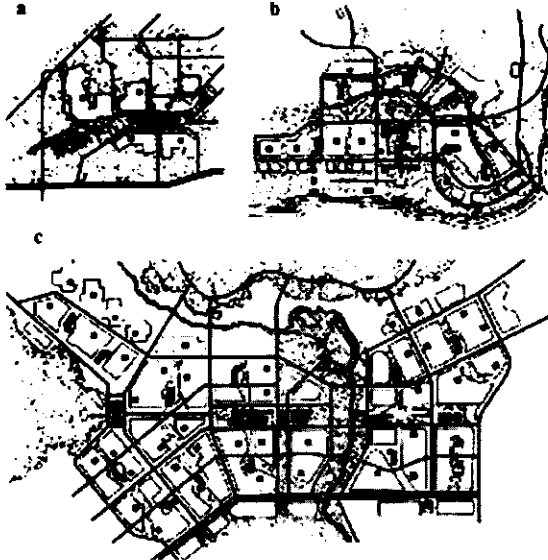
Kiçik və orta şəhərlərdə yaşayış zonası adətən bütün şəhər ərazisinin yarısını tutur, bununla yanaşı yaşayış zonasının özünün təxminən yarısını yaşayış təşkil edir, qalan ərazilər isə şəhər əhəmiyyətli ictimai idarələrin, şəhər magistrallarının və yaşıllıq məkanlarının sahələri üçün istifadə olunur. İri şəhərlərdə bu nisbət nəqliyyat şəbəkəsinin daha çox inkişafı və yaşayış əraziləri payının azalması hesabına dəyişir.

Yaşayış mühiti aşağıdakı mərhələlərdə təşkil olunur: rayon planlaşdırılmasında yaşayış tikintisi üçün meydançaların seçimi həyata keçirilir, baş planda şəhərin və ya kənd yaşayış yerinin yaşayış zonasının kompleks təşkil olunması məsələləri həll edilir,

müfəssəl planlaşdırılma və tikinti layihələrində yaşayış komplekslərinin formalaşması üzrə memarlıq-planlaşdırılma təklifləri işlənir, tikinti üsulları, yaşayış və ictimai bina tipləri müəyyənləşdirilir.

Yaşayış ərazisinə olan tələbatı qabaqcadan müəyyən etmək üçün mərtəbəlilikdən asılı olaraq iriləşmiş (böyüdülmüş) göstəricilər qəbul olunur. Bunlar min nəfərə 10-7 ha arasında dəyişir.

Şəhərlərdə yaşayış ərazilərini sahəsi 250 ha-dan çox olmayan hissələrə magistrallarla və yaşıllıq zolaqları ilə bölmək lazımdır. Yaşayış zonasının planlaşdırılma strukturu onun bütün elementlərinin səmərəli təşkilini və qarşılıqlı yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yaşayış ərazisinin planlaşdırılma təşkili şəhərin böyüklüyündən, təbii iqlim şəraitindən, şəhərin böyümə sürətindən və s. asılıdır (şəkil 5.31).

Şəkil 5.31. Müxtəlif böyüklükdə yeni şəhərlərin yaşayış zonasının planlaşdırılma strukturu: a-30 min əhalisi olan kiçik şəhər; b-100 min əhalisi olan orta şəhər; c-350 min əhalisi olan iri şəhər.

Yaşayış ərazisinin formalaşmasının ümumi prinsipi əhalinin sosial-mədəni və məişət tələblərinin reallaşması zamanı rahatlığının maksimum təmin olunması, resursların və şəhər torpaqlarının səmərəli istifadə olunmasıdır.

Yaşayış ərazilərinin təşkili zamanı aşağıdakı məsələlər həll olunur:

1. Əsas funksional proseslərin (məişət, istirahət, xidmət) təşkili;
2. Nəqliyyat və piyada hərəkətinin mümkünlüyünə nail olma;
3. Sanitar-gigiyenik şərtlərə görə əlverişli mühitin yaradılması;
4. Estetik cəhətdən dolğun yaşayış mühitinin yaradılması.

Yaşayış ərazisinin strukturunda əsas bənd - yaşayış evləri qruplarının funksional və məkan birləşməsi əsasında və birgə xidmət sistemi (mikrorayonlar, məhəllələr) əsasında formalaşan yaşayış yerlərinin təşkilidir.

Mikrorayonlaşma prinsipi - gündəlik mədəni-məişət və istirahət xidməti idarələrinin ətrafında yaşayış binalarının birləşməsinə, sakinlərin möhkəm birliyinin formalaşmasına, təhlükəsiz, komfortlu yaşayış mühitinin yaradılmasına əsaslanır.

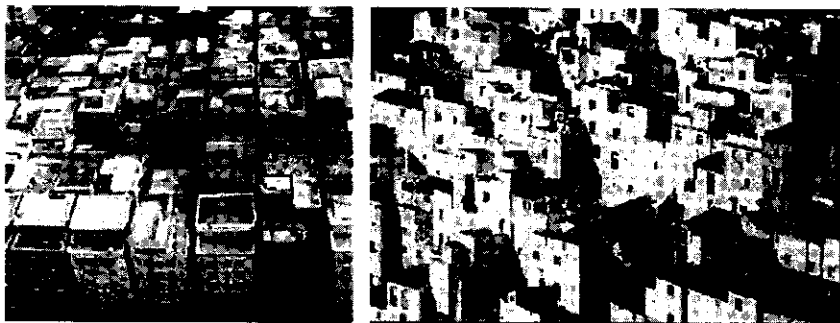
Mikrorayonlaşma prinsipi XX əsrin ortalarından etibarən şəhərsalma təcrübəsində geniş tətbiq edilir, hal-hazırda iri şəhərlərin yaşayış ərazilərinin xeyli hissəsi mikrorayonlarla təqdim edilir (şəkil 5.32).

Mikrorayonlarda nəqliyyatın tranzit hərəkəti məhdudlaşdırılır (aradan çıxarılır), əksərən piyada mühiti formalaşır.

“Mikrorayon” termininin qısa tarixi. XIX əsrin sonunda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin şəhərlərində yaranmış sanitar-gigiyenik (ekoloji) vəziyyət get-gedə pisləşirdi. Əhalinin çox hissəsi yüksək sıxlıqlı tikinti şəraitində, yaşayış məhəllələrində yaşayırdı, mənzillər küləklənmir və insolyasiya olunmurdu. Əhali sayının artmasına və tikintinin sıxlaşmasına görə yaşayışın

Şəkil 5.32. İri şəhərdə mikrorayon.

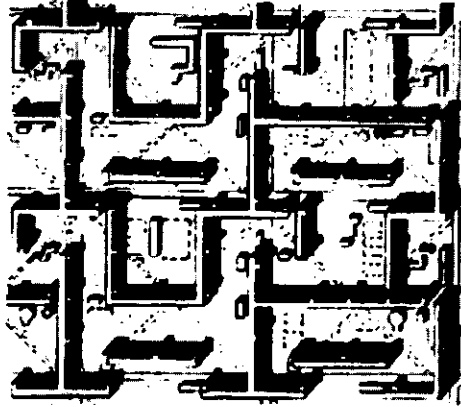

Şəkil 5.33. Yaşayış rayonlarının "başdan-başa" tikilməsinin müasir nümunələri.

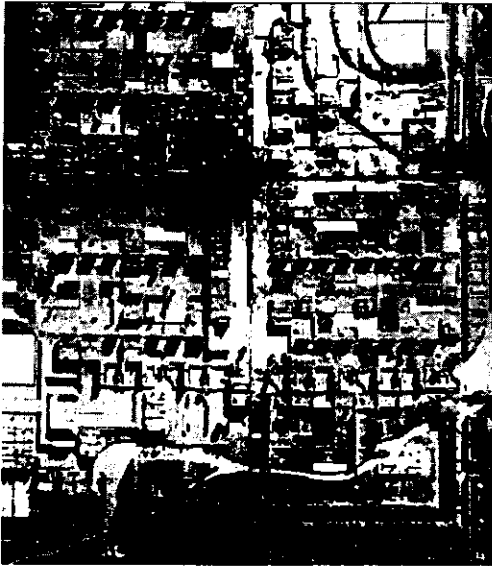
şərtləri get-gedə pisləşirdi (şəkil 5.33).

XX əsrin əvvəllərində şəhər inkişafının yeni yollarının və formalarının fəal axtarışı getdiyi vaxtlarda, eyni zamanda, müxtəlif ərazi səviyyələrində - yaşayış evindən tutmuş, yaşayış rayonu,

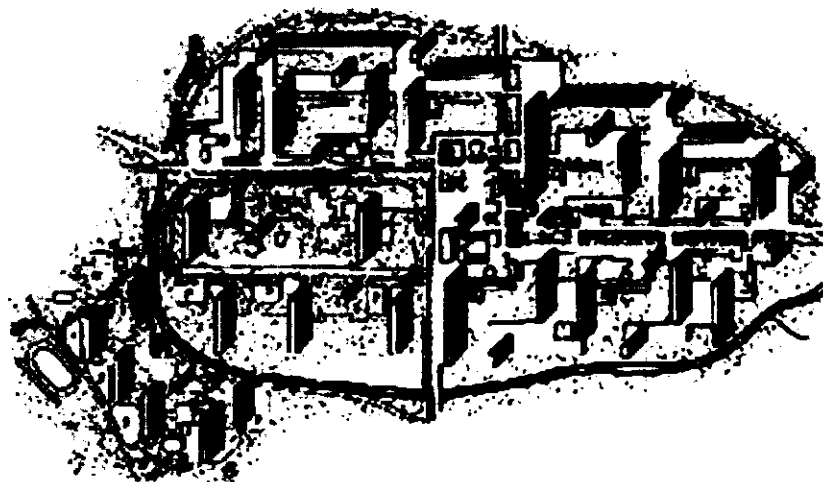
şəhər, məskunlaşma sisteminədək yaşayış məkanlarının təşkili-
nin yeni üsulları və prinsiplərinin axtarışı müşahidə olunurdu
(şəkil 5.34, 5.35, 5.36).

Şəkil 5.34. Barselonada yaşayış rayonunun tikintisi, memar L.X.Sert 1933-35.

Şəkil 5.35. Yaşayış rayonu, mem. F.L.Rayt.

Şəkil 5.36. Yaşayış rayonu, Mo şəhəri, memar Le Korbüzye.

SSRİ-də “mikrorayonlaşma” prinsipinin tətbiqi 1960-cı illərdə başladı. Bu mərhələ kütləvi tikintinin başlanması və industrial evtikmə üsullarının tətbiqi ilə bağlı idi.

Tipləşdirilmiş evlərin ilk seriyaları şəhər məkanlarının formalaşmasında yaradıcılıq axtarışı üçün heç bir imkan yaratmırdılar və uzun müddət bir çox sovet şəhərlərinin və dünya şəhərlərinin yaşayış rayonlarının obrazını müəyyənləşdirdilər (“xruşovkaların” kütləvi tikintisi) (şəkil 5.37, 5.38).

Sonrakı mərhələdə, “xruşovkaların” dövrü keçdikdən sonra, tipləşdirilmiş seksiya evlər təkmilləşdirildi, onların mərtəbəliliyi artırıldı, künc və dönən seksiyalar əlavə edildi, bu işə bir qədər memarın professional yaradıcılığını genişləndirdi və zənginləşdirdi (şəkil 5.39).

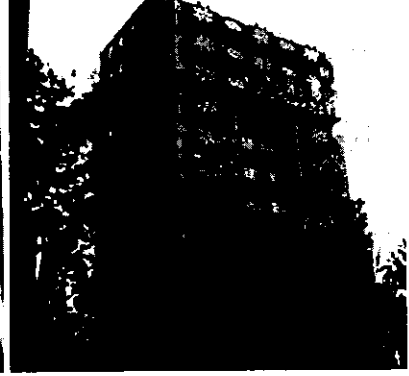
Mikrorayonun planlaşdırma təşkili. Mikrorayonun planlaşdırma həlli bütöv amillər kompleksindən asılıdır: şəhərdə vəziyyət, təbii iqlim şəraiti, relyef və onun səmtlərə görə vəziyyəti, sosial-iqtisadi və demoqrafik vəziyyət və s. Mikrorayon - fun-

Şəkil 5.37. Barselona, İspaniya.

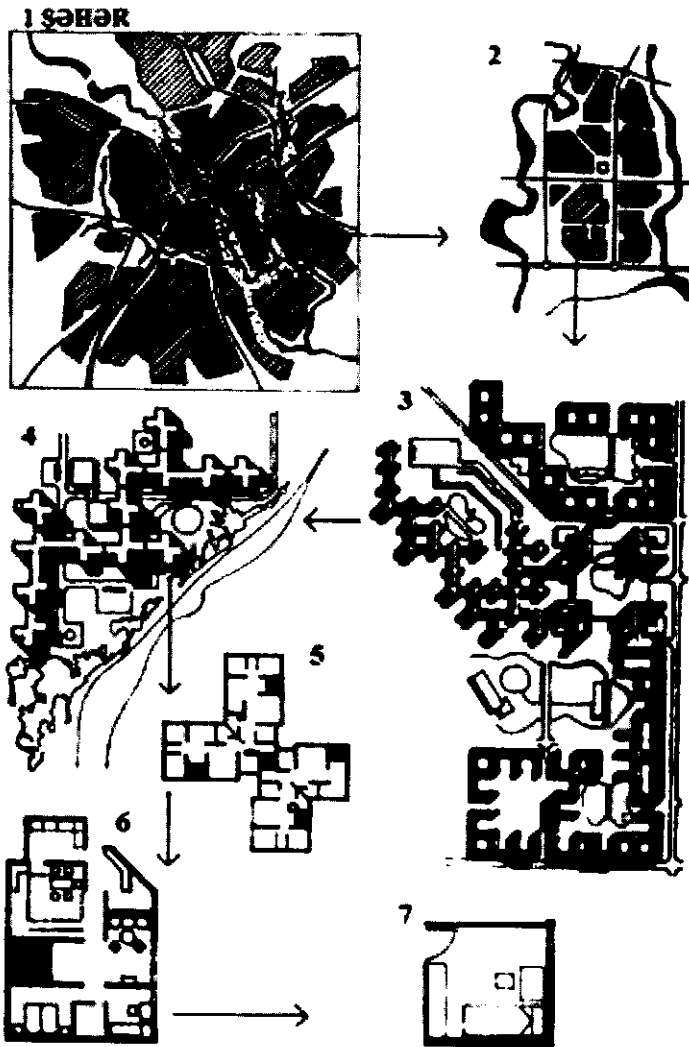
Şəkil 5.38. SSRİ şəhərləri üçün xarakterik tikinti.

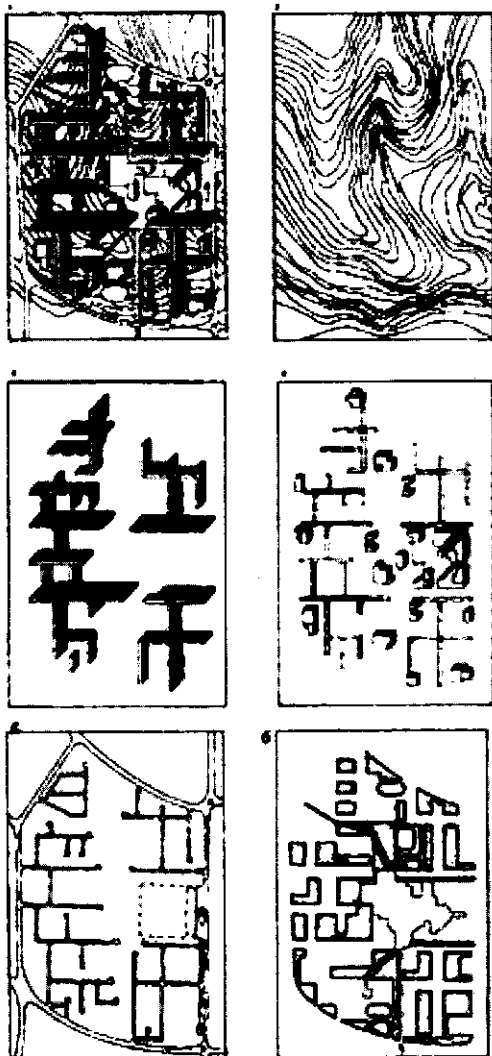
Şəkil 5.39. Karkas panel və iripanelli çoxseksiyalı yaşayış binası (1970-ci illər).

ksional-planlaşdırılma və kompozisiya həllinə görə yaşayış rayonu və ya bütöv şəhərin ümumi məkan təşkili ideyasının tərkib hissəsi kimi baxılır. Mikrorayonda, həmçinin tikinti təşkilinin bir neçə pilləsi və ya səviyyəsini ayırmaq lazımdır (şəkil 5.40, 5.41).

Mikrorayonun planlaşdırma təşkilinin əsas məqsədi yaşayış üçün komfortlu və təhlükəsiz mühitin yaradılmasıdır. Buradan bir neçə məsələ çıxır: obraz ifadəliliyinin formalaşması, tam təmin olunmuş xidmət sistemlərinin yaradılması, piyada və nəqliyyat hərəkətinin təyini, həyət məkanlarının səs-küydən qorunması,

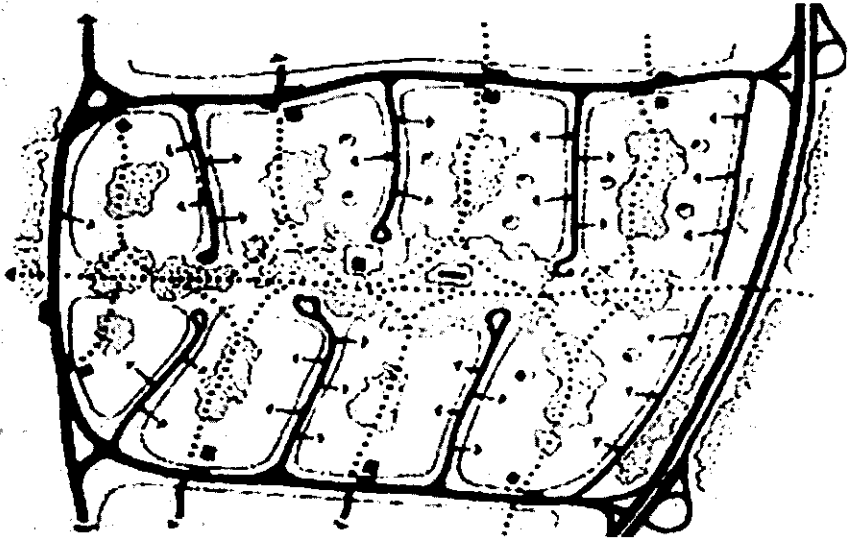

Şəkil 5.40. Yaşayış mühitinin struktur səviyyələri: 1-şəhər; 2-yaşayış rayonu; 3-magistrallararası ərazi; 4-əvlər qrupu; 5-yaşayış evi; 6-mənzil; 7-fərdi zona-otaq.

Şəkil 5.41. Magistrallararası ərazi tikintisi misalında yaşayış mühitinin elementləri: 1-tikintinin ümumi görünüşü; 2-yerin relyefi; 3-yaşayış tikintisi; 4-mədəni-məişət xidməti sistemi; 5-piyada-nəqliyyat sistemi; 6-yaşılıqlar.

ərazinin yaşıllaşdırılması və s. (şəkil 5.42).

Şəkil 5.42. Mikrorayonun planlaşdırılma təşkilinin nəzəri sxemi.

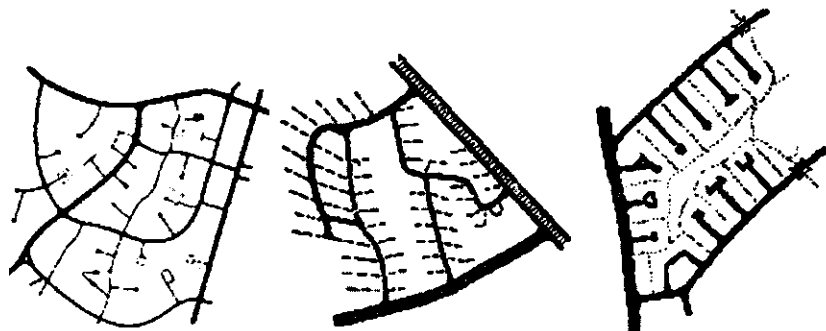
Mikrorayonlarda əsas piyada yollarından və binalara yanaşma yollarından ibarət piyada yolları sistemi nəzərdə tutulur. Bu sistem çox qısa məsafələrlə yaşayış qruplarını ictimai nəqliyyat dayanacağı ilə, ictimai mərkəzlərlə, avtomobillər saxlanılan yerlərlə və digər kütləvi cəlb edilmə obyektləri ilə əlaqə yaratmalıdır.

Nəqliyyat xidməti sistemi mikrorayonun əsas funksional zonalarının orqanik birləşməsində mühüm rol oynayır və budaqlanmış keçidlər şəbəkəsindən və evlərə, məktəblərə, uşaq bağçalarına, ictimai mərkəzlərə nəqliyyat yanaşmalarından ibarətdir. Mikrorayonda küçə-yol şəbəkəsi elementləri kateqoriyalara bölünür: yaşayış küçələri (qırmızı xəttin xarici konturu üzrə), keçidlər, piyada yolları, gəzinti və velosiped çıxışları.

Keçidlər sistemini elə layihələndirirlər ki, tranzit hərəkəti çı-

xarılın. Yük hərəkətinin məhdudlaşdırılması məqsədilə qarajlar və mağazalar mikrorayonun kənarında, ümumşəhər küçəsinin yaxınlığında yerləşdirilir. Daxili keçidlər sistemi dalanlı, halqavari, ilgəkli və qarışıq sxemlərə görə layihələndirilir (şəkil 5.43).

Şəkil 5.43 Mikrorayonda nəqliyyat keçidlərinin təşkil olunma variantları.

Texniki-iqtisadi göstəricilər. *Əhalinin sıxlığı* - yaşayış ərazisinin mənimsənilmə intensivliyinin əsas göstəricisidir. TN və Q-na görə, əhalinin sıxlığı bir qayda olaraq 450 nəf/ha-dan çox olmamalıdır. İqlim rayonlarının müxtəlif şəhərsalma dəyəri olan ərazilər üçün əhali sıxlığı cədvəl 5.1-də olduğu kimi tövsiyə olunur.

Cədvəl 5.1

<i>Ərazinin şəhərsalma dəyəri</i>	<i>Tövsiyə olunan sxıliq (brutto)</i>
Yüksək	420 nəf/ha
Orta	350 nəf/ha
Aşağı	200 nəf/ha

Mikrorayonun hesablama ərazisi sərhədlərini magistral və yaşayış küçələrinin qırmızı xətlərinə görə təyin etmək lazımdır.

Həmçinin istifadə olunan göstəricilər:

Tikintinin sıxlığı (%) - tikilmiş ərazi sahəsi

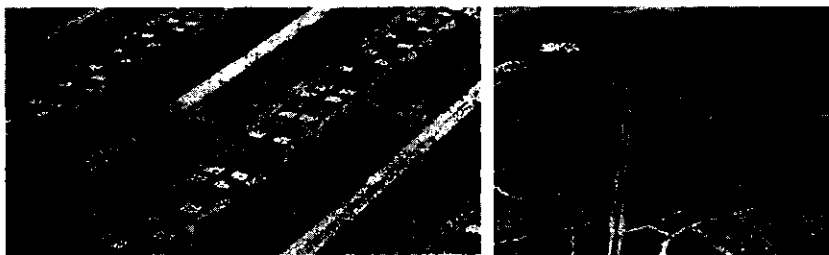
Yaşayış fondu sıxlığı (brutto) (m^2/ha) - qırmızı xətlər daxilində mikrorayonun 1 ha ərazisinə düşən yaşayış fondunun sayı (yəni yaşayış evlərində ümumi sahənin cəmi):

$$YFS \text{ (brutto)} = \frac{\text{yaşayış fondu, m.}}{S. \text{ mikrorayon, ha}}$$

Yaşayış fondu sıxlığı (netto) (m^2/ha) - yaşayış fondunun mikrorayonun yaşayış ərazisinə olan nisbəti:

$$YFS \text{ (netto)} = \frac{\text{yaşayış fondu, m.kv}}{S. \text{ mikr.yaş.ərazisi, ha}}$$

Müxtəlif mərtəbəlilikli tikintinin sosial-iqtisadi xarakteristikaları. *Azmərtəbəli tikinti* - bu tip tikinti əsasən kənd yaşayış məntəqələrində, kiçik şəhərlərdə və iri şəhərlərin kənarlarında və ya şəhərrətrafi zonalarında daha çox yayılmışdı (ABŞ-da əhəlinin 80%-i, xüsusi evlərdə yaşayır, şəkil 5.44.).

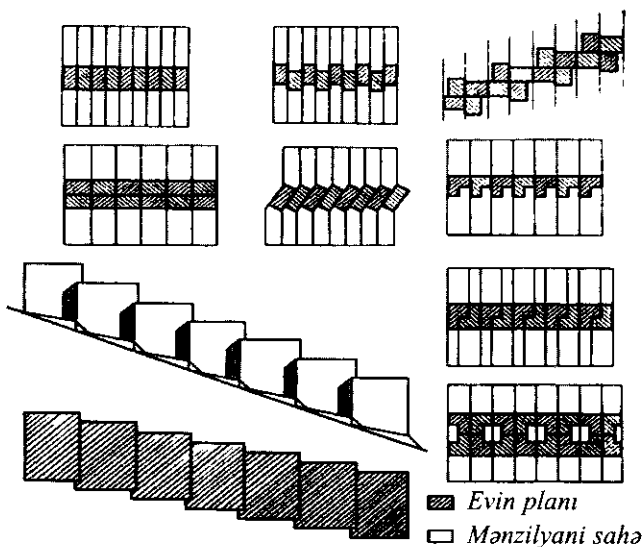

Şəkil 5.44. ABŞ-da kütləvi azmərtəbəli tikinti, 1950-ci illər.

Üstün cəhətləri: torpaqla əlaqə, fərdi memarlıq və planlaşdırılma, dəyişiklik edə bilmə imkanı, şəxsi dayanacaq yeri və s.

Nöqsanları: əhəlinin aşağı sıxlığı, nəqliyyat və mühəndis kommunikasiyalarının uzunluğu, tikinti və xidmətin yüksək dəyəri, piyada yoluna sərf olunan vaxtın çox olması.

Əhəlinin sıxlığını artırmaq üçün bloklaşdırılmış və ya xalça şəkilli tikinti tətbiq edilir, belə tikinti nöqsanları aradan qaldırır və azmərtəbəli tikintinin bütün üstünlüklərini saxlayır (şəkil 5.45).

Şəkil 5.45. Bloklaşdırılmış azmərtəbəli yaşayış tikintisi üsulları.

Azmərtəbəli yüksəksıxlıqlı tikinti şəhər ərazilərinin mənim-sənilməsində getdikcə daha fəal tətbiq edilir, belə ki, o sıxlığına görə çoxmərtəbəli tikinti ilə qarşı-qarşıya qoyula bilər.

Orta mərtəbəli yaşayış tikintisi (3-5 mərtəbə). Şəhər tikintisinin çox geniş yayılmış tipidir. Üstün cəhətləri: torpaqla əlaqə saxlanılmaqla yanaşı, yüksək sıxlığa nail olmağın mümkün olmasıdır.

Əgər 50-60-cı illərdəki 5-mərtəbəli tipləşdirilmiş tikintidən bəhs etsək, onun əsas nöqsanlarından - monotonluq və yaşayış mühitinin estetik cəhətdən natamamlığıdır. XX əsrin sonundan başlayaraq keçmiş sovet məkanının bir çox yerlərində tip binalar tikilmiş rayonlar sökülməyə başlayıb (şəkil 5.46).

Çoxmərtəbəli tikinti (6 mərtəbə və daha çox). Bu tip tikinti hal-hazırda iri və çox iri şəhərlərdə üstünlük təşkil edir.

Üstün cəhətləri: ərazi istifadəsinin yüksək intensivliyi, nəqliyyat, mühəndis kommunikasiyaları və abadlaşdıramaya sərf

Şəkil 5.46. "Xruşovkaların" söküləsi.

olunan xərclər minimallaşdırılır, nisbətən aşağı dəyərli mənzil (torpağın dəyəri və kommunikasiya xərcləri nəzərə alınmaqla).

Nöqsanları: xarici yaşayış mühitlə əlaqənin kifayət qədər olmaması; yaşayış ərazilərinin məhdud insolyasiyası; tikinti və istismar dəyərinin liftlərin quraşdırılması hesabına (10 mərtəbədən yuxarı tüstülənməyən pilləkən) artması.

Yüksək mərtəbəli tikinti (75 m-dən yuxarı). Üstün cəhətləri: tikintinin ümumi kompozisiyasında şaquli dominant yaratmaq imkanı, bir qayda olaraq pəncərədən cəlbedici görünüş olur. Nöqsanları: mənzilin ekoloji natamamlığı.

Belə hesab edilir ki, yaşayış tikintisini 100 m hündürlüklə məhdudlaşdırmaq iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğundur. Şəhərin ifadəli siluetinin yaradılmasına ehtiyac olduqda yüksək dəyərə əhəmiyyət verilmir, lakin yüksək mərtəbəli binalar, əsasən, yaşayış deyil, ictimai binaların tikintisində tətbiq edilir.

Müxtəlif mərtəbəli tikinti. Üstün cəhətləri: yüksək sıxlıq, qənaət, müxtəlif tipli yaşayış binalarının ansambl yaratması.

Bakının yaşayış tikintisinin ümumi xüsusiyyətləri. Yaşayış zonasının planlaşdırılma təşkili çox cəhətdən tikintinin xarakteri ilə şərtləndirilir. Bakı şəraitində yaşayış ərazilərinin tikintisi, əsasən, mənzil tipli yaşayış evləri ilə həyata keçirilir. Bakı şəhə-

rinin yaşayış tikintisinin xarakteri şəhərin ölçüləri ilə, təbii şəraitlə, əhalinin demoqrafik tərkibi ilə müəyyən edilir.

Bakının yaşayış tikintisinin təhlili zamanı müəyyən edilir ki, burada müasir şəraitdə əsas tendensiyalar yaşayış evlərinin mərtəbəliliyinin artırılması ilə bağlıdır. Belə ki, kütləvi yaşayış tikintisinin ilk mərhələlərində daha ucuz və konstruktiv baxımdan sadə olan beşmərtəbəli evlər əsas yaşayış binası tipi idi. 60-cı illərin ortalarından doqquzmərtəbəli evlərin kütləvi tikintisi başladı. 70-ci illərdə 12-16 mərtəbəli evlər tikilməyə başlayır.

Son illərdə, 2000-ci ildən başlayaraq yaşayış tikintisi əsasən 16 mərtəbəli evlərlə aparılır. Yüksək mərtəbəli yaşayış tikintisinin həlledici üstünlüyü - tikilmiş ərazi faizinin minimum olması və maksimum əhali sıxlığı, uyğun olaraq da, yaşayış fondunun yüksək sıxlığıdır. Lakin yüksəkmərtəbəli tikintinin nöqsan cəhətləri də vardır - uzun konfigurasiyalı plan olduqda ərazinin insolyasiyasının çətinliyi, mənzillərin günəşə və küləyə görə cəhətlənməsinin məhdud imkanları, sakinlərin xarici yaşayış zonası ilə əlaqəsinin kifayət qədər olmaması, xarici mühitin funksional təşkilinin çətinliyi.

Hal-hazırda çoxmərtəbəli yaşayış tikintisinin - rahatlığın, miqyaslılığın, yaşayış mühitinin rəngarəngliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş məkan təşkili üsullarının axtarışı genişlənməmişdir. Eyni zamanda, yaşayış tikintisində müxtəlif mərtəbəlikli evlərin uyğunlaşdırılması getdikcə daha geniş istifadə olunur. Belə kombinə olunmuş tikintinin üstünlükləri aşağıdakılardır: əhalinin kifayət qədər yüksək sıxlığı, mənzillərin müxtəlifliyi, bir çox mənzillərin torpaqla əlaqəsinin olması, şəhərin yaşayış mühitinin memarlıq ifadəliliyini yaradan bir-birinə zidd olan həcm və hündürlüklərin, şaquli və üfüqi formaların təzadlı uyğunlaşdırılması.

5.6. İctimai mərkəzin funksiyaları və yerləşdirilməsi

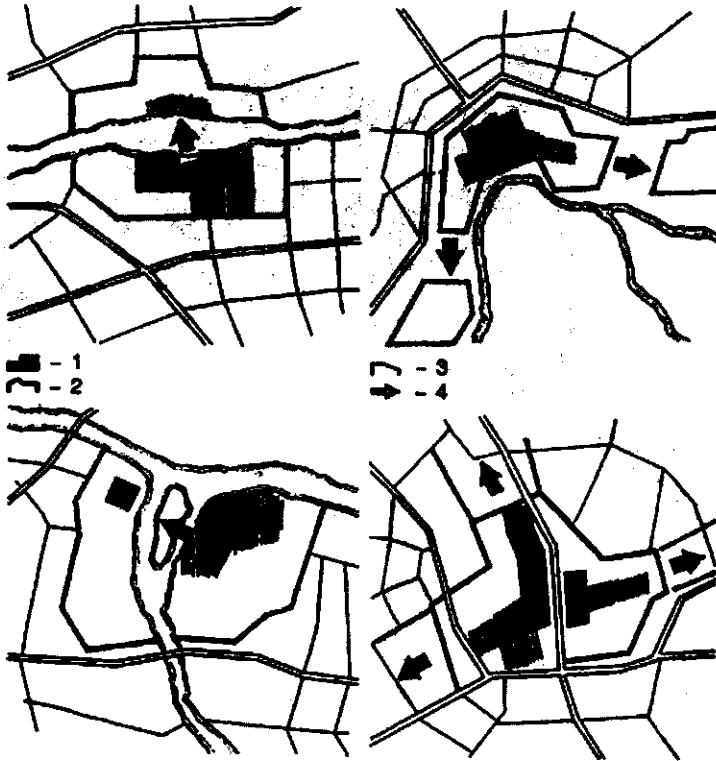
Şəhərin (qəsəbənin, kəndin) ictimai mərkəzi - şəhər, aqlome-rasiya əhalisinin ictimai həyatının cəmləndiyi yerdir. Bir qayda olaraq, şəhərin ictimai həyatı inzibati-işgüzar idarələr, mədəni-məişət xidməti obyektləri sisteminin formalaşması ilə bağlıdır. Mərkəzin ərazisi küçə-yol şəbəkəsinin yüksək sıxlığı ilə daha intensiv mənimsənilmişdir, burada funksiyaların ən rəngarəng və yüksək konsentrasiya və inteqrasiya dərəcəsi vardır.

Şəhər mərkəzinin işinin dolğunluğunu təmin edən müxtəlif funksiyalarının yüksək məkan konsentrasiyasının gözlə görünən ifadəsi - onun canlanmasıdır. Le Korbüze mərkəzi “şəhərin ürəyi” adlandırarkən, məhz, ümumş hər mərkəzinin canlanma və dinamikasını nəzərdə tutmuşdu.

İctimai mərkəzlərin strukturu şəhərin böyüklüyündən, onun məskunlaşma sistemində rolundan və onun funksional-planlaşdırılma təşkilindən asılıdır. İri və çox iri şəhərlərdə, eləcə də parçalanmış strukturlu ümumşəhər mərkəzi olan şəhərlərdə, bir qayda olaraq, şəhər əhəmiyyətli yarımşəhər mərkəzi əlavə olunur. Kiçik şəhərlərdə və kənd yaşayış yerlərində, bir qayda olaraq, gündəlik istifadə obyektləri yerləşdirilmiş vahid kompakt ictimai mərkəz formalaşır. Çox iri şəhərin mərkəzinin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o təkcə şəhərə deyil, bütöv aqlomerasiyaya xidmət göstərir, məskənlərarası xidmət funksiyasını yerinə yetirir və şəhər mərkəzi ona bitişik ərazilərin əhalisi də nəzərə alınmaqla təşkil edilir (şəkil 5.47).

Şəhərlərdə ümumşəhər mərkəzini, planlaşdırılma rayonlarının (zonalarının), yaşayış və sənaye rayonlarının, istirahət zonasının mərkəzlərini, gündəlik istifadə ticarət-məişət mərkəzlərini, həmçinin ixtisaslaşmış mərkəzləri (tibb, təhsil, idman və s.) daxil edən sistemlər formalaşır.

Funksional məzmununa görə ictimai mərkəzlər monofunksio-

Şəkil 5.47. Müxtəlif planlaşdırılma strukturu olan şəhərlərdə ictimai mərkəzlərin formalaşması və inkişafı: 1-şəhərin mövcud özəyi; 2- mərkəzi rayonun mövcud sərhədi; 3-mərkəzi rayonun perspektiv sərhədi; 4-mərkəzin inkişaf istiqaməti.

nal və polifunksional olurlar:

♦ Monofunksional (ixtisaslaşmış) - rekreasiya, idman, təhsil, müalicə- sağlamlıq, işgüzar və s. mərkəzlər ola bilər.

♦ Polifunksional (çoxfunksiyalı) - şəhərin müxtəlif miqyaslı ərazi vahidlərinə kompleks xidməti təmin edir. Ümumşəhər mərkəzləri, planlaşdırılma rayonları mərkəzləri, yaşayış rayonları mərkəzləri polifunksionaldır (şəkil 5.48).

Şəkil 5.48. Böyük Bakının Regional İnkişaf planına görə məskunlaşma sistemini mərkəzlərinin ierarxiyası (Bakı Dövlət Layihə).

Şəhər mərkəzlərinin planlaşdırma təşkili. Şəhər mərkəzləri kompakt, xətti və parçalanmış plan quruluşuna malik ola bilər.

Kompakt mərkəz. Kiçik və orta şəhərlər üçün xarakterikdir. Kompakt mərkəzin ən sadə tipi - perimetr boyunca tikinti olan piyada meydanıdır. Kompakt meydanların ümumi xassəsi onların həcmi-məkan birliyi və mürəkkəb olmayan planlaşdırma təşkilidir.

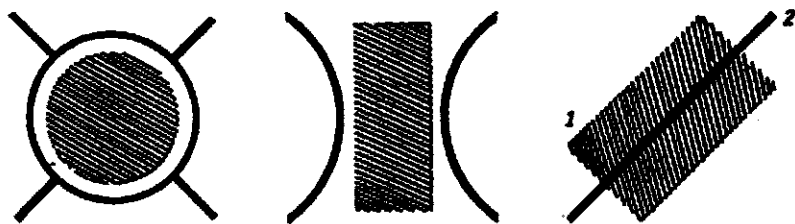
Xətti mərkəz. Bir qayda olaraq baş küçə və ya sahil (kurort

şəhərləndə) boyunca formalaşır. Xətti mərkəz üçün ictimai funksiyaların ada şəklində yerləşdirilməsi xarakterikdir.

Parçalanmış mərkəz. İri və çox iri şəhərlər üçün xarakterikdir və qarşılıqlı əlaqəli mürəkkəb mərkəzlər sistemini təqdim edir. Mərkəzi, daha intensiv mənimsənilmiş sahələr, demək olar ki, tamamilə inzibati-ictimai funksiyalarla məşğuldur. Periferiyaya doğru bu funksiyalar ayrı-ayrı yaşayış sahələrini saxlamaq şərti ilə nəqliyyat magistralları boyunca cəmlənir.

Bir çox iri şəhərlərin mərkəzləri özünün inkişaf prosesində kompakt sistemdən (baş meydan) xətti mərkəzə (baş küçə) və daha sonra məkanda inkişaf etmiş sistemə transformasiya olunmuşdur. Belə təkamül yolunu bir çox iri şəhərlərin ictimai mərkəzi keçmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ən sadə mərkəz forması - perimetr boyunca tikilmiş piyada meydanıdır və bu tip planlaşdırılma strukturunun inkişafı ada formada tikintiyə və meydan ərazisinin funksional zonalara parçalanmasına gətirib çıxara bilər (şəkil 5.49).

Şəkil 5.49. Şəhər mərkəzinə nisbətən magistral yolların yerləşdirilmə sxemləri: 1-mərkəz ərazisi; 2-magistrallar.

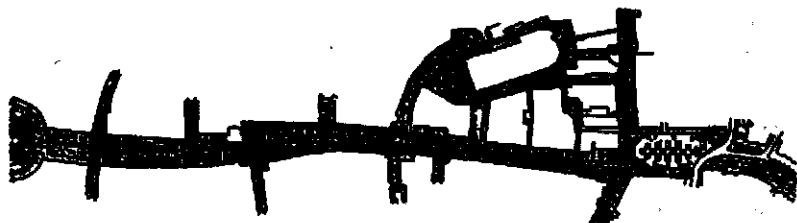
Xətti mərkəzin ən sadə modelini - şəhərin və ya rayonun, mağazaları, mədəni - tamaşa və inzibati idarələri olan baş küçəsi təqdim edə bilər. Burada piyada məkanları küçənin işlək hissəsi boyunca genişləndirilmiş səkilərlə və bulvarlarla təqdim edilə bi-

lər. Nəqliyyat magistralının birtərəfli yerləşdirilməsi və piyada hərəkətinin ondan izolyasiyası halında, bu mərkəzin bilavasitə su hövzələrinə və ya yaşıl massivlərə bitişik olması mümkündür (məsələn Bakının dənizkənarı bulvarı).

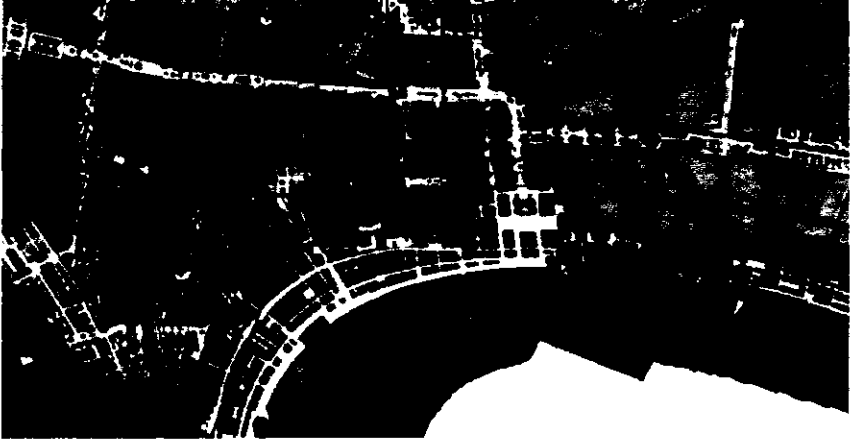
Xətti mərkəz - birtərəfli hərəkəti olan iki yolun arasında məsafə 100 -150 m-dən çox deyilsə, onların arasında yerləşdirilə bilər. Belə ada üsulu nəqliyyat xidmətinin və piyada hərəkətinin dayanacaq məntəqələrinə yaxın olmasını təmin edir. Bakıda belə mərkəzə misal olaraq vağzalyanı meydanla, Fizuli meydanı arasında yeni yaradılmış bulvarı göstərmək olar.

Şəhər mərkəzinin planlaşdırma təşkili regionun təbii-iqlim şəraitindən asılıdır. Bir çox şəhərlər bilavasitə su hövzələrinin yaxınlığında yerləşdirilir. Soyuq iqlim şəraiti üçün qışda su hövzələrindən gələn küləklərdən qorunmaq məqsədilə meydan sistemləri ilə baş küçəni şəhər tikintisinin nisbətən dərinliyində formalaşdırmaq məqsəduyğundur, eləcə də yay mövsümü üçün sahilboyunda yay mərkəzi formalaşdırılmalıdır.

Tarixi şəhərlərin mərkəzi rayonlarında daha çox sayda tarixi-mədəni irsə aid və memarlıq abidələri obyektləri cəmləşmiş olur. Bununla əlaqədar olaraq bir çox tarixi şəhərlərin mərkəzlərinin ərazisində məhdud şəhərsalma fəaliyyəti aparılır, tarixi mərkəz tikintisinin rekonstruksiyası isə kompleks qoruma tədbirlərinin aparılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır (şəkil 5.50, 5.51).

Şəkil 5.50. Şəhərin tarixi mərkəzində piyada küçələrinin yaradılması nümunəsi.

Şəkil 5.51. Şəhərin tarixi hissəsinə bitişik ərazilərdə yeni ictimai mərkəzlərin inkişafı.

Şəhərsalmanın tarixi tikintilərə iki - bir-birinə əks olan münasibət yaranmışdır:

- Dəyərli tarixi-mədəni mühit kimi tikintinin ***tam saxlanılması***. Bu halda aşağıdakı tədbirlər tətbiq olunur: konservasiya, müzeyfikasiya, istənilən şəhərsalma fəaliyyətinin ciddi məhdudlaşdırılması. Belə yanaşma Avropanın bir çox tarixi şəhərlərində daha parlaq şəkildə reallaşdırılır.

Mövcud tikintinin mədəni dəyərlərinə ***ətinəsiz yanaşma***. Belə yanaşma zamanı mövcud tikintinin sökülməsi və yeni inşaatın aparılması ya iqtisadi məqsədyönlülük baxımından (ABŞ-ın çox iri şəhərlərinin mərkəzləri) ya da ideoloji məqsədlərlə (keçmiş sovet şəhərlərində tarixi tikintilərin sökülməsi) müəyyənləşir.

Dünya şəhərsalma təcrübəsində işgüzar funksiyaların tarixi mərkəz hüdudlarından kənara çıxarılması, nisbətən boş ərazilərdə yeni işgüzar ***mərkəz- "city" nin*** yaradılması planlaşdırma üsulu mövcuddur. Buna nümunə olaraq Parisdə "Defans" işgüzar

rayonunu göstərmək olar. XXI əsrin əvvəllərində isə belə bir mərkəz "Moskva city"nin, Bakıda "White city"nin tikintisinə başlandı (şəkil 5.52).

Paris "Defans" işgüzar mərkəzi.

"Moskva"city, işgüzar mərkəz.

"White city", Bakı.

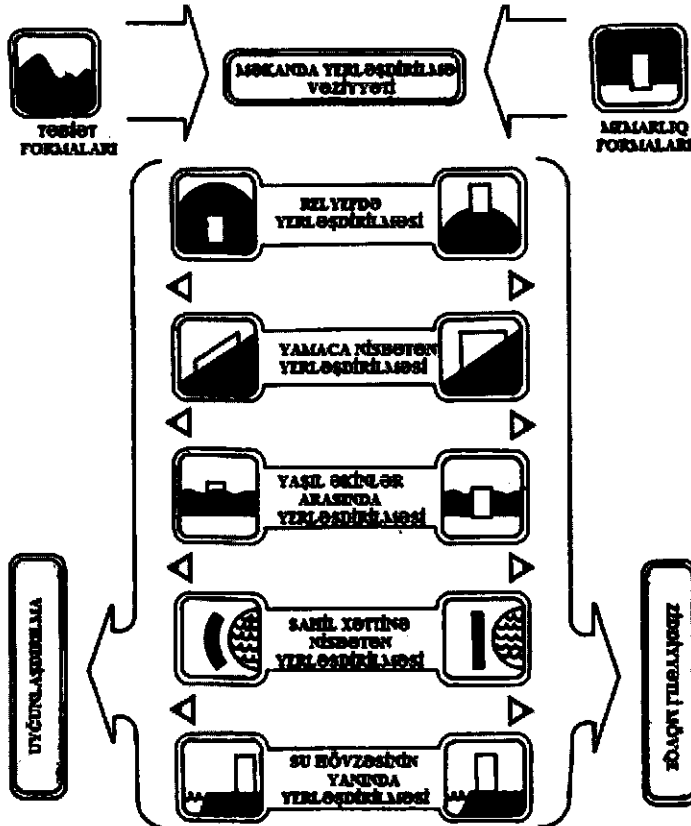
Şəkil 5.52. İri şəhərlərdə yeni işgüzar mərkəz-şəhərlərin yaradılması.

Çox iri şəhərlərdə mərkəzlər sisteminin baş elementi ümum-şəhər mərkəzidir - onun hüdudlarında inzibati-ışgüzar və ictimai funksiyaların üstünlük təşkil etdiyi mərkəzin nüvəsi seçilir. Bir qayda olaraq, şəhər mərkəzinin nüvəsi şəhərin baş meydanının memarlıq-şəhərsalma ansamblını təqdim edir.

Adətən, istənilən məskəndə baş meydan, baş küçə seçilir. Bu daha əlamətdar və tanınan yerlərdir, burada daha mühüm hadisələr baş verir, əhalinin ictimai həyatı cəmlənir. Memarlıq-şəhərsalma ansamblı - binaları, mühəndis qurğularını və yaşıllıqları daxil edən məkan kompozisiyasının harmonik birliyidir.

İfadəli memarlıq-şəhərsalma ansamblının formalaşdırılması üçün mövcud landşaft şərtlərindən fəal şəkildə istifadə olunur: relyef, hidroqrafiya və b. Su hövzələri şəhərin mərkəzi ansamblının memarlıq-bədii ifadəliliyinə təsir göstərən daha mühüm amildir. Burada həm mövcud vəziyyətə uyğunlaşdırılma, həm də ziddiyyət (kontrast) üsulundan istifadə oluna bilər (şəkil 5.53).

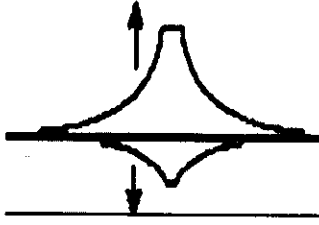
Əhalinin davamlı konsentrasiyası şəraitində ərazi istifadəsinin

Şəkil 5.53. Memarlıq tikililərinin təbii landsafı formalarına əsasən yerləşdirilməsi.

intensivləşməsi baş verir, bu proses, xüsusilə də iri şəhərlərin mərkəzi rayonları üçün xarakterikdir. Şəhər məkanları şaquli istiqamətdə yuxarı - yüksəkliyə və aşağı - yeraltı məkanlara doğru inkişaf edir (şəkil 5.54). Şəhərsalmanın inkişafında perspektiv istiqamətlərdən biri - yeraltı məkanların istifadə olunmasıdır.

Başlanğıcda şəhərlərin yeraltı məkanlarından, başlıca olaraq, mühəndis kommunikasiyalarının (su kəməri, kanalizasiya və s.)

Şəkil 5.54. Şaquli inkişaf sxemi.

çəkilməsi üçün istifadə edirdilər. Yeraltı urbanistikanın inkişafında mühüm təkan dünyanın çox iri şəhərlərində metropolitenin tikintisi oldu. Yeni nəqliyyat xətlərinin yeraltında yerləşdirilməsi çox iri şəhərlərdə nəqliyyat problemlərinin kəskinləşməsinə birinci cavab oldu.

XX əsrin başlanğıcında şəhərsal mada şəhərlərin gələcək inkişafı yollarının fəal axtarışı başlayır, yeraltı məkanların mənimsənilməsinə mühüm yer verilən çoxlu sayda konseptual təkliflər meydana gəlir. 1936-cı ildə “Yeraltı dünya” jurnalının əsası qoyulur, 1937-ci ildə “yeraltı urbanistika” mövzusunda birinci konkurs keçirilir. Yeraltı tikintinin miqyasları daim artır. İlk növbədə, yeraltında mühəndis-nəqliyyat infrastruktur qurğularını - nəqliyyat xətləri və avtomagistralları, maşın parkları, nəqliyyat-keçid düyünləri və b. yerləşdirilir.

Yeraltı məkanların mənimsənilməsinin səbəbləri aşağıdakılardır:

- Şəhər mərkəzlərinin sıxlığının azaldılmasına, yerüstü məkanların piyadalar üçün azad edilməsinə cəhd;
- Yeni tikintilər üçün boş şəhər torpaqlarının çatışmaması;
- Nəqliyyat sisteminin inkişafının (rekonstruksiyasının) zəruriliyi, müxtəlif səviyyələrdə nəqliyyat və piyada hərəkətinin təşkil olunması;
- Xidmət sisteminin inkişafı;
- Nəqliyyat vasitələrinin sayının artması və onların saxlanması üçün sahələrə ehtiyac;
- Şəhərin mühəndis avadanlığının inkişafı;
- Tikinti texnologiyalarının inkişafı.

Təyinatına və istifadə xarakterinə görə yeraltı məkanların və qurğuların təsnifatı:

- mühəndis-nəqliyyat qurğuları (metro, nəqliyyat-keçidi düyünləri, dayanacaqlar, tunellər, piyada keçidləri və s.);
- ticarət və ictimai-iaşə müəssisələri;
- tamaşa, inzibati, idman qurğuları (sərgi zalları, konfrans zalları, kinoteatrlar, trenajor və idman zalları, bilyard zalı və s.);
- kommunal-məişət xidməti obyektləri (atelye, camaşırxana, kimyəvi təmizləmə, bərbərxana, təmir emalatxanaları);
- anbar təsərrüfatı obyektləri (yükboşaltma, debarkaderlər, anbar yerləşgələri, soyuducu kameralar və s.);
- sənaye təyinatlı və energetika obyektləri (laboratoriyalar, seşlər, qazanxanalar və s.);
- mühəndis avadanlığı (borukəmərləri, kabellər, kollektorlar və s).

Bundan başqa insanların yeraltı məkanlarda olma müddətinə görə, obyektin planlaşdırılma sxeminə görə, şəhərdə yerləşdirilmə şəraitinə görə, yer yatımı şəraitinə görə də təsnifat mövcuddur.

Şəhərin yeraltı məkanlardan istifadəsi ərazinin daha intensiv və effektiv istifadə olunmasına, nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin optimallaşdırılmasına və bununla əlaqədar olaraq, əhəlinin hərəkətə sərf etdiyi vaxtın ixtisar olmasına gətirib çıxarır. Yeraltı məkanlardan istifadə edilməsinin əsas ekoloji effekti yer səthinin insanlar və yaşıllıqlar üçün azad edilməsidir.

Şaquli zonalaşma. Şəhər mərkəzlərnidə funksiya və proseslərin kəskin konsentrasiyası - onların qarışmasına və şaquli istiqamətdə məkan bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Şaquli zonalaşma - funksiyaların şaquli istiqamətdə bölüşdürülməsidir, bunun nəticəsində çoxqatlı (çoxsəviyyəli) şəhər məkanları formalaşır.

Şaquli zonalaşma yeni dövrün kəşfi deyil. Avropada orta əsrlərdə sənətkarların çoxmərtəbəli evində funksiyalar şaquli bölünürdü: birinci mərtəbə - ticarət, ikincidə - istehsalat (sənətkar emalatxanası), üçüncüdə və dördüncüdə - yaşayış, beşincidə -

saxlama anbarı yerləşdirilirdi. Leonardo da Vinçi XVI əsrdə piyada və ekipajlar üçün müxtəlif səviyyələr quraşdırmağı təklif edirdi. Le Korbüzye “Şəfəqsaçan şəhər” layihəsində mərkəzdə hərəkətin beş səviyyəsini nəzərdə tuturdu.

Bakı şəhərinin ictimai mərkəzlərinin planlaşdırılma xüsusiyyətləri. Çoxfunksiyalı iri şəhər - Bakıda mərkəzlər sistemi formalaşmışdır. Onun əsas elementi - hududlarında, şəhərin inzi-bati-ictimai funksiyalarının üstünlük təşkil etdiyi mərkəzi özək yerləşən və şəhərin ərazicə geniş zonası olan ümumşəhər mərkəzidir. Bakı şəhərinin mərkəzi rayonları ictimai binalarla yanaşı, təşkil olunmasına xüsusi tələblər qoyulan yaşayış tikintisini də daxil edir.

Bakı şəhərinin ümumşəhər mərkəzi - Azərbaycan Respublikasının inzibati mərkəzi olaraq məskənlərarası xidmət funksiyasını yerinə yetirir və şəhərətrafı zonaların əhalisi də nəzərə alınmaqla təşkil olunur. Bakı şəhərinin mərkəzlər sistemi - ümumşəhər mərkəzini, məskənlərarası əhəmiyyətli ixtisaslaşdırılmış mərkəzləri, planlaşdırılma rayonlarının, yaşayış rayonlarının və mikrorayonların, əmək və istirahət zonalarının mərkəzlərini daxil edir.

Bakının mərkəzlər sistemində daxil olan ictimai mərkəzlər öz funksional məzmununa görə çoxfunksiyalı və ixtisaslaşdırılmışdırlar. Şəhərin müxtəlif planlaşdırılma vahidlərinin - planlaşdırılma rayonlarının, yaşayış rayonlarının və mikrorayonların, əmək və istirahət zonalarının kompleks xidmətini təmin edən bütün mərkəzlər üçün çoxfunksiyalılıq xarakterikdir. Bakı şəhərində müalicə-sağlamlıq, idman, ticarət, tədris və başqa ixtisaslaşdırılmış mərkəzlər də formalaşır: (Elmlər Akademiyası metro stansiyası rayonunda elm və təhsil kompleksləri, iki böyük idman qurğusunun - 65 min nəfərlik Bakı Olimpiya Stadionu və Gimnastika Kompleksinin tikintisi gedən metronun “Koroğlu” stansiyası yaxınlığında idman mərkəzi və s.). Bir qayda olaraq, Bakının

ixtisaslaşdırılmış mərkəzləri əsas funksiya ilə yanaşı, bir sıra əlavə və xidmət funksiyalarını yerinə yetirirlər (məsələn, idman və tamaşa mərkəzlərində ticarət və ictimai-iaşə funksiyaları).

Şəhərin funksional profili onun ictimai mərkəzlərinin məzmununda və strukturunda əks etdirilir. Bu baxımdan Bakı şəhəri Azərbaycan respublikasının paytaxt funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə, burada inkişaf etmiş inzibati idarələr zonası formalaşır. Bir qayda olaraq, inzibati mərkəz ümumşəhər mərkəzinin ictimai funksiyaları ilə uyğunlaşır və təyinatına görə fərqli inzibati-ictimai komplekslər yaradır (Azadlıq meydanı-Hökumət evi rayonu mehmanxana kompleksləri, ticarət müəssisələri ilə və s.).

Şəhərin ümumşəhər ictimai mərkəzi şəhər əhalisinin, eləcə də bütöv aqlomerasiya ərazisinin əhalisinə xidmət göstərir. Mərkəz şəhərin təsir zonasında olan rayonların əhalisinin nisbi sayı bu şəhərin ölçüsündən, əhəmiyyətindən və yerləşdiyi yerdən asılıdır. Respublikanın inzibati mərkəzi olan Bakı şəhərində, ona bağlı ərazilərin əhalisinə düşən pay çox böyükdür.

Bir qayda olaraq, şəhərin çoxfunksiyalı ictimai mərkəzləri gecə saatlarında gündüz saatlarında olan fəallığını, canlılığını, dinamikliyini itirir və şəhərin mərkəzi hissələrində bu vaxtlarda bir növ, "vakuumlar" yaranır. Bu isə bir sıra neqativ hallara səbəb ola bilər. Belə halların olmaması məqsədilə şəhərin ictimai mərkəzlərində ictimai funksiyalarla yanaşı, yaşayış funksiyasını da yerləşdirirlər. Mərkəzdə yaşayış tikintisini, aşağıdakı yaşayış binaları ilə həll etmək mümkündür:

- müvəqqəti yaşayış yeri kimi xidmət göstərən - mehmanxanalar (otel), yataqxanalar, qonaq evləri, pansionatlar, qısa müddətli yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş mənzillər;

- şəhər mərkəzinin ərazisində inzibati və texniki personal üçün nəzərdə tutulmuş xidməti mənzillər;

- bəzi ixtisas nümayəndələri üçün əməyin qoyulduğu yerlərin yanında yaşayış mənzillərinin yerləşdirilməsi, məsələn, rəssam-

lıq, heykəltəraşlıq emalatxanaları, fotostudiyalar və s.

Bakının ümumşəhər ictimai mərkəzinin rekonstruksiyası və müasir şəraitə uyğunlaşdırılması zamanı, mərkəzin planlaşdırılma həllinin ümumi tələbləri - mərkəzin şəhərin yaşayış zonası ilə rahat əlaqəsi, mərkəzin əsas obyektlərinin ictimai nəqliyyat daşımaçılıqlarından məsafəsinin 200 m-ə qədər olması, tranzit hərəkətindən izolyasiya olunması, mərkəzin bütün funksional zonalarını və elementlərini əlaqələndirən piyada yolları sisteminin təşkilidir.

5.7. Şəhərin yaşılıq əraziləri sistemi

Şəhərin yaşılıq əraziləri sistemi şəhərsalma sisteminin ayrılmaz komponentidir və şəhərsalma layihələndirilməsinin ən mühüm obyektlərindəndir. Yaşılıq əraziləri sistemi aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir:

- əhəlinin istirahət və idmanının təşkili;
- şəhər mühitinin sanitar-gigiyenik vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;

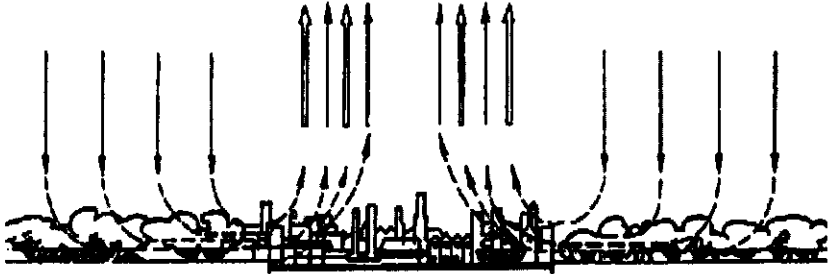
- şəhərin məkan mühitinin estetik cəhətdən təkmilləşdirilməsi.

Yaşılıq ərazilərinin planlaşdırılma təşkili şəhərin ölçülərindən, profilindən və planlaşdırılmasından, yerli təbii-iqlim şəraitindən asılıdır. Müxtəlif təyinatlı yaşılıq ərazilərinin şəhər tikintisi həddlərində (tikinti ərazisinin yaşıllaşma səviyyəsi) tutduğu yer 40%, o cümlədən, yaşayış rayonu ərazisində 25%-dən (yaşayış rayonunun yaşılıq əraziləri daxil olmaqla) az olmamalıdır (cədvəl 5.2), (şəkil 5.55).

Yaşılıq ərazilərinin təsnifatı. **Park** - ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan yaşılşdırılmış ərazidir. Şəhər parklarının poli-funksional (mərkəzi mədəniyyət və istirahət parkı) və ixtisaslaşmış (idman, memorial, sərgi, zoologiya, uşaq və s.) növlərinə ayrılırlar. Şəhər parklarının təxmini sahəsi: ümumşəhər parkları -

Yaşayış ərazisində yerləşdirilən ümumi istifadə yaşillıq ərazilərinin sahəsi.

Ümumi istifadə üçün yaşillıq əraziləri	Yaşillıq ərazilərinin sahəsi, m ² /nəfər. ...			
	Çox iri, iri və böyük şəhərlərdə	Orta şəhərlərdə	Kiçik şəhərlərdə	Kənd məskənlərində
Ümumşəhər yaşayış rayonunda	10 6	7 6	8 --	12 --

Şəkil 5.55. Yaşillıq əkinləri və şəhər məkanlarının aerasiyası.

15 ha, rayon parkları - 10 ha, ixtisaslaşmış parklar - 3 ha olur. Şəhər parklarına düşən antropogen yük 160-170 nəf/ha-dan çox olmamalıdır. Şəhərkənarı parkları - meşəparklarına (300 ha-dan az olmayaraq, 10-15 nəf/ha), çəmənparklara (70 nəf/ha) və hidroparklara (ərazinin 50%-ni su hövzəsi təşkil edir) ayırırlar.

Şəhər parkı - yaşayış rayonunda yerləşən yaşıllaşdırılmış məkandır (yaşıl massiv), sahəsi 10 ha-a qədər, əsas təyinatı - ona bitişik rayonların əhalisinin istirahətidir. Yaşayış rayonunda bağ - 3 ha-a, məhəllə arası bağ - 1 ha-a qədər. Şəhər bağlarında müxtəlif oyunlar və idman üçün qurğular və meydançalar yerləşdirilə bilər.

Bağ - qısamüddətli istirahət və memarlıq məqsədləri üçün is-

tifadə olunan meydan və ya küçədə yerləşən kiçik yaşıllaşdırılmış sahədir, sahəsi 0,5 ha-a qədər ola bilər.

Bulvar- şəhər küçəsi və ya sahil boyunca yerləşirilən, böyük uzunluqlu və eni 18m-dən az olmayan yaşıllaşdırılmış ərazidir. Təyinatı - piyada tranzit hərəkəti və qısamüddətli istirahətdir.

İctimai binalar yanında yaşıllıqlar- ictimai bina və qurğuların yaxınlığında qısamüddətli istirahət və gözləmə üçün nəzərdə tutulmuş yaşıllaşdırılmış sahələrdir.

Məhdud istifadə üçün yaşıllaşdırılmış ərazilər - yaşayış həyətləri, məktəb, uşaq bağçası, xəstəxana və başqa ictimai binaların ərazilərində olan yaşıllıq əkinləridir.

Xüsusi təyinatlı yaşıllaşdırılmış ərazilər - sanitariya-müdafiə zonaları, səs-küydən və küləkdən qorunma əkinləri, avto və dəmiryollarında qoruyucu zonalar, məşə pitomniklər və s., küçələrin və avtoyolların yaşıllaşdırılmasıdır.

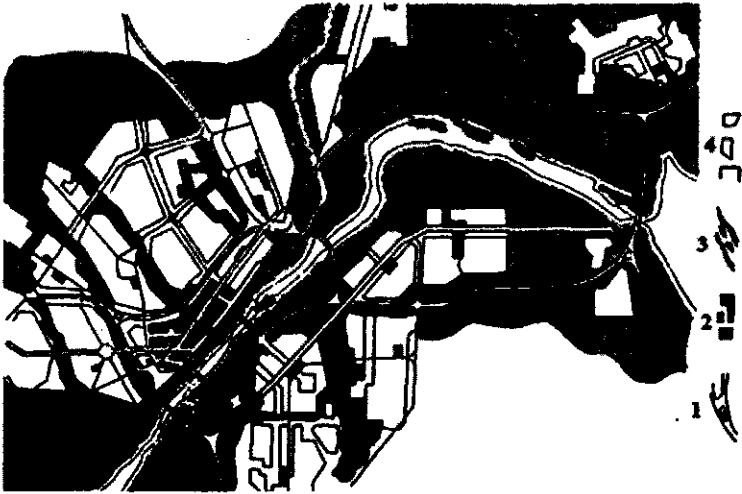
Şəhərsalma layihələndirilməsi və landşaft memarlığının əsas vəzifələrindən biri yuxarıda sadaladığımız elementləri daxil edən fasiləsiz və bütöv yaşıllıq əraziləri sisteminin formalaşdırılmasıdır (şəkil 5.56, 5.57).

Bağ-park sənətində məkan-planlaşdırılma kompozisiyasının iki əsas qurulma üsulunu ayırmaq qəbul olunmuşdur - requlyar (müntəzəm) və peyzaj.

Requlyar (“fransız”) parklarda - planın kompozisiyası ciddi həndəsi qaydalara tabedir, xiyabanlar, paralel, ulduzvari, diaqonallarla kəsilmiş düzgün çoxbucaqlı şəklində planlaşdırılır, fəal şəkildə ox simmetriyası tətbiq edilir. Yaşıl əkinlər də həndəsi olaraq düzgün yerləşdirilir (şəkil 5.58).

Avropanın bağ-park sənətində requlyar istiqamət XVII əsrdə Fransada meydana gəlmişdir.

Peyzaj və ya mənzərə parklarında (“ingilis”) - planın kompozisiyası təbii landşafta (təbiətə) bənzətməyə əsaslanır, piyada

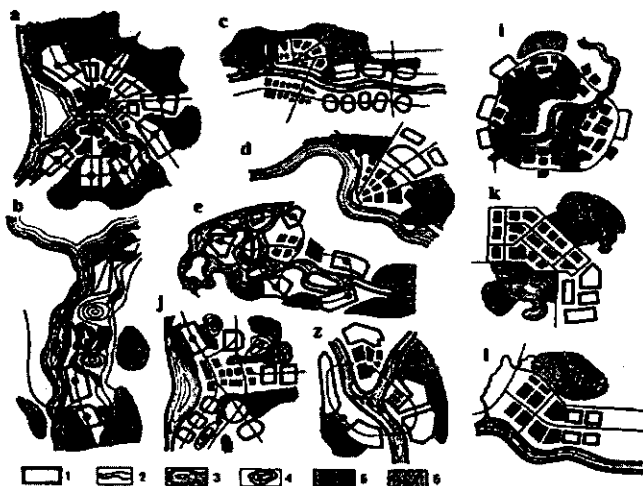
Şəkil 5.56. Şəhər strukturunda fasiləsiz yaşıllıq məkanları nümunəsi: 1-nəqliyyat magistralları; 2-ictimai mərkəzlər; 3-su məkanları; 4-şəhər tikintisi.

xiyabanlar sistemi mənzərə şəklində olur, su hövzələri özlərinin təbii yatağındadırlar, əkin qrupları və açıq məkanlar azad cizgilərə malikdir. Peyzaj parklarına sinonim - landsaftdır (şəkil 5.59).

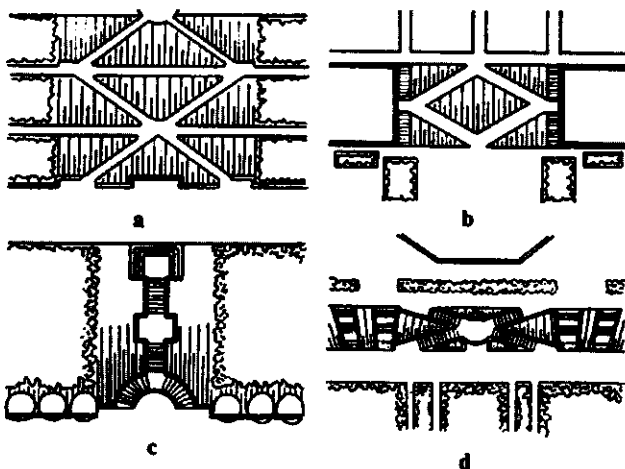
Avropanın bağ-park sənətində peyzaj istiqaməti XVIII əsrdə İngiltərədə meydana gəlmişdir.

Bir çox parkların planlaşdırılma təşkili, o cümlədən müasir parklar requlyar (müntəzəm) və peyzaj (mənzərə) kompozisiyalarının uyğunlaşması üzərində qurulmuşdur. Requlyar quruluş - parkın giriş zonası və parter hissəsi üçün, peyzaj quruluş isə - gəzinti və sakit zonalar üçün xarakterikdir.

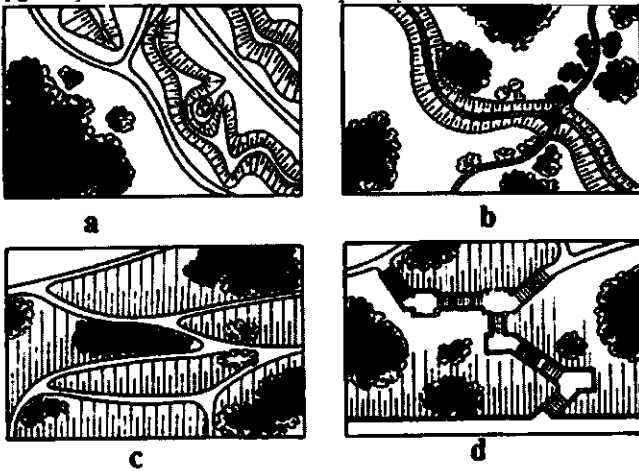
Şəhərlərdə ərazi qıtlığı səbəbindən hal-hazırda fəal şəkildə önənəvi yaşıllaşdırılmaya alternativ üsullar tətbiq edilir: şaquli və çoxsəviyyəli yaşıllaşdırılma, damların yaşıllaşdırılması və b. (şəkil 5.60).

Şəkil 5.57. Şəhər yaşıllıq sistemlərinin əsas planlaşdırılma sistemləri (Y.B.Xromova görə): a - radial-halqavari; b,c,d -xətti; e -parçalanmış; j-radial; z,i -mərkəzi-halqavari; k,l -periferiyada. 1-şəhər; 2-nəqliyyat kommunikasiyaları; 3-su hövzələri; 4-kəskin relyef; 5-şəhər yaşıllıq əraziləri; 6-şəhərin girişində park və meşəparklar.

Şəkil 5.58. Requlyar planlaşdırılma nümunələri: a-yaşıllıqlarla simmetrik həşiyələnən panduslar sistemi; b, c, d - pilləkən və kaskadların uyğunlaşmasına əsaslanan ox kompozisiyası.

Şəkil 5.59. Peyzaj planlaşdırılma nümunələri: a-yolun süni daş dəntliklə haşiyələnməsi; b-yolun relyefə girməsi; c- serpantin; d-yamacda pilləkən.

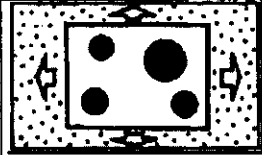
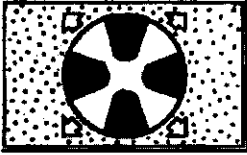
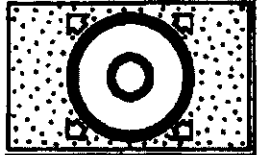
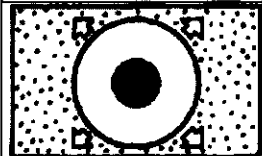
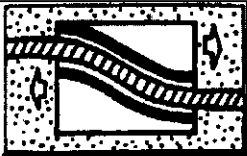
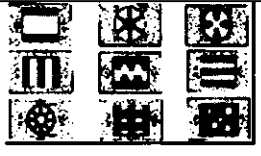
Şəkil 5.60.
Damın yaşıllaşdırılması.

Şəkil 5.61.
Şaquli yaşıllaşdırılma.

Şəhərsalma təcrübəsində şəhərin yaşıllıq ərazilərinin layihələndirilməsi zamanı tətbiq olunan bəzi sxemlər cədvəl 5.3-də göstərilir.

*Cədvəl 5.3
Yaşullıq ərazilərinin planlaşdırılmasının prinsiplial sxemləri*

		
<i>Dispers</i>	<i>Klünşəkilli(pazşəkili)</i>	<i>Halqavari</i>
		
<i>Nüvəli</i>	<i>Su-xətti</i>	<i>Prinsipial sxemlərin sintezi və ya transformasiyası əsasında variantlar</i>

5.8. Şəhərin istehsal (sənaye) zonası

Şəhərin istehsalat zonasının tərkibi - sənaye müəssisələrinin, yardımçı və xidmət obyektlərinin, mühəndis qurğularının birləşdirilməsi əsasında formalaşan şəhərin sənaye rayonlarından ibarətdir.

Böyük inkişaf yolu keçmiş bir çox iri sənaye şəhərləri üçün sənayenin gur inkişafı şəraitində yaranmış olan sənaye zolaqlarının formalaşması xarakterikdir. Şəhərdə sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi çox vaxt mövcud dəniz yolu sistemi tərəfindən diktə olunurdu.

Bir çox sənaye müəssisələri ziyanlı tullantıların mənbəyidir və ətraf mühitin vəziyyətinə neqativ təsir göstərir. Sənaye müəssisələrinin şəhər strukturunda yerləşdirilməsi onların ekoloji

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

təhlükəsizlik dərəcəsiindən asılıdır. Sanitar-mühafizə zonasının (SMZ) ölçüsü müəssisənin zərərlik dərəcəsinə görə təyin edilir, lakin əgər çirklənmə hesabı və atmosfərə zərərli maddələrin real tullantılarının aşkar edilməsi üzrə tədbirlər aparılırsa SMZ-nin sərhədləri azaldıla bilər (cədvəl 5.4).

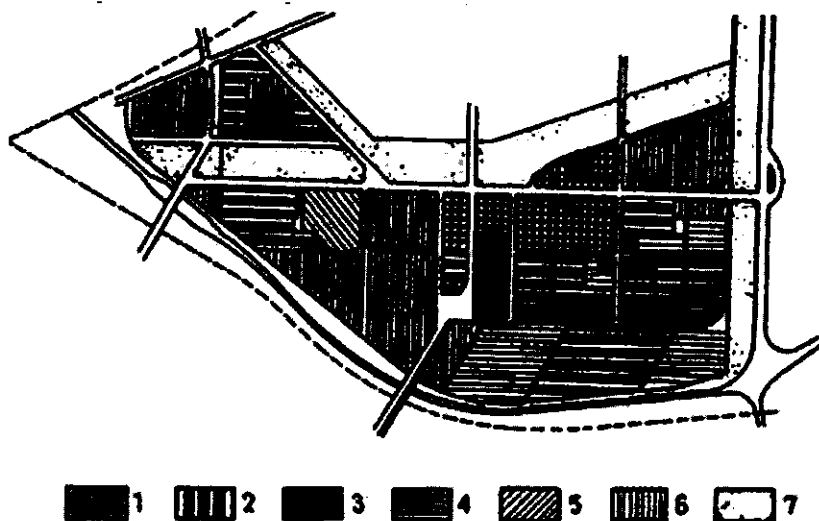
Cədvəl 5.4

Sənaye müəssisələrinin sanitar zərərliyinə görə təsnifatı.

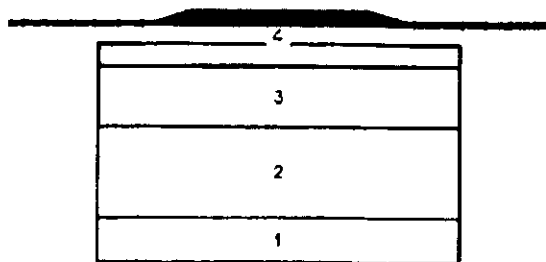
<i>Zərərlik sinfi (dərəcəsi)</i>	<i>Sanitar-mühafizə zonasının normativ ölçüsü</i>
1	1000m
2	500m
3	300m
4	100m
5	50m

Sanitar-mühafizə zonasının ölçüləri və konfigurasiyasına hakim küləklərin istiqaməti, tullantıları çıxaran boruların yerləşmə vəziyyəti (hündürlüyü), müəssisələrin yerləşdiyi yer, zərərli tullantıların azaldılması üzrə görülən tədbirlərin xarakterik təsiri göstərilir. Zərərlik dərəcəsi sənaye müəssisənin yerləşdirilməsinə təsir göstərir. I dərəcə sənaye müəssisələrini yaşayış zonası hüdudlarından kənarda yerləşdirmək məqsədəuyğundur (kimya sənayesi, neft emalı zavodu, metallurjiya zavodu və b.). Yaşayış zonasında sanitar-mühafizə zonası 50 m-ə qədər olan müəssisələr yerləşdirilə bilər.

Sənaye rayonlarında müəssisələrin birləşdirilməsi və kooperasiyası əsasında formalaşan sənaye qovşaqları seçilir. Bir qayda olaraq, sənaye rayonları dəqiq müntəzəm (requlyar) planlaşdırılma strukturuna malik olur, çox hallarda məhəllə sistemi şəklində olur (şəkil 5.62, 5.63).

Şəkil 5.62. İstehsalat zonasının funksional zonalaşması: 1 - sənaye müəssisələri; 2 - elmi idarələr; 3 - inzibati-texniki mərkəzlər; 4 - şəhər nəqliyyatı müəssisəsi; 5 - kommunal müəssisələr; 6 - anbarlar; 7 - yaşıllıqlar.

Şəkil 5.63. Sənaye müəssisəsi ərazisinin zonalaşmasının prinsiplial sxemi: 1 - ümumi zavod binaları və nəqliyyat dayanacağı zonası; 2 - əsas istehsalat zonası; 3 - anbar və energetik təsərrüfat zonası; 4 - nəqliyyat zonası.

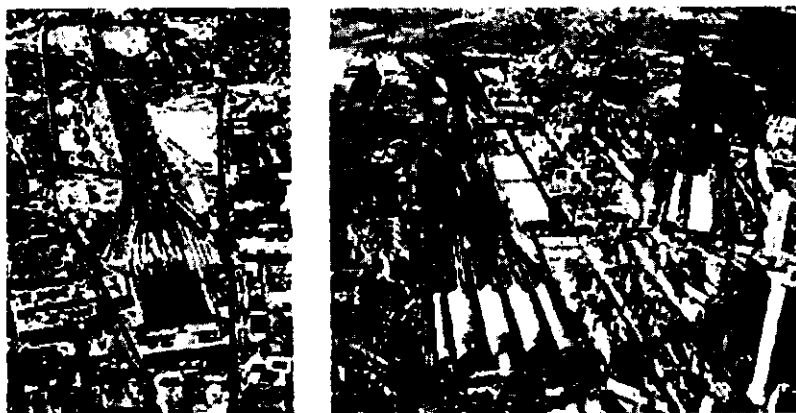
5.9. Şəhərin nəqliyyat infrastrukturu

Xarici nəqliyyat zonası. Xarici nəqliyyat vasitələri - sərnişin və yüklərin şəhəratrafi, yerli və uzaq şəhərlərə və ya başqa yaşayış məntəqələrə daşınmasına xidmət edir, yaşayış məntəqələrini vahid məskunlaşma sistemində bir-birilə əlaqələndirir. **Xarici nəqliyyatın növləri:**

- dəmiryol;
- avtomobil;
- hava;
- su (çay, dəniz).

İstənilən nəqliyyat sistemi verilmə kanallarının (kommunikasiya xətləri, avtomagistrallar, dəniz yolları, aviakoridorların) və qəbul və göndərilmə məntəqələrinin və ya nəqliyyat vasitələrinin girişi və çıxışı üçün yerlərin olması ilə xarakterizə olunur (vağzal, aeroport, çay və ya dəniz portu).

Xarici nəqliyyat qurğuları sahə etibarı ilə böyük ərazilər tuta bilər (şəhər ərazisinin 15%-ə qədəri) və şəhər strukturunda spesifik yerləşdirilmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər (şəkil 5.64).

Şəkil 5.64. Solda - Münhen dəmiryol vağzalı, sağda - Frankfurt dəmiryol vağzalı.

Dəmiryol nəqliyyatı. Dəmiryolu yatağı şəhər ərazisini hissələrə ayırır (xüsusilə də d/y çala yerdə (oyuqda) və ya tökülərək düzəldilmiş təpədirsə), avtonəqliyyat və piyada hərəkətinə mane olur, şəhər ərazilərinin istifadəsinə məhdudiyət qoyur (sənitər-müdafiə zonası - 100 m).

Dəmiryollarını şəhərdən ayıran zolaqlar nəqliyyat kommunikasiyalarının (yerüstü metro, avtomagistral və b.) rekonstruksiyası, genişləndirilməsi və ya yenilərinin çəkilməsi üçün ərazi rezervi (ehtiyatı) kimi baxıla bilər.

Hava nəqliyyatı. Aeroportların səs-küy təsirinə görə onları, bir qayda olaraq, yaşayışdan uzaqda yerləşdirirlər (aeroportun sinfindən asılı olaraq 5-10 km məsafədə). Aerovağzallar şəhər strukturunda vəziyyətinə görə mərkəzi, eksentrik və periferiya tipli ola bilər.

Su nəqliyyatı. Çay və dəniz nəqliyyatının funksiyası çayların konfigurasiyasına və mövsümə görə məhduddur, yük portları böyük əraziləri tutur, iri tarixi şəhərlərdə çox vaxt mərkəzin çaya çıxışına mane olur.

Avtomobil nəqliyyatı. Avtomobil nəqliyyatı hal-hazırda daha dinamik inkişaf edən nəqliyyat növüdür, variantlılığı, mövsümsüzlüyü, manevrliyi, sürəti ilə xarakterizə olunur. Gələcəkdə sürət avtomagistralların vahid sistemi formalaşır.

Şəhər strukturunda sürət avtomagistralları və çoxsəviyyəli nəqliyyat düyünləri (açılışları) böyük əraziləri tuta bilər (şəkil 5.65).

Sürət avtomagistrallarını - nəqliyyat tranzitini uzaqlaşdırmaq və şəhərin bütövlüyünün magistrallarla bölünməsinin qarşısını almaq məqsədilə şəhər ərazisinə nisbətən dolayı və ya ona toxunan şəkildə yerləşdirməyə çalışırlar.

Xarici nəqliyyatın perspektiv növləri, boru kəməri nəqliyyatı, asma (monorels, millərlə), maqnit, hava yastığı üzərində nəqliyyat və s. sayılır.

Şəkil 5.65. Bakı şəhəri, H.Əliyev və Z.Bünyadov prospektlərinin kəsişməsində nəqliyyat qovşağı.

Şəhər nəqliyyatı və şəhərdə piyada hərəkəti. Şəhər nəqliyyatı - sərnişin və yüklərin şəhərdaxili daşınmalarına xidmət göstərir, şəhərin bütün funksional elementlərini vahid şəhərsalma sistemində birləşdirir.

Şəhər sərnişin nəqliyyatının inkişaf tarixində beş mərhələni ayırırlar:

1. Atla daşınma mərhələsi (XVII əsrin son rübü - XIX əsrin ortaları). XVII əsrin sonunda şəhərlərdə 10-20 yerlik dilijanslar, omnibuslar, xətkeşlər (lineyki) yarandı. XIX əsrin ortalarından etibarən at dəmir yolları - xizəkləri (Nyu-York, Peterburq, Moskva) meydana gəldi. Bu xizəklərin meydana gəlməsinə şəhərlərin böyüməsinin nəticəsi olaraq tarixdə ilk nəqliyyat böhranı kimi baxıla bilər.

2. Buxar vasitəsilə nəqliyyat mərhələsi (XIX əsrin ikinci yarısı). Buxarla işləyən şəhər dəmiryolları 1863-cü ildə Londonda yeraltı tunellərdə çəkilmişdir və Metropolitan Rail-Way adını almışdı. Metro Berlində 1872-ci ildə, Nyu-Yorkda 1878-ci ildə

meydana gəldi və daha sonra başqa şəhərlərdə yarandı. Berlində metro tökmə yerdə, Nyu-Yorkda isə estakadaların üzərində, yeni küçədən kənarında salınmışdı. (Bakıda ilk metro stansiyası 1967-ci ildə acılmışdı).

Təxminən eyni vaxtlarda Londonda ilk dəfə buxarla işləyən küçə dəmiryolları tikilir, onlar Tram-Way adını alır. Sonralar bütün qeyri-küçə şəhər dəmiryolları metropoliten, küçə dəmiryolları isə tramvay adlandırıldı.

3. Elektrikdən istifadə ilə nəqliyyat mərhələsi (XIX əsrin sonları). 1882-ci ildə Almaniya kontakt məftilləri ilə işləyən relssiz ekipaj nümunəsi sınaqdan keçirildi (trolleybus). Moskvada ilk trolleybus 1933-cü ildə meydana gəlmişdi (Bakıda ilk dəfə 1941-ci ilin dekabrında trolleybus xətti salınmışdı). Rusiyada ilk elektrik tramvayı 1892-ci ildə Kiyevdə, 1894-cü ildə Kazanda, 1896-cı ildə Nijniy Novqorodda, 1899-cu ildə Moskvada meydana gəlmişdi.

Bakıda tramvay. XIX əsrin sonlarında Bakıda neft sənayesinin inkişafı ictimai nəqliyyat növünün inkişafına tələbat yaratdı. 1889-cu ildə yeganə olaraq şəhər nəqliyyatı üçün Bakıda “konqa” (polad rels xəttiylə işləyən fayton) tikilmişdi. Lakin nə faytonlar, nə də konqo neft paytaxtının tələbatını ödəmirdi.

1903-cü ildə Bakıda elektrik tramvay xətlərinin salınması barədə Şəhər Dumasına təklif gəldi. Lakin təklifin reallaşması 1922-ci ildə Bakı Soveti tərəfindən həyata keçirildi. Şəhərdə ilk dəfə 1924-cü il fevralın 8-də elektrik-tramvay yolu istifadəyə verildi (şəkil 5.66). Bu xətt Azneft yoluyla Dəmir Yolu Vağzalını birləşdirirdi. 1926-cı ilin iyul ayında Bakı-Sabunçu-Suraxanı elektrik dəmir yolu xətti salındı, 1960-cı ildən tramvay parkının nəzdində funikulyor fəaliyyətə başladı. 1966-cı ildə ildə tramvay yollarının uzunluğu artıq 102,5 km-ə çatmışdı. Tramvay Bakı sərnişinlərinə 87 il xidmət göstərmişdir. 2004-cü ildə tramvay xətləri sökülmüşdür.

Şəkil 5.66. Bakıda ilk tramvay, 1924-cü il.

4. Avtomobilləşmə mərhələsi (1920-ci illərdən başlayaraq). Bu gün şəhər küçələrində sərnəşin daşınması üçün müxtəlif tutumlu avtobus və yüngül avtomobillərdən geniş istifadə olunur. Kütləvi avtomobilləşmə bir sıra əlverişsiz nəticələrə gətirib çıxardı: küçələrin həddindən artıq yüklənməsi, ətraf mühitin çirklənməsi.

6. Şəhər daşımalarının idarə olunmasında informasiya sistemlərindən istifadə mərhələsi. Bu müasir şəhərlərin gur inkişafı və hərəkət vasitələrinin sayının artması ilə əlaqədardır. Şəhər sərnəşin nəqiyyatı işinin təşkil olunması və tənzimlənməsi üçün rabitə və kompüter idarə olunması vasitələrindən istifadə olunur.

Şəhər nəqliyyatının müasir növləri:

Küçə nəqliyyatı növləri (yerüstü):

- ♦ avtonəqliyyat (fərdi avtomobil, avtobus, trolleybus);
- ♦ rels üzərində küçə nəqliyyatı (tramvay).

Qeyri-küçə nəqliyyatı növləri:

- ♦ yeraltı nəqliyyat (metropoliten);
- ♦ yerüstü nəqliyyat (asma, monorels, millərlə və s.).

Çox iri şəhərlərdə şəhərdaxili daşımalar üçün xarici nəqliyyatın bəzi növləridən istifadə oluna bilər (dəmiryol, çay).

Bəzi hallarda yerüstü nəqliyyat xətləri yeraltından keçir və ya əksinə. Məsələn, tramvay yollarının və avtonəqliyyatın buraxılması üçün estakadalar, tunellər və yolkeçidləri, metropolitenin yer səthinə çıxması və s.

Şəhər nəqliyyat infrastrukturunu. Şəhər nəqliyyat infrastrukturunu - bütün nəqliyyat kommunikasiyalarının (yeraltı və yerüstü nəqliyyat xətlərinin magistralları və küçələri) və dəmir yol vasitələrinin (hərəkət edən sistem) cəmidir.

Nəqliyyat infrastrukturunun əsas vəzifələri şəhərin funksional elementlərinin (yaşayış rayonu, əməyin qoyulduğu yerlər, müxtəlif kateqoriya mərkəzləri, istirahət yerləri və b.) səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə qarşılıqlı əlaqəsinin həyata keçirilməsidir.

Nəqliyyat infrastrukturunun səmərəliliyinin əsas dəyərləndirmə meyarları sürət, hərəkətin mümkünlüyü və hərəkətə sərf olunan vaxtdır.

Nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan əsas tələblər:

- ♦ hərəkət həcmnin səmərəli bölüşdürülməsi;
- ♦ hərəkətin komfortluluğu ilə sürətin uyğunluğu;
- ♦ inkişaf qabiliyyəti;
- ♦ nəqliyyat növü seçiminin olması;
- ♦ təhlükəsizlik.

Şəhərin bütün elementləri nəqliyyat infrastrukturuna münasibət baxımından üç tipə bölünə bilər:

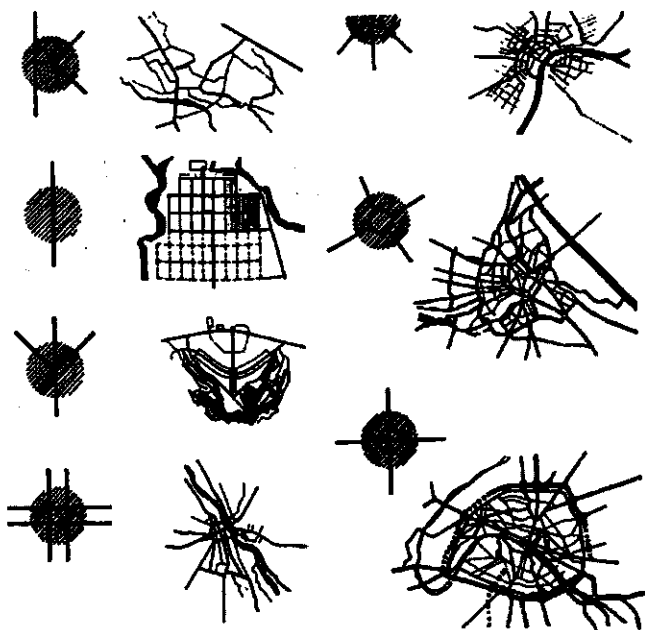
1) nəqliyyat sistemi ilə fəal və daimi kontaktda olan və nəqliyyat kommunikasiyalarına cəlb olunan (iki yükdvriyəsi olan sənaye, kommunal-anbar və loqistik müəssisələr, işgüzar və ticarət mərkəzləri və s.);

2) daxilində nəqliyyat izolyasiyası tələb edən (istirahət zonaları, uşaq müəssisələri və s.);

3) eyni zamanda nəqliyyatın izolyasiyasını və onun yaxınlaşa bilməsini tələb edən (yaşayış rayonları).

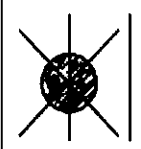
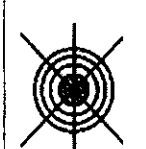
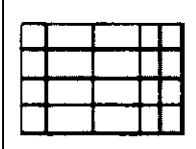
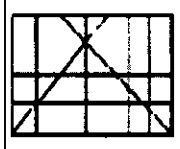
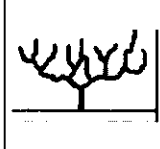
Küçə - yol şəbəkəsi. Şəhərin küçə - yol şəbəkəsi - məskunlaşma rayonunun nəqliyyat magistralları şəbəkəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bütöv sistem kimi formalaşır. Bu şəbəkənin strukturu şəhərin ümumi planlaşdırılma strukturu və ölçüləri, onun hissələrinin qarşılıqlı yerləşməsinə görə təyin edilir (şəkil 5.67).

Şəkil 5.67. Şəhərlərin nəqliyyat şəbəkəsinin planlaşdırılma təşkili üsulları.

Şəhərin küçə-yol şəbəkəsinin təşkilinin cədvəl 5.5-də göstərilən prinsiplial sxemləri qəbul olunur:

Radial-halqavari sxem hərəkətin təşkil olunması üzrə daha kompakt (yığıcam) və səmərəlidir, lakin şəhər böyüdükcə onun mərkəzi həddindən artıq böyük nəqliyyat yüklənməsinə məruz qalır. Düzbucaqlı sxemlər şəhərin inkişafı (rekonstruksiyası) prosesi zamanı çox vaxt diaqonal küçələrlə tamamlanır, bu hərəkə-

Radial	Radial-halqavari	Düzbucaqlı (məhəllə şəkilli)	Düzbucaqlı diaqonal	Orqanik (ağacşəkilli)
				

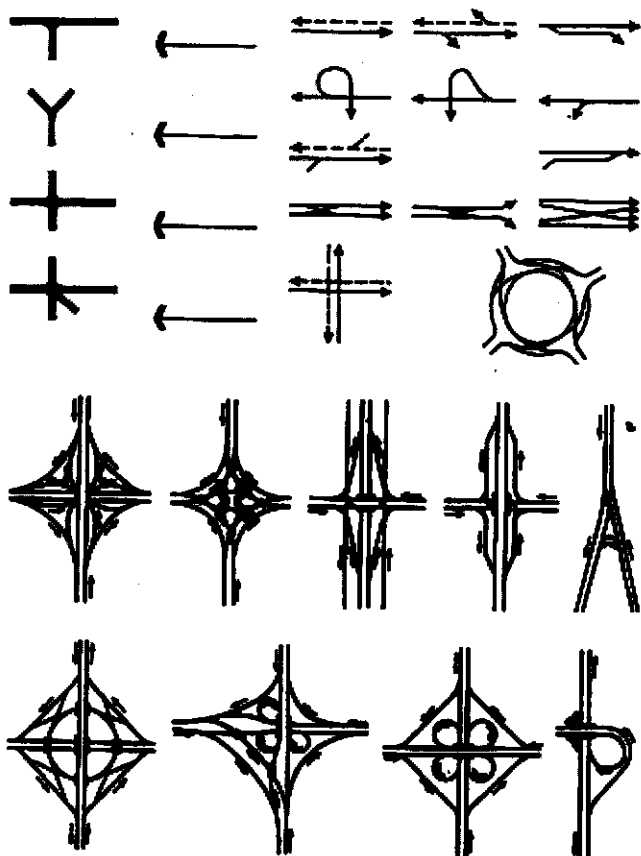
tin daha səmərəli istifadə olunmasına və nəqliyyatın hərəkətini ixtisar etməyə imkan verir.

Real şəhərsalma təcrübəsində çox vaxt küçə-yol şəbəkəsi təşkilinin qarışıq və ya kombinəlaşdırılmış sxemlərinə rast gəlinir, bu, xüsusilə də şəhər planının böyük təkamül yolu keçmiş çox iri şəhərlər üçün xarakterikdir (şəkil 5.68).

Nəqliyyat xidmətinin təşkili. Nəqliyyatın əsas vəzifəsi xalq təsərrüfatının və əhalinin daşınma, sərnişnilərin və yüklərin çatdırılma tələbatının ödənilməsi, nəqliyyat xidməti keyfiyyətinin artırılmasıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda avtomobilləşmənin səviyyəsinin böyüməsi müşahidə olunur, bu isə küçə-yol şəbəkəsinin həddindən çox yüklənməsinə, tıxanmalara və şəhər nəqliyyatının durması təhlükəsinə gətirə bilər. Hesab edilir ki, çox iri şəhərlərin nəqliyyat böhranından yeganə çıxış yolu şəhərin bütün nəqliyyat sisteminin işinin optimallaşdırılmasıdır, o cümlədən marşrutlaşdırılmış sərnişin nəqliyyatının inkişafı etdirilməsidir.

Şəhərin nəqliyyat sisteminin təşkil edilməsi sahəsində nəzəri və tətbiqi araşdırmalar hərəkətin (istiqamətlər və sayı) öyrənilməsinə, küçə-yol şəbəkəsinin konfigurasiyasının təhlilinə, mövcud və layihələndirilən marşrut şəbəkəsinin işinin öyrənilməsinə, əhalinin nəqliyyat hərəkətliliyinin proqnozlaşdırılmasına və

Şəkil 5.68. Şəhərdə nəqliyyat şəbəkəsinin kəsişmə üsulları.

modelləşdirilməsinə, şəhər nəqliyyatının bütövlükdə işinin effektivliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Əhalinin və təşkilatların kompleks nəqliyyat xidmətinin təşkili üçün yaşayış məntəqəsinin bütün ərazisi nəqliyyat rayonlarına bölünür. Nəqliyyat rayonları - yaşayış məntəqəsində yüklərin və sərnişinlərin kütləvi cəlb olunduğu mərkəzlərin yaratdığı ərazi elementləridir: şəhərin inzibati, ticarət, mədəni mərkəzləri, sə-

naye və yaşayış rayonları, vağzallar, parklar, stadionlar və s. Yaşayış məntəqəsinin nəqliyyat rayonları öz aralarında magistral küçələrlə əlaqələndirilir.

Şəhər ərazilərinin kompleks şəhərsalma təhlili zamanı, şəhər planının mövcud nəqliyyat şəbəkəsinin effektivliyi və inkişaf tələblərinin müəyyən edilməsi baxımından araşdırma aparılır. Şəhər planının mövcud təhlili üsulları həm yaranmış olan vəziyyəti, həm də nəqliyyata tələbat baxımından layihə planlaşdırılma həllini obyektiv dəyərləndirməyə imkan verir.

Piyada hərəkəti. Piyada əlaqələri sistemi nəqliyyat infrastrukturunu ilə birgə şəhərin vahid kommunikasiya, nəqliyyat-piyada sistemini təşkil edir.

Piyada hərəkətinin təşkilinə, xüsusilə diqqət yetirilən yerlər aşağıdakılardır:

- ♦ hərəkətin çox hissəsi piyada həyata keçirilən kiçik şəhərlərdə;
- ♦ iri və çox iri şəhərlərdə, ictimai həyatın cəmləndiyi və ölçüsünə görə iri piyada axınlarının konsentrasiya yeri olan mərkəzdə;
- ♦ hüdudları daxilində mədəni-məişət məqsədilə piyada yerləşmələrinin əsas hissəsinin həyata keçdiyi, eləcə də əhalinin fəaliyyətsiz qrupunun (təqaüdcülər və uşaqlar) hərəkətinin çox hissəsi olan yaşayış rayonlarında.

Piyada hərəkətinin mümkünlüyü prinsipinə görə şəhər mühitinə tərtibatı marşrutlu ictimai nəqliyyat olan magistral küçələr şəbəkəsinin elə formalaşmasını nəzərdə tutur ki, bütün yaşayış əraziləri və bütün əhali marşrut şəbəkəsinin dayanacağına piyada hərəkətinin mümkün olduğu məsafədə yerləşsin.

Mərkəzi və orta zonalarda (çoxmərtəbəli tikinti zonası) yaşayış tikintisinin ən uzaq nöqtəsinin magistral küçədən məsafəsi 500 m-dən çox olmamalıdır və periferiya zonalarda və əzmərtəbəli tikinti rayonlarında 750 m-dən çox olmamalıdır.

5.10. Şəhərsalmanın estetik əsasları

Şəhərsalma nəzəriyyəsinə estetika qanunlarının tətbiqi - şəhərsalma sənətinin bir sıra xüsusiyyətləri asılı olaraq həyata keçirilir:

- ♦ utilitar və bədii məsələlərinin uyğunlaşması;
- ♦ tədqiqat və layihələndirmə obyektinin miqyaslılığı;
- ♦ şəhərsalma obyektlərinin qavranılmasının xüsusi xarakteri;
- ♦ şəhərsalma obyektlərinin dinamikliyi, dəyişkənliyi;
- ♦ şəhərsalma sistemində süni və təbii komponentlərinin uyğunlaşması.

Şəhərsalma sənəti insanın həyat fəaliyyətinin estetik-informasiya mühitini yaradır və insanın (cəmiyyətin) mənəvi tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Burada, şəhər məkanlarının - utilitar, maddi-praktiki funksiyalardan prinsipial şəkildə fərqlənən xüsusi "funksiyalarından" - insanın, onu əhatə edən ətraf mühiti qavraması ilə bağlı olan mənəvi fəaliyyətindən bəhs edilir.

Şəhər mühitinin mənəvi tələbatı üç komponentdən ibarətdir:

- 1. Biopsixoloji komfort.** Mühitin fiziki xüsusiyyətləri, funksional yararlılıq. "Şəhər məkanının ergonomikası";
- 2. Emosional komport.** Mühitin estetik xüsusiyyətləri;
- 3. Mədəni-informasiya şəraiti.** Məkanda parktiki cəhətlənmə.

Şəhərsalmada estetik məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi, şəhərsalma fəaliyyətində proqramatik (utilitar) yanaşmanın dominant təşkil etməsi - şəhər məkanlarının estetik baxımdan deqradasiyasına gətirə bilər.

Şəhər mühitinin simasızlaşmasına misal olaraq, şəhərlərin tipləşdirilmiş yaşayış, ictimai və istehsalat binaları ilə kütləvi tikintisini, eynitipli planlaşdırılma üsullarının tətbiq olunmasını göstərmək olar. Belə yanaşma insanlarda emosional aclıq, yorğunluq, aqressiya yaradan monoton (aqressiv) mühit formalaşır.

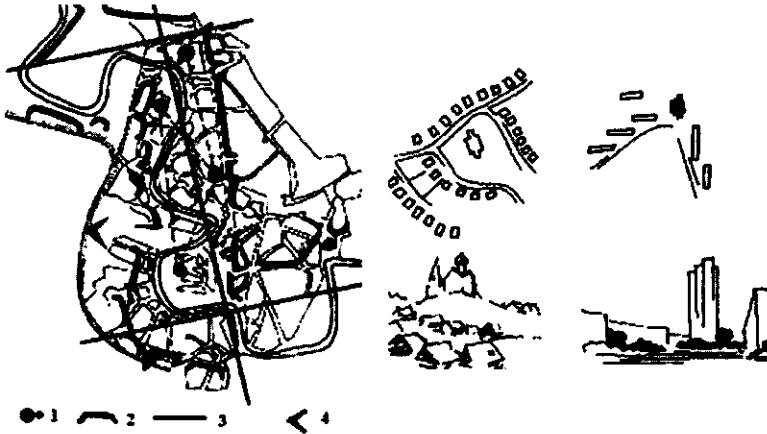
Şəhər layihələndirilməsi fəaliyyətinin estetik baxımından mükəmməl şəhər mühitinin formalaşması üzrə zəngin təcrübəsi vardır: açıq və qapalı məkanların növbələşməsi, plan quruluşunun müntəzəm və mənzərə üsullarının uyğunlaşması, koloristikadan, relyefdən və ritmlərdən istifadə olunması və b.

Şəhərsalma kompozisiyası. Şəhərsalmanın ən vacib məsələlərindən biri - estetik baxımından dolğun yaşayış mühitinin formalaşmasıdır. Şəhərin planlaşdırılma təşkili zamanı bu məsələlərin həllində ən güclü vasitə - şəhərsalma kompozisiyasıdır. Şəhərsalma kompozisiyasının qurulması məsələsi - memarlıq obyektlərinin təbii komponentlərlə birgə bədi - ifadəli sisteminin yaradılmasıdır. Kompozisiya həlli çox hallarda yerin təbiilandsaft şəraiti və şəhər planının funksional quruluşu ilə şərtləndirilir. Belə ki, ümumi funksional zonalaşma və nəqliyyat əlaqələrinin istiqaməti, hidroqrafiya və relyef əsas planlaşdırılma oxlarının strukturunu (konfigurasiyasını) müəyyən edir.

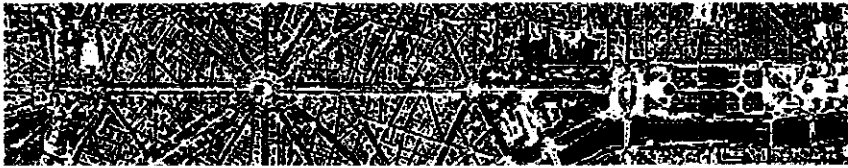
Məkanın funksional təyinatı onun əsas parametrlərini, qapalılıq dərəcəsini, mərtəbəliliyini və tikinti tipini, abadlaşdırılma xüsusiyyətini təyin edir. Beləliklə, şəhərsalma obyektinin kompozisiyası onun mürəkkəb tərkibini əks etdirir. Təbii landsaft kompozisiya həllinin qəbul olunması üçün estetik əsas yaradır, ona görə də, mümkün qədər təbii landsaftın daha dəyərli keyfiyyətlərini gücləndirməyə, şəhərsalma kompozisiyasını qurarkən təbii landsaft elementlərindən fəal şəkildə istifadə etməyə çalışmaq lazımdır.

Şəhərsalma obyektlərinin kompozisiya strukturunun təhlili. Məkan kompozisiyasının inkişafı üzrə layihə həlləri qəbul olunarkən o yerin yaranmış planlaşdırılma strukturunun və landsaft şəraitinin ciddi, hərtərəfli təhlilə əsaslanılır.

Şəhərsalma kompozisiyası təsvir edilərkən aşağıdakı anlayışlardan istifadə olunur: kompozisiya düyünü (qovşağı), kompozisiyanın dominantı, kompozisiya oxu, saqulu dominant və s. (şəkil 5.69, 5.70).

Şəkil 5.69. Solda-Suzdalın tarixən yaranmış tikintisinin təhlili. 1 - tarixi-memarlıq dominantları; 2 - fon tikintisi; 3 - kompozisiyanın təbii oxları; 4 - panoram görüntü nöqtələri. Sağda-Məkanda şaquli dominantlara əsaslanan yönləndirilmə sistemi.

Şəkil 5.70. Parisin baş kompozisiya oxu.

Şəhərsalma obyektinin kompozisiyası onun mürəkkəb tərkibini əks etdirir. Təbii landşaft kompozisiya həllinin qəbul olunması üçün estetik əsas yaradır. Memarlar mümkün qədər təbii landşaftın daha dəyərli keyfiyyətlərini gücləndirməyə, şəhərsalma kompozisiyasını qurarkən təbii landşaft elementlərindən fəal şəkildə istifadə etməyə çalışırlar.

Bakı şəhərinin planlaşdırılma strukturu, memarlıq-məkan təşkilili və tarixən yaranmış mənzərəsinii bir sıra təbii amillərlə (dəniz, relyef, iqlim, yerli tikinti materialı və s.) müəyyən edilir.

Oraşşəkilli buxta, ərazinin şərqdə və qərbdə yüksəkliklərlə əhatə olunması, çoxyarıslu təbii amfiteatr relyefi - şəhərin ənənəvi planlaşdırılma və kompozisiya həllərinin əsas xəttidir.

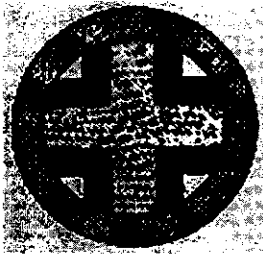
Şəhərsəlmədə şəhər planının qurulmasının 2 əsas kompozisiya tipinin ayrılması qəbul olunmuşdur:

Requlyar (nizamlı) kompozisiya - plan dəqiq həndəsi şəkllə malikdir;

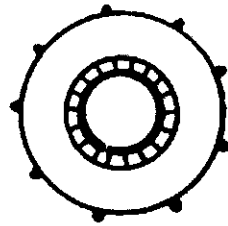
Qeyri-requlyar (nizamsız) kompozisiya (landşaft, mənzərə, orqanik, xaoitik) - planın şəkli həndəsə qanunlarına tabe deyil.

Qədim zamanlardan requlyar şəhər planının iki prinsiplial tipi məlumdur - *dairə və düzbucaqlı (kvadrat)*.

Dairə - qədim məskənlərin müdafiə istehkamları üçün ideal formadır. Maksimal yığıcamlıq və qala divarlarının minimum perimetri (şəkil 5.71, 5.72).

Şəkil 5.71. Şəhəri təsvir edən qədim misir ieroqlifti (dairəvi perimetr qala divarları və baş küçələrin kəsişməsi).

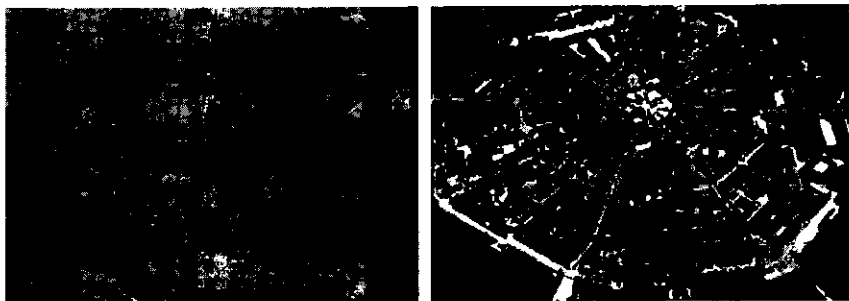

Şəkil 5.72. Qala-yaşayış yeri, Qədim Horəzm.

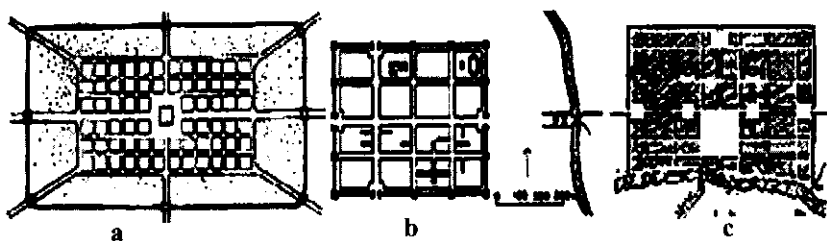
Əgər şəhər planının quruluşunun əsası olaraq dairə, götürülürdüsə, o zaman kompozisiya sxemi, əksər hallarda, qabaqcadan həll olunurdu. Həndəsi mərkəzdə baş meydan, saray və ya ratuşa və məbəd, mərkəzdən radial ayrılan və qala divarları perimetrinin arxasında vilayətə gedən yollara çevrilən baş küçələr ayrılırdı (şəkil 5.73).

Düzbucaqlı (kvadrat) - şəhər planının çox yayılmış formasıdır, əksər hallarda işığın tərəflərinə görə cəhətlənir (şəkil 5.74). Av-

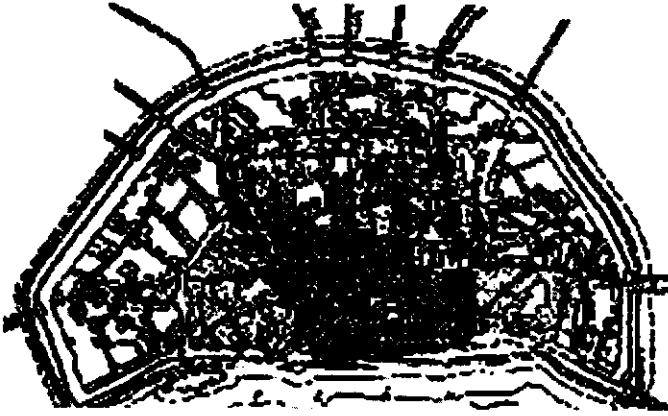
Şəkil 5.73. Solda - Arl, Fransa. Sağda - Palmanova, İtaliya, XVI əsr.

Şəkil 5.74. a - Hindistan şəhərində küçələrin şahmatvari toru; b - Aosta, roma legionerləri tərəfindən e. I əsrdə tikilmişdi; c - Boqorodskin (indiki Noginski) planı, 1784.

ropanın bir çox tarixi şəhərləri roma hərbi düşərgələrinin əsasında yaranmışdı. Tədricən düzbucaqlı-nizamlı quruluşa uyğun tikilən istehkamlar böyüyərək şəhərlərə çevrilirdi. Bu şəhərlər çox vaxt orta əsrlər dövründə başlanğıc planın müntəzəmliyini itirirdi (şəkil 5.75).

Küçələrin düzbucaqlı bölünməsi əsasında şəhər planının kompozisiya quruluşunun klassik nümunəsi yunan şəhəri Miletin planıdır. Müəllifin adına uyğun olaraq (Hippodam) belə requlyar-düzbucaqlı küçələr sistemini Hippodam sistemi adlandırırlar. Küçələrin düzbucaqlı toru çox vaxt həm utilitar (kommunikativ əlaqələrin təmin olunması, məkan orientasiyası), həm də estetik

Şəkil 5.75. Köln, XII əsrin sonu (roma düşərgə-istehkamının əsasında).

(vizual oxların formalaşması, kompozisiya bağlılığının təmin olunması) məqsədlərlə diaqonallar sistemi ilə tamamlanır (şəkil 5.76).

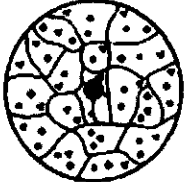
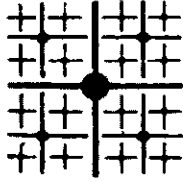
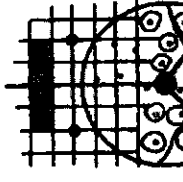
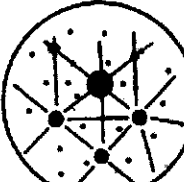
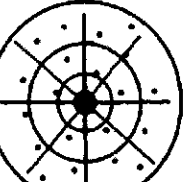
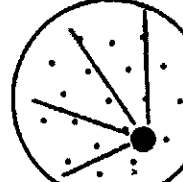

Şəkil 5.76. a - Antik Milet, şəhərin planı, e. ə. V əsr; b - Pyer Şarl Lanfan, Vaşinqton şəhərinin düzbucaqlı-diaqonal plan kompozisiyası, 1790-cı il.

Planlaşdırılma kompozisiyasının aşağıdakı sxemlərinin ayrılması qəbul olunmuşdur:

Cədvəl 5.6.

Şəhər planlaşdırılma kompozisiyasının sxemləri

		
azad-mənzərəli	düzbucaqlı-şahmatvari	rəqulyar-mənzərəli (hibrid)
		
azad-şüavari	radial-halqavari fokuslu-şüavari	fokuslu-şüavari

5.11. Şəhərin idarəetmə sistemi

Şəhərsalma tənzimlənməsi (şəhərtənzimləmə)- şəhərsalma fəaliyyətini stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran şərtlərin yaranmasıdır.

Hal-hazırda şəhərsalma tənzimlənməsinin bir-birindən fərqli iki prinsiplial modeli yaranmışdır:

“İnzibati” - inzibati qərarlarda və tənzimləmə layihələrində əsası qoyulur, idarəolunmanın mərkəzləşdirilməsini və resursların konsentrasiyasını (bir yerə cəmlənməsini) nəzərdə tutur.

“Hüquqi” - şəhərsalma tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi üsullarına söykənir, fəaliyyətdə olan bazar mexanizminin və de-

mokratik idarəetmə formasının olmasını nəzərdə tutur. Bu və ya başqa ölkənin tarixi inkişaf prosesində idarəetmənin konsentrasiya mərhələlərinin dekonstrasiya mərhələləri ilə əvəz olunduğunu izləmək olar, hakimiyyətin yüksəlişi və enməsi, güclənməsi və zəifləməsi, idarəetmənin “nüfuzlu-imperiya” formasının “bazar demokratiya” forması ilə əvəz olunması haqqında danışmaq olar .

Cəmiyyətdə hökm sürən idarəetmə forması şəhərin idarə olunmasına da keçir və çox halda şəhərsalma fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edir. Böyük miqyaslı şəhərsalma layihələri hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi və maddi resursların konsentrasiyası şəraitində reallaşa bilər, buna misal olaraq çox möhtəşəm memarlıq-şəhərsalma ansamblarını göstərmək olar: Qize piramidaları, Versal kral sarayı və s.

Şəhər tənzimlənməsinin inzibati forması. Sovet İttifaqında 1920-ci illərin sonunda idarəetmənin, o cümlədən, şəhərsalma fəaliyyətinin idarə olunmasının mərkəzləşdirilməsi başlayır. Dövlət Planlaşdırma Komitəsi və yerlərdə planlaşdırma orqanları sistemi formalaşır, iqtisadiyyat sahələrinə xalq komissariati rəhbərlik edir, dövlət tədricən əsas resursları öz əlinə alır.

1930-cu illərin sonunda xalq təsərrüfatı idarə edilməsinin inzibati-komanda forması meydana gəlir, xüsusiyyətçiliyin müxtəlif formaları və iqtisadiyyatda mal-pul münasibətləri ləğv edilir. Maddi resursların dövlətin əlində cəmlənməsi prosesi başa çatır. Ərazilərin inkişafında əsas məqsəd sənayenin inkişafında görünür.

1960-cı illərdə şəhərsalma praktikasında torpaq rentası çıxarılır, beləliklə, şəhərlərdə torpaq resurslarından istifadənin optimallaşdırılması mexanizmi ləğv edilir. Bu şəhər ərazilərinin kütləvi yaşayış tikintisi üçün miqyaslı industrial mənimsənilməsinin başlanması ilə bağlıdır.

SSRİ-də şəhərsalma fəaliyyətinin əsas subyekti dövlət idi, şə-

hərsalma tənzimlənməsi mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılmaya əsaslanır (təsdiq olunmuş şəhərsalma sənədləşməsinin bütün səviyyələri şəklində).

İnzibati formanın üstünlükləri: planlılıq, qaydaya salınma, komplekslilik. Çatışmazlıqları: zəif fəaliyyətli olması, torpaq resurslarından qeyri-effektiv istifadə olunması.

Şəhər tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi forması. Burada şəhərsalma fəaliyyətinin subyekti kimi əsas resursların (torpaq, daşınmaz əmlak, maliyyə resursları) sahibkarları çıxış edir. Şəhərsalma fəaliyyəti sahibkarlar tərəfindən sənədi və ya kollektiv maraqlarla aparılır.

Şəhərsalma fəaliyyətinin subyektləri: fiziki və hüquqi şəxslər, ictimai təşkilatlar, dövlətdir (bələdiyyə). Hökumətin əsas funksiyası - şəxsi və ictimai maraqların razılaşdırılması, memarlıq-planlaşdırılma ideyası, sahibkarların maraqları və şəhərin infrastruktur problemlərinin həlləri arasında balansın saxlanmasıdır. Bələdiyyə hökumətinin orqanları bütün bələdiyyə ictimaiyyətinin marağında olan şəhərsalma siyasətini işləyir və reallaşdırır. Şəhərsalma sənədləşməsi şəhərin ümumi inkişaf strategiyası rolunu yerinə yetirir və şəhərsalma fəaliyyətinin bütün subyektləri üçün "oyunun qaydalarını" təyin edir.

İqtisadi-hüquqi formanın üstünlükləri: çeviklik, özünü təşkil etmə, torpaq resurslarından effektiv istifadə; çatışmazlıqları: şəhər inkişafının planlı və kompleks şəkildə aparılmaması, maraqlar (şəxsi və ictimai) toqquşan zaman konfliktlərin yaranması.

Şəhərsalma hüququ. Azərbaycan Respublikasının ərazisində şəhərsalma fəaliyyətini müəyyən edən (reqlament qoyan) əsas hüquqi sənəd AR-nın şəhərsalma kodeksidir. Şəhərsalma fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- ərazilərin davamlı inkişafının təmin olunması;
- şəhərsalma fəaliyyətinin həyata keçirilməsində vətəndaşların iştirakı;

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının insanlar üçün əlverişli həyat fəaliyyəti şəraitinin təmin olunmasına görə məsuliyyət daşması;
- texniki reqlamentlər və təhlükəsizlik tələblərinin riayət olunması;
- ətraf mühitin qorunması və mədəni irs obyektlərinin və qorunan təbii ərazilərin saxlanılması tələblərinin riayət olunması;
- şəhərsalma fəaliyyəti haqqında qanunvericilik tələblərinin-pozulması nəticəsində vurulan zərərin ödənilməsi.

Şəhərsalma kodeksinə uyğun olaraq bələdiyyə qurumlarının sənədləşməsi cədvəl 5.7-də göstərilmişdir:

Cədvəl 5.7.

Bələdiyyə qurumlarının sənədləri

<i>Ərazi-planlaşdırılması sənədləri</i>	<i>Ərazilərin planlaşdırılması üzrə sənədləşmə</i>	<i>Şəhərsalma zonalaşması sənədləri</i>
<ul style="list-style-type: none"> - bələdiyyə rayonlarının ərazi planlaşdırılma sxemləri; - məskənlərin baş planları; - şəhər dairələrinin baş planları	<ul style="list-style-type: none"> - ərazilərin planlaşdırılma layihələri; - ərazi sərhədlərinin çəkilməsi layihələri; - torpaq sahələrinin şəhərsalma planları	<ul style="list-style-type: none"> - tikilməli olan bələdiyyə rayonlarının torpaqdan istifadə və məskənlərarası ərazilərin tikilmə qaydaları; - məskənlərin torpaqdan istifadə və tikilmə qaydaları; - şəhər dairələrinin torpaqdan istifadə və tikilmə qaydaları

Şəhərsalma fəaliyyətinin informasiya təchizatı. Şəhərsalma fəaliyyətinin informasiya təchizatı sistemləri (ŞFİTS) - şəhərsalma fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün ərazilərin inkişafı, onların tikintisi, torpaq sahələri, kapital tikinti obyektləri və başqa zəruri məlumatlar haqqında əsaslandırılmış sənədlərin sistemləşdirilmiş toplusudur.

ŞFİTS-nin məqsədi - hökumət və yerli özünü idarəetmə orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin şəhərsalma, investisiya və başqa təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, torpaq quruculuğunun aparılması üçün zəruri məlumatlarla təmin edilməsidir.

ŞFİTS aşağıdakıları daxil edir:

- şəhərsalma sənədləşməsi, geodeziya və kartoqrafiya materialları, təbii və texnogen şərait (mühəndis araşdırmaları) haqqında məlumatlar;

- torpaq sahələrinin dövlət və ya bələdiyyə ehtiyacları üçün ayrılması və ehtiyatda saxlanılması haqqında məlumatlar (servitut);

- tikilmiş və tikilməli olan torpaq sahələri üzrə işlər və b.

Tikilmiş və ya tikilməli olan torpaq sahələri haqqında “iş” hər bir torpaq sahəsinə açılır. Tikilmiş və ya tikilməli olan torpaq sahələri haqqında “işə” aşağıdakılar daxil edilir:

- torpaq sahəsinin şəhərsalma planı;
- mühəndis araşdırmalarının nəticələri;
- layihə sənədləşməsi;
- dövlət ekspertizasının yekun rəyi;
- tikinti icazəsi;
- kapital tikinti obyektinin qəbul olunma aktı;
- obyektin istismara verilməsinin icazəsi;
- başqa sənədlər və materiallar.

ŞFİTS-nin məlumatlarını hamı əldə edə bilər (məhdud məlumatlar istisna olmaq şərtlə). ŞFİTS-nin aparılması - yerli özünü idarəetmə orqanları tərəfindən materialların toplanması, sənədləşdirilməsi, aktualaşdırılması, hazır şəkllə salınması, sistemləşdirilməsi, qeydə alınması və saxlanılması yolu ilə aparılır. ŞFİTS-nin sənədləşməsi kağız üzərində və elektron daşıyıcılarla həyata keçirilir.

Yoxlama sualları:

1. Şəhərsalma sistemləri müxtəlif ərazi səviyyələrində. Şəhərsalma sisteminin inkişafına təsir edən amillər?
2. Resurslar neçə cür olur? Misallar göstərin.
3. Şəhərsalma sistemlərində baş verən prosesləri təsvir etmək üçün hansı anlayışlardan istifadə olunur?
4. Karkas anlayışı. Şəhərsalma karkası. Əsas və ya "doldurma".
5. Aqlomerasiya nədir? Aqlomerasiyanın nüvəsi və xarici zonası. Monosentrik və polisentrik aqlomerasiyalar.
6. Qrup məskunlaşma sistemləri və şəhərlər assosiasiyalarının fərqi göstərin.
7. Şəhərin məkan inkişafının 3 forması. Sxemlər göstərin.
8. Ərazi inkişafında mərkəzdənqaçma və mərkəzə canatma tendensiyaları.
9. Şəhərdə struktur-planlaşdırma vahidlərinin ierarxiyası.
10. Planlaşdırılma strukturu nədir? Nöqtə, xətti və zona elementlərini fərqləndirin.
11. Şəhərin hansı üç planlaşdırılma quruluşu tipi müəyyənləşdirilir? Onları xarakterizə edin. Sxemlər göstərin.
12. Şəhərin inkişaf prosesinə təsir edən amillər.
13. Ərazinin kompleks təhlili nədir və o hansı sxemdə əks etdirilir?
14. Funksional zonalaşma. Təyini. İlk dəfə funksional zonalaşma prinsipi nə vaxt və kim tərəfindən formalaşdırılmışdı?
15. Beynəlxalq Müasir Memarlıq Konqresinin funksional zonalaşma prinsipinə münasibəti. Əmək-məişət-istirahət sxemi.
16. Funksiyalar zonalar. Təyini. Şəhərin əsas funksional zonaları.
17. Kəmərlər (zolaq) zonalaşma. Təyini. Mərkəzi zona, orta zona, periferiya və uzaq periferiya. Sxem.
18. Şəhərin yaşayış zonası. Yaşayış ərazilərinin təşkili zamanı hansı məsələlər həll olunur? Xidmət idarələri ierarxiyası.

19. *Mikrorayonlaşma prinsipi. Təyini. "Mikrorayon" terminin qısa tarixi. SSRİ-də "mikrorayonlaşma" prinsipi.*
20. *Mikrorayonun planlaşdırma təşkili. Texniki-iqtisadi göstəricilər.*
21. *Bakıda yaşayış tikintisinin əsas xüsusiyyətləri.*
22. *Şəhərin mərkəzi. İctimai mərkəzin funksiyaları və yerləşdirilməsi.*
23. *Yaşıllaşdırma sistemləri, onların funksiyaları. Yaşıllaşdırılmış ərazilərin klassifikasiyası.*
24. *Şəhər strukturunda sənaye müəssisələrinin yerləşdirmə prinsipləri. Sənaye rayonlarının planlaşdırma və funksional təşkili.*
25. *Xarici nəqliyyat sistemləri. Şəhər planı strukturunda xarici nəqliyyat zonası.*
26. *Şəhər nəqliyyatı. Şəhərin nəqliyyat infrastrukturunu. Küçə-yol şəbəkəsi, onun təşkil olunma prinsipləri.*
27. *Şəhər layihələndirilməsində estetik qanunların rolu necədir?*
28. *Şəhərsalma tənzimlənməsinin hansı prinsiplial modelləri var?*

VI FƏSİL. MƏSKƏNLƏRİN PLANLAŞDIRILMA TƏŞKİLİ

Məskənlərin planlaşdırılma təşkili professional layihələndirilmə üsuludur. O, sosial, iqtisadi, ekoloji, funksional, texniki, bədii kompozisiya məsələlərinin kompleks həllinə yönləndirilmiş mühitin maddi elementlərinin ərazidə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə yerləşdirilməsi üzrə fəaliyyət sistemini təqdim edir.

6.1. Məskənlərin və ətraf ərazilərin qarşılıqlı əlaqə şəkildə inkişafı

**Şəhərin və onu əhatə edən ətraf ərazilərin qarşılıqlı təsiri-
nin xüsusiyyətləri.** Şəhər məskənlərinin böyüklüyündən, istehsal-təsərrüfat, sosial-mədəni potensialından və inzibati rolundan asılı olaraq onların təsir zonaları yaranır. Hər bir konkret halda əlaqələrin sıxlığı, ərazinin istifadə xarakteri, landşaft şəraitinin xüsusiyyətləri haqqında faktiki göstəricilərin əsasında şəhər-mərkəzin intensiv, fəal, zəif təsir zonaları fərqlənir. Bununla yanaşı, şəhərsalma ptaktikasında şəhərətrafi zonalar, şəhərlərin yaşıl zonalarını ayırırlar.

Təyin edilmişdir ki, istənilən şəhər məskəni böyüklüyündən və sosial-iqtisadi potensialından asılı olmayaraq öz ətrafında məskənlərin və məskənlərarası ərazilərin bütövlüyünü təqdim edən lokal (yerli) sistem yaradır.

Yaşayış mühitinin bu tərkib hissələri arasındakı münasibətlər, bir tərəfdən, şəhər-mərkəzə bitişik olan bu ərazilərin istifadə xüsusiyyətlərində, başqa tərəfdən şəhər-mərkəz və onun əhatəsi arasındakı hər hansı asılılıqda əks olunur. Bu münasibətlər şəhər-mərkəzin özünün əhali sayının artmasına, onun funksiyalarının genişlənməsi və tərkibinin mürəkkəbləşməsinə görə dəyişir.

Şəhər mərkəzi və onun ətraf zonalarının qarşılıqlı əlaqələrinin

aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərini ayırmaq olar:

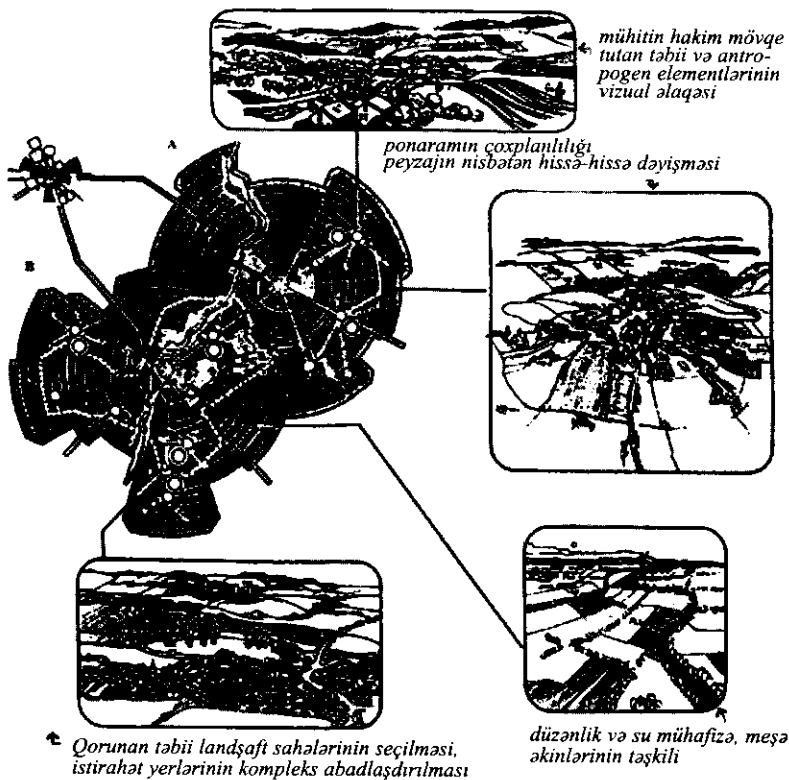
1. Kiçik şəhərlə idarə olunan yerli məskunlaşma sistminə, şəhər-mərkəzdə əhaliyə və bütöv istehsalat sisteminə xidmət üzrə funksiyaların çox hissəsi formalaşır. Burada ətraf ərazilərin fəaliyyəti kənd təsərrüfatı xidmət müəssisələrinin, səhiyyə, mədəni-məişət xidməti obyektlərinin yerləşdiyi mərkəzdən asılıdır.

2. Böyük şəhərlə idarə olunan məskunlaşma sistemində mərkəz funksiyalarının tədricən inkişafı və eyni zamanda funksiyaların mərkəz və yaxın ətraflar arasında bölüşdürülməsi şəhər-mərkəzin şəhərətrafi ərazilərdən asılılığına gətirib çıxarır. Şəhərətrafi ərazilərdə qısamüddətli və uzunmüddətli istirahət yerləri və mühəndis-texniki qurğuları yerləşdirilir.

3. Mərkəzləri böyük və ya iri şəhərlər olan məskunlaşma sisteminə mərkəzin fəal təsir zonası (25-30 km-ə qədər) - şəhərdə yeni rayonlararası və regional əhəmiyyətli funksiyaların cəmlənməsi və eyni zamanda ətraf ərazilərin şəhər-mərkəzə xidmət göstərən funksiyalarla dolğunlaşması hesabına genişlənir. Bu mərhələdə bir sıra mərkəzi funksiyaların ətraf ərazilərə keçirilməsi və burada xüsusi mərkəzlərin-istehsalat, elmi-eksperimental, müalicə-sağlamlıq, idman-əyləncə və b. mərkəzlərin formalaşması baş verir. Bütün bunlar mərkəzin bir növ sosial-iqtisadi və planlaşdırılma bütövlüyünün və onun intensiv təsir zonasının yaranmasına səbəb olur (şəkil 6.1)[75].

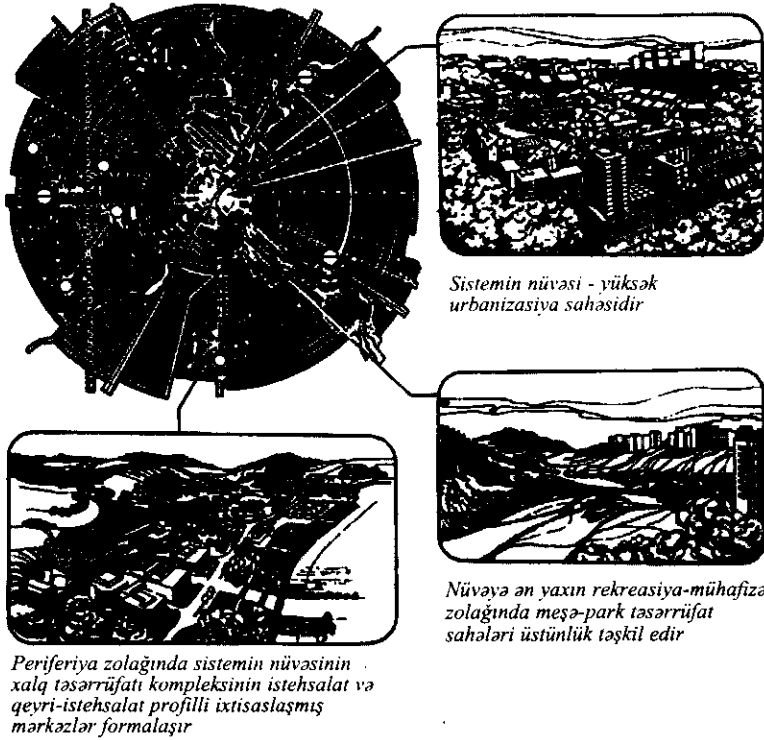
Şəhərin və ona bitişik ərazilərin inkişafının layihə-planlaşdırılma sənədləri hazırlanan zaman bu şəhərsalma yaranışlarının qarşılıqlı təsirinin hansı mərhələdə olduğu və onların qarşılıqlı inkişafı gələcəkdə hansı istiqamətdə olacağının müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Şəhərin şəhərətrafi zonası. Şəhərlərin ətrafında (xüsusilə böyük şəhər) şəhərin inkişafı və fəaliyyəti üçün zəruri olan şəhərətrafi zonalar formalaşır. Şəhər və şəhərətrafi birlikdə vahid şəhərsalma yaranışı əmələ gətirir. Şəhərətrafi zonanın ərazisində

Şəkil 6.1. Şəhər-mərkəz və ona bitişik ərazilərin qarşılıqlı təsirini göstərən sxemlər: A - aqrəsənaye şəhəri üçün; B - rekreasiya şəhəri üçün [75].

şəhərə lazım olan rekreasiya əraziləri, su hasarları, təmizləmə qurğuları, elektrostansiyalar, anbarlar, soyuducular, aeroportlar, arıtlama stansiyaları, zibil tullantıları yerləri, zibil emaledici müəssisələr, tez xarab olan və çox daşınması mümkün olmayan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələr və s. yerləşdirilir (şəkil 6.2).

Şəkil 6.2. Çoxfunksiyalı şəhər üçün şəhər-mərkəz və ona bitişik ərazilərin qarşılıqlı təsirini göstərən sxem [75].

Şəhərətrafi zonanın sərhədləri hər bir konkret halda individual (fərdi) olaraq şəhərin böyüklüyündən, şəhərin xalq təsərrüfatı profilindən, şəhərin və onun daxil olduğu məskunlaşma sisteminin perspektiv inkişafından, ona bitişik ərazilərin təbii-landşaft xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hesablanır. Şəhərətrafi zonanın sərhədi inzibati rayonların sərhədləri, meşə təsərrüfat obyektləri nəzərə alınmaqla təyin edilir.

Şəhərətrafi zonanın planlaşdırılma təşkil prinsipləri. Şə-

hərətətrafi zona - şəhəri əhatə edən, formalaşması və inkişafı onun maraqlarına tabe olan ərazilərdir.

Şəhərətətrafi zonanın orta eni 1mln. əhalisi olan şəhərlər üçün 35-50 km; 0,5-1mln. əhalisi olan şəhərələr üçün 25-35 km; əhalisi 0,5 mln-dan az olan şəhərlər üçün 20-25 km. götürülə bilər.

Şəhərətətrafi zonanın əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- ♦ əhalinin istirahətinin təşkil olunması;
- ♦ ekoloji tarazlığın saxlanılması (məskunlaşma rayonu miqyasında);
- ♦ şəhərin təbii resurslarla təmin olunması (su, ərzaq məhsulları, inşaat materialları və s.);
- ♦ sənaye, kommunal, mühəndis və nəqliyyat obyektlərinin (çəşitləşdirici stansiyalar, portlar, qəbiristanlıq, İEM, anbarlar, aeroportlar və s.) yerləşdirilməsi;
- ♦ şəhərin perspektiv inkişafı üçün rezerv ərazilərin nəzərdə tutulması.

Şəhərətətrafi zonanın planlaşdırılması və zonalaşdırılması təbii şərait nəzərə alınmaqla yuxarıda sadalanan bütün funksiyaların tarazlaşdırılmış uyğunlaşmasıdır.

Çox iri şəhərlərin şəhərətətrafi zonalarını adətən üç kəmərlə zonaya bölürlər:

- **birinci kəmərlə zona** - şəhərə daha yaxın yerləşən, eni 10 km -ə qədər olan ərazidir, o müdafiə və sanitari funksiyasını yerinə yetirir.

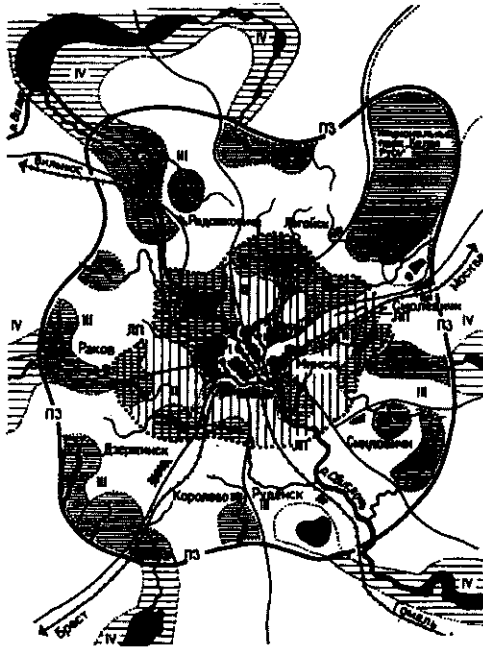
- **ikinci kəmərlə zona** - bağ tikintisi üçün, rekreasiya və idman obyektlərinin (məşəpark, idman parkları və s.) kənd təsərrüfatı yerlərinin yerləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

- **üçüncü (xarici) kəmərlə zona** - uzunmüddətli istirahət obyektlərinin (istirahət bazası, profilaktoriya, uşaq düşərgələri və s.) kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

Şəhərkənarı zonanın planlaşdırılma layihəsi, bir qayda olaraq

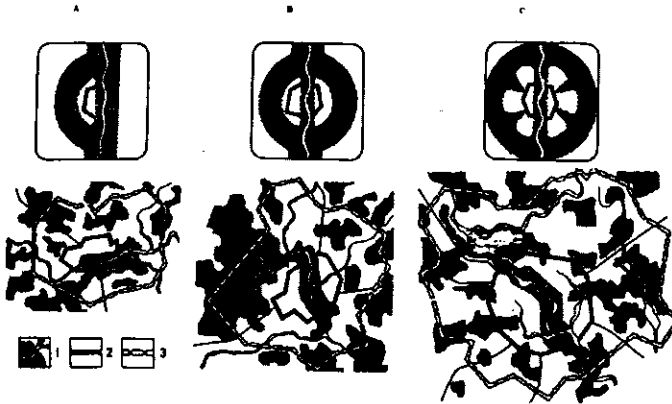
şəhərə bitişik ərazilərdən səmərəli istifadə etmək məqsədilə şəhərin baş planı ilə eyni vaxtda işlənilir. Bu zaman şəhərin və şəhərkənarı zonanın məskənlərinin fəaliyyəti və inkişafı məsələləri onların nəqliyyat və mühəndis-texniki təchizatı, əhaliyə mədəni-məişət və kommunal xidmətin təşkili, təbiətin qorunması və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması kompleks şəkildə həll olunur. Bir-birindən yaxın məsafədə yerləşən şəhərlərin vahid şəhərkənarı zonası formalaşır.

Şəhərin yaşıllıq zonası. Şəhərkənarı zonanın yaşıllıq zonasının tərkibinə - əsasən meşə və meşəparklar olan və əhalinin istirahətinin təşkili və şəhər mühitinin sanitariya-gigiyenik vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulan şəhərə bitişik ərazilər daxildir (şəkil 6.3.) [75]. Landşaft-rekreasiya ərazilərinin forma-

Şəkil 6.3. Minsk şəhəri misalında çox iri şəhərin şəhəratrafi zonasının sxemi.

laşması üçün nəzərdə tutulan şəhərin yaşıllıq zonasının meşələrinin sahəsil nəfərə: çox iri şəhərlərdə - 250 m²; iri şəhərlərdə-200 m²; böyük şəhərlərdə - 150 m²; orta şəhərlərdə -100 m²; kiçik şəhərlərdə - 70 m² hesabı ilə götürülür (şəkil 6.4).

Şəkil 6.4. Müxtəlif böyüklükdə şəhərlərin yaşıllıq zonalarının planlaşdırma modelləri və nümunələri: A-kiçik şəhərlər; B-orta və böyük şəhərlər; C-iri və çox iri şəhərlər. 1-meşə və su hövzələri; 2-şəhərlərin sərhədləri; 3-yaşıllıq zonalarının sərhədləri.

Şəhərin yaşıl zonasının hüdudlarında yaşıllıq zonasının xüsusi dəyərli rekreasiya və estetik keyfiyyətləri olan meşələri daxil edən ərazilər - meşəpark təsərrüfat hissəsi seçilir [55].

“Şəhər-şəhəratrafi” sisteminin inkişafının tənzimlənməsi. Şəhər və onu əhatə edən ərazilərin bağlılığını gücləndirmək üçün aşağıdakı idarəetmə işləri tələb olunur:

- Şəhər və onun intensiv təsir zonasının, vahid nəqliyyat və mühəndis - texniki infrastrukturu, vahid tibbi və mədəni-məişət xidməti, təbiətdən istifadə və kommunal xidmət və b. daxil olmaqla vahid layihə-planlaşdırma sənədlərinin işlənilməsi;

- Yerli ərazi sistemini təqdim edən “şəhər və ona bitişik ərazi-

lər” sisteminin inkişafının vahid idarəetmə orqanlarının yaradılması;

♦ Hər bir yerli ərazi sistemi üçün şəhərin və onun əhatəsinin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin zamanla dəyişməsinə nəzərə alan inkişaf strategiyası.

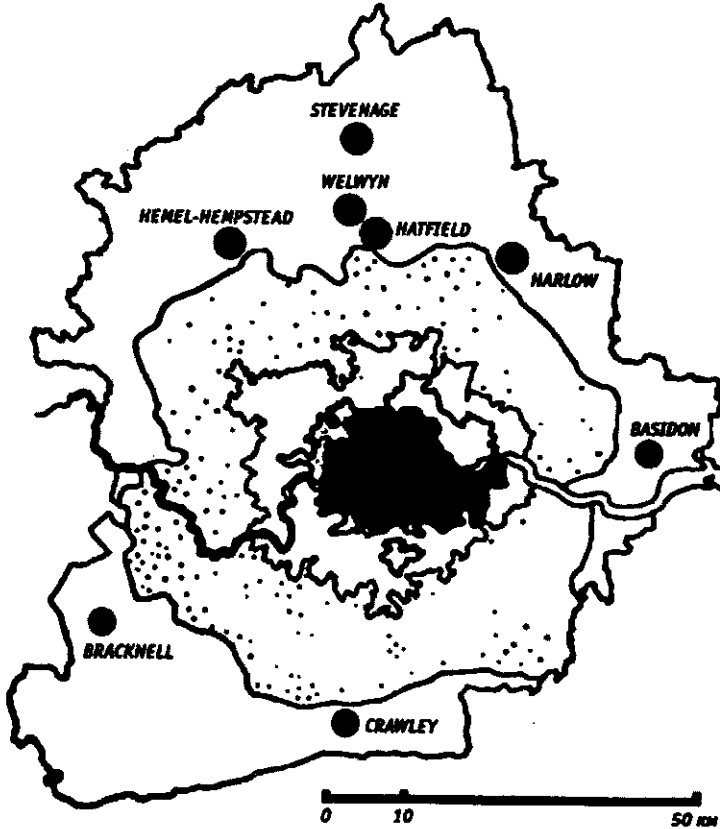
6.1.1. Xarici təcrübədən nümunələr

Böyük Londonun planı -iri şəhərin perspektiv inkişafını, onu əhatə edən ərazilərlə bircə kompleks şəkildə araşdıran ilk şəhərsalma layihələrindən biridir. Bu plan P.Aberkrombinin rəhbərliyi ilə 1944-cü ildə işlənmişdir. Layihə o zaman 6 mln-dan çox əhalisi olan, 143 inzibati vahidlərə bölünmüş 6700 kv.km ərazini əhatə edirdi. Bu klassik iş kimi qiymətləndirilən o dövrün ən iri şəhərsalma işlərindən sayılır.

Layihə həllinin mahiyyəti onda idi ki, şəhərin yükü 1mln. nəfər əhalidən azad edilsin. Layihələndirilən ərazilərdə 769 min nəfər sakin yaşayış yerini dəyişməli idi, onlardan 125 min nəfər sakin yaşayış rayonlarında, 383 min nəfər sakin yeni layihələndirilən 10 şəhər-peykə, 261 min nəfər sakin isə Londonun ətrafında mövcud olan şəhərlərdə yerləşdirilməli idi. Layihələndirilən ərazidən kənara 261min nəfər sakin köçürülməli idi.

Böyük Londonun ümumi planlaşdırılma konsepsiyası dörd ərazinin seçilməsini daxil edirdi: daxili şəhər ərazisi; şəhərə bitişik olan şəhərkənarı ərazi; yaşıllıq zolağı; xarici landşaft ərazisi (şəkil 6.5).

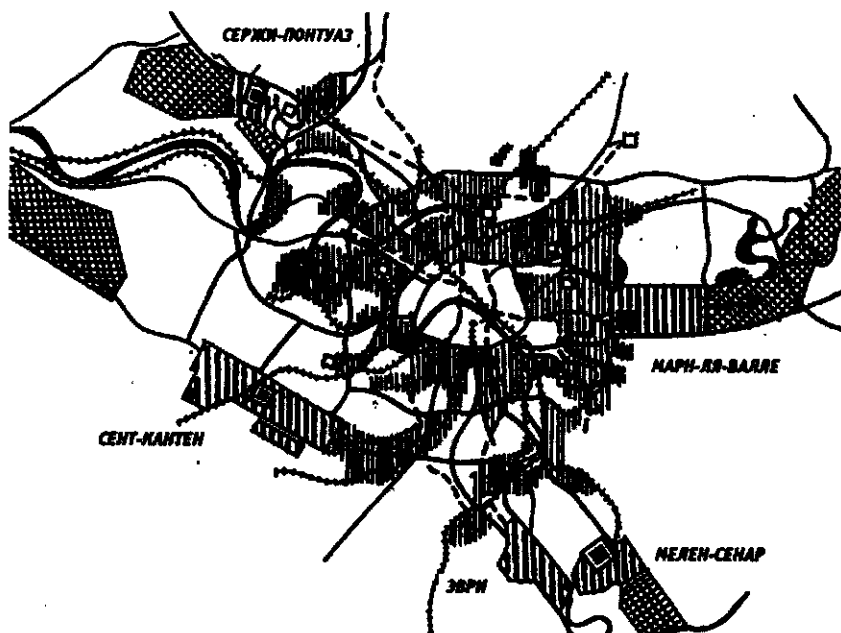
Paris və Paris rayonunun inkişaf layihəsi - kortəbii urbanizasiya problemlərinin artması: arzu olunmaz miqrasiya axınları, nəqliyyat imkanlarının və mühitin sanitar-gigiyenik vəziyyətinin pisləşməsi, təbii landşaftın dağıdılması və b. səbəblərdən işlənmişdi. Əvvəllər tikilmiş olan şəhər-peyklər (Kretey, Sarsel və b.) yataq-şəhərlərə çevrilmişdi, bu da müəyyən problemlər yaradan rəqsi miqrasiyanı artırmışdı. Belə ki, hər iki tərəfə əmək gedişlə-

Şəkil 6.5. Böyük Londonun dörd zonası (şəhər, şəhər kənarı, yaşillıq zolağı, xarici landşaft) və şəhər-peyklər göstərilməklə planı.

rinə sərf olunan vaxt dörd saata çatırdı.

1965-ci ildə işlənmiş Paris rayonunun planlaşdırılması və tikintisinin Baş sxemi Paris şəhəri ilə rahat nəqliyyat əlaqələrində yerləşdirilən və eyni zamanda əhalini əməyin qoyulduğu yerləri, xidmət və istirahət obyektləri ilə təmin edən yeni şəhərlərin tikintisini nəzərdə tuturdu (şəkil 6.6.1, 6.6.2). Nəqliyyat infrastrukturu

Şəkil 6.6.1. Paris rayonunun yeni şəhərləri: yeni şəhərlərin yerləşdirilmə sxemi.

turunun inkişafı və təkmilləşdirilməsinə, təbii-ekoloji “bufer” (burada - aralıq) zonalarının formalaşmasına, landşaftın bərpa olunması və qorunmasına xüsusi diqqət verilirdi.

Berlin və onu əhatə edən Branderburqun - federal torpaqlarının 1998-ci ildə işlənmiş inkişaf Proqramı maraqlı layihə həlli təqdim edir. Berlin şəhərinin əhalisi 3,5 mln., sahəsi 889 kv. km-dir və 3,9 min nəf/kv.km əhali sıxlığına malikdir, lakin Berlin əhatəsindəki Branderburq Torpağında 2,5 mln. nəfər əhali yerləşir, onun sahəsi isə təxminən 3,5 dəfə çox və uyğun olaraq əhali sıxlığı 87 nəf/kv.km -dir. Berlin şəhərinin və onun əhatə edən regionun vahid şəhərsalma inkişafı proqramının işlənilməsinə ehtiyacın yaranması sosial, iqtisadi və ekoloji maraqların üst-

Şəkil 6.6.2. Paris rayonunun yeni şəhərləri: yeni Serji şəhərinin tikintisindən fraqment.

üstə düşməsi ilə səciyyələndirilir.

Berlinin inkişafının müasir mərhələsi onun birləşmiş Almaniyanın mərkəzi kimi paytaxt funksiyalarının güclənməsi ilə bağlıdır. Berlinin - "Berlin ulduzu" adlandırılan - planlaşdırılma strukturu şəhər ətraflarına ulduzşəkilli, rels nəqliyyatı kommunikasiyaları boyunca cəmlənmiş tikinti zolaqları ayrılan kompakt şəhər-mərkəzi təqdim edir. Onların arasında böyük yaşıllıq məkanları yerləşir ki, bu da Berlini kifayət qədər yaşıl şəhər edir. Şəhərin bu planlaşdırılma strukturu XX əsrin əvvəllərindən formalaşır və gələcək inkişaf üçün potensiala malikdir, ona görə də saxlanılması bundan sonra da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Berlin şəhərinin böyüməsini və inkişafını tənzimləmək üçün

paytaxtdan müxtəlif uzaqlıqlarda olan üç halqavari məskənin formalaşdırılması təklif olunurdu. Belə ki, funksiyaların bölüşdürülməsi üçün Berlinin 30 km-liyində onunla rahat nəqliyyat əlaqələrində olan 8 məskənin inkişafı nəzərdə tutulurdu. İqtisadi inkişafın yeni “fokusları” kimi Berlinə alternativ olaraq 6 şəhərin inkişaf etdirilməsi təklif olunur. Bu şəhərlərin Berlindən uzaqlığı sərbəst inkişaf edə bilmək üçün kifayət qədərdir (60 - 100 km), eyni zamanda o qədər də böyük deyil ki, iri şəhərlə əlaqələrin üstünlüyündən (çoxsaylı iqtisadi partnyorlar, elmi mərkəzlər və s.) istifadə edə bilməsin. Bununla yanaşı, yeni şəhərlərin, iri şəhərə nisbətən, həyat fəaliyyəti üçün daha sağlam və Berlin şəhəri ilə rahat nəqliyyat əlaqələrində olan mühit yaratmağa imkan verən əlverişli təbii əhatəsi vardır.

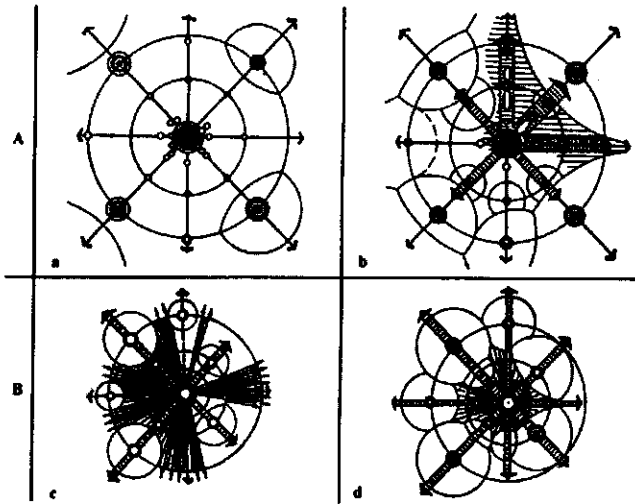
Regionun xarici zonasının periferiyasında yerləşən daha 5 şəhəri regional əhəmiyyətli məskunlaşma mərkəzi kimi inkişaf etdirmək nəzərdə tutulur. Bundan başqa, tarixən yerli əhəmiyyətli məskunlaşma mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən 11 şəhər (əhalisi 10 mindən - 30 minə qədər) ayrılır. Onların rekonstruksiyası və inkişafının stimullaşdırılması Berlin-Brandenburqun əhalisinin stabilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir [136].

Minsk məskunlaşma sisteminin inkişaf strategiyası iri şəhərin və qarşılıqlı bağlılıq münasibətində olan məskən və ərazilərin inkişaf prosesinin tənzimlənməsinə yeni keyfiyyət yanaşmasını müəyyənləşdirdi. Belarusiyanın paytaxtının inkişafının tənzimlənməsinə üç səviyyədə baxılırdı: bütövlükdə ölkə, subregional və lokal (yerli) səviyyələrdə. Hər bir səviyyədə iri şəhər inkişafının planlaşdırılmış idarə olunmasının öz spesifik vasitələri üzə çıxarılır və öz məsələləri həll olunurdu.

Ölkə səviyyəsində tənzimlənmə strateji xarakter daşıyır və əsasən şəhəryaradan istehsalat sahələrinin məqsədyönlü yerləşdirilməsini, şəhər-mərkəzlərin inkişaf prioritetlərini, ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının sosial-iqtisadi potensialının tarazlaşdırılmasını daxil edir.

Subregional səviyyəsində tənzimlənmə həm strateji əhəmiyyətli, həm də taktiki vasitələri daxil edir. Belə ki, məskunlaşma sisteminin Minsk məskunlaşma sistemi ilə qarışan şəhər-mərkəzlərinin - Molodeçko, Borisov və b. inkişafı rəqsi (kəfkiqvari) miqrasiya, Minskin ayrı-ayrı ərazi-təsərrüfat komplekslərinin yerdəyişdirilməsi kimi aqlomerativ proseslərin qaydaya salınmasına imkan verir. Yerli səviyyədə tənzimlənmənin taktiki xarakterli planlaşdırılma vasitələrindən istifadə edilir (şəkil 6.7).

Yerli səviyyəli ərazilərin gələcək üçün tənzimlənməsi Min-

Şəkil 6.7. Minskin inkişafının planlaşdırılma tənzimlənməsi modeli: A-subregional səviyyə; B-yerli səviyyə (a, c - müasir vəziyyət, b, d-proqnoz)

skin istehsalat, sosial və ekoloji proseslərin ümumiliyi əsasında formalaşan qarşılıqlı əlaqəli məskənlər qrupu kimi baxılır. Bu qrupda əsas Minsk şəhəridir, onunla qarşılıqlı təsirdə olan rekreasiya, istehsalat-təsərrüfat, elmi-istehsalat profilli mərkəzlər Minskin sonrakı progressiv inkişafına kömək etməli və eyni zamanda onun sayca artmasını tənzimləməlidir.

6.2. Məskənlərin planlaşdırılma strukturu

“Struktur” anlayışı - sistemi təşkil edən tərkib elementlərini və onlar arasındakı dayanıqlı əlaqələrin cəmini əks etdirir. Mürəkkəb sistemlər çoxlu sayda strukturlardan ibarətdir. Belə ki, şəhər məskənlərində planlaşdırılma, funksional, kompozisiya, ti-kinti strukturlarını ayırırlar. Hər bir struktur sistem kimi çıxış edə bilər (xidmət sistemi, kommunikasiya sistemi).

Məskənlərin planlaşdırılma strukturu - bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, ierarxik asılılıqda, vəhdətdə olan məkanın tərkib elementlərinin ardıcılığını təqdim edən sxematik modeldir. Məkan strukturunun əsas elementləri planlaşdırma karkası və planlaşdırma karkasının doldurucusudur.

Planlaşdırma karkası məskələrin aparıcı strukturunu formalaşdıran elementdir. Məskənlərin planlaşdırma karkasının urbanizasiya tərkib hissəsinə küçələr, dəmiryol xətləri (planlaşdırma oxları), eləcə də ictimai mərkəzlər, xarici nəqliyyat düyünləri (planlaşdırma düyünləri), məskənlərin planlaşdırma strukturunun təbii tərkib hissəsinə su hövzələri və su axınları, çay vadiləri, yaylalar, yüksəkliklər, parklar və başqa yaşıllıq əraziləri aiddir.

Planlaşdırma oxları və mərkəzlərinin arasında yerləşən ərazilər planlaşdırma karkasının doldurucularıdır.

Planlaşdırılma karkası məskənin aparıcı struktur yaradan elementidir. Məskənlərin planlaşdırılma karkasının urbanizasiya tərkib hissəsi - planlaşdırılma oxları (küçələr, dəmiryolu xətləri), eləcə də planlaşdırılma düyünləridir (ictimai mərkəzlər, xarici nəqliyyat düyünləri və s.). Məskənlərin planlaşdırılma karkasının təbii tərkib hissələri su hövzələri və su axınları, çay vadiləri, yarıqlar, yüksəkliklər, yaşıllıq əraziləridir.

Planlaşdırılma oxları və mərkəzləri arasında yerləşən ərazilər planlaşdırılma karkasının doldurucularını əmələ gətirir. Doldurucular bircinsli deyillər və müxtəlif əlamətlərinə görə seçilən

zonaları, həmçinin növbəti ierarxik səviyyənin karkas elementlərini daxil edir [76].

Planlaşdırma strukturlarının tipləri. Planlaşdırma oxlarının və düyünlərinin məkanda müxtəlif şəkildə uyğunlaşması məskunlaşma yerlərinin müxtəlif planlaşdırma strukturunu formalaşdırır. Praktiki olaraq bu müxtəlif doqquz baza tipini əmələ gətirir. Bunlar isə məkanda konkret vəziyyətdən asılı olaraq transformasiya olunur (bir tiptən başqa tipə keçir, üst-üstə düşür). Ardıcıl olaraq reallıq şəkildə məskənlərin planlaşdırma strukturunun çoxlu sayda karkas elementlərinin məkan formasının törəmələri mövcuddur (şəkil 6.8).

Planlaşdırma strukturunun tipi seçilən zaman məskənlərin aşağıdakı aparıcı məkan prinsiplərini rəhbər tutmaq lazımdır:

Əsas funksional zonalar - yaşayış yaranışları, əməyin qoyulduğu yerlər, xidmət mərkəzləri, xarici nəqliyyat düyünləri, rekreasiya ərazilərinin arasında qısa və rahat əlaqələrin təmin olunması;

- ♦ Ətraf mühitlə - yaxın əhatə və başqa məskənlərlə əlaqə üçün optimal şərtlərin yaradılması;

- ♦ Məskənlərin və onların əsas funksional zonalarının maneəsiz ərazi inkişafı üçün şəraitin yaradılması (şəkil 6.9.);

- ♦ Yaşayış ərazilərinin, mühitin neqativ antropogen və təbii elementlərindən - istehsalatın zərərli tullantılarından, avtomobil və dəmiryol nəqliyyatının zərərindən, sürüşmələr və başqa hadisələrdən izolyasiyasının təmin olunması;

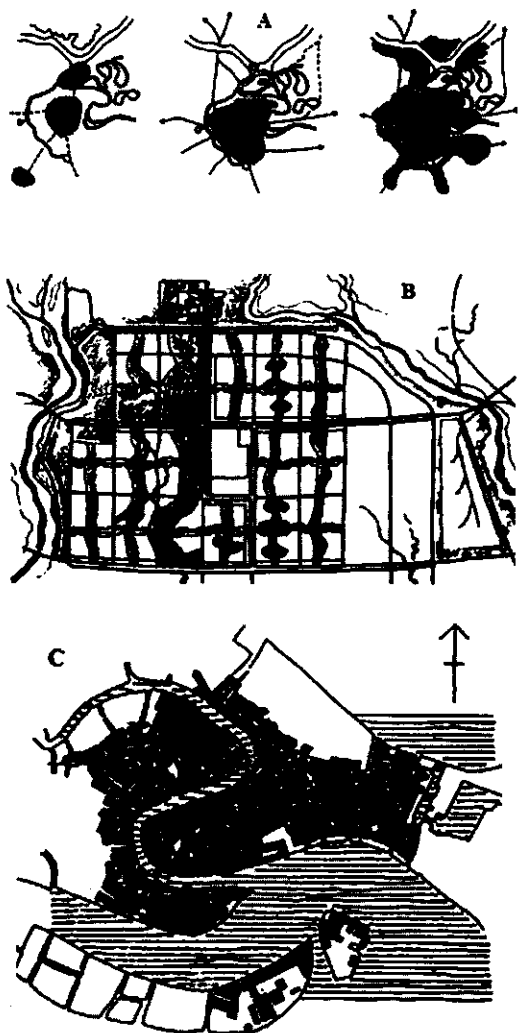
- ♦ Mühitin cəlbəedici vizual-estetik xarakteristikasının yaradılması üçün ilkin şərtlərin yaradılması.

Şəhər məskənlərinin planlaşdırma strukturunun dəyişməsi. Şəhər məskənlərinin planlaşdırma strukturunun mürəkkəbləşməsi və transformasiyası, ilk növbədə, urbanizasiya karkasının rolunun artmasında (magistral yollarla, nəqliyyat əlaqələri ilə birləşdirən ictimai mərkəzlər sistemi), eləcə də urbanizasiya karka-

A		PLANLAŞDIRILMA MƏRKƏZLƏRİ			
		● MONOSENTRİK	●●● POLİSENTRİK	●● AĞLOMERASİYA TİPLİ STRUKTUR	●● AĞLOMERASİYA TİPLİ STRUKTUR
PLANLAŞDIRILMA CİRLƏRİ					
	XƏTTİ STRUKTUR	XƏTTİ MONOSENTRİK	XƏTTİ POLİSENTRİK	XƏTTİ AĞLOMERASİYA TİPLİ	
					
RADIAL PÖRTEBLƏNDİRİLƏN STRUKTUR	RADIAL PÖRTEBLƏNDİRİLƏN MONOSENTRİK	RADIAL PÖRTEBLƏNDİRİLƏN POLİSENTRİK	RADIAL PÖRTEBLƏNDİRİLƏN AĞLOMERASİYA TİPLİ		
					
MƏNTƏZİM PƏKƏMLİ STRUKTUR	MƏNTƏZİM MONOSENTRİK	MƏNTƏZİM POLİSENTRİK	MƏNTƏZİM AĞLOMERASİYA TİPLİ		
					
					

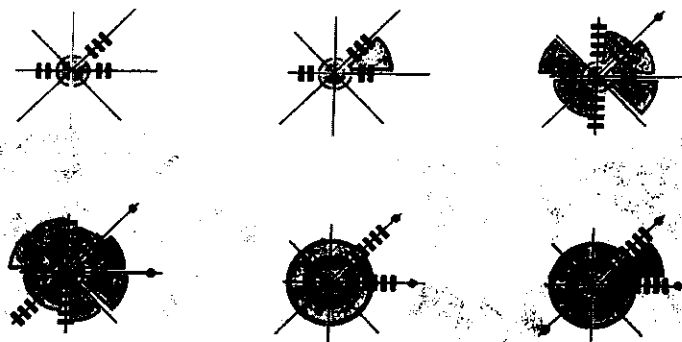
Şəkil 6.8. Şəhərlərin planlaşdırılma strukturu tipləri: A - baza; B - törəmə.

Şəkil 6.9. Şəhər planının urbanizasiya və təbii karkaslarının qarşılıqlı təsirinin planlaşdırılma nümunələri: A - şəhərin planlaşdırılma strukturunun inkişaf mərhələləri; B - planlaşdırılma strukturunun tərkib hissələri, urbanizasiya və təbii elementlərin məkanda bölünməsi; C - şəhər planının urbanizasiya və təbii elementlərinin qarşılıqlı təbə edilməsi.

yeni ərazilərin mənimsənilməsi başlayır (şəkil 6.11).

Şəkil 6.11. Şəhərlərin ərazi inkişafının silsiləliyi.

Bundan başqa şəhərin planlaşdırma strukturunun dəyişməsinin daha bir vacib təzahürü- obyektiv formalaşan şəhər formalaşma prosesində roluna və ərazilərin istifadə intensivliyinə və tərkibinə, funksiyalarının inteqrasiya dərəcəsinə görə fərqlənən iri struktur-planlaşdırma zonalarının - mərkəzi, keçid, periferiya, həmçinin təbii zonaların olmasıdır.

Hara aid olduğundan və mənimsənilməsinin maliyyə mənbələrindən asılı olaraq iki iri ərazi qrupunu ayırırlar, onların hüdudlarında dövlət (bələdiyyə) və şəxsi və ya birgə (dövlət və şəxsi) maraqlar həyata keçirilir.

Birinci qrup açıq ümumi istifadə məkanlarını (küçələr, meydanlar, yaşıllaşdırılmış rekreasiya əraziləri), eləcə də layihə işlərinə uyğun olaraq mühüm şəhər obyektlərinin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş sahələrdir.

İkinci ərazi qrupu layihə-planlaşdırılma sənədlərində müxtəlif tərkibli istifadəçilər üçün təyin edilən ərazilərdir. Müfəssəl plan işlənən zaman tikintisi qadağan edilən və arzu olunmayan obyektlərin siyahısı təyin edilən ərazilərin istifadə rejimləri müəyyənləşdirilir və bu ərazilərin gələcək mənimsənilməsinin və dəyişdirilməsinin ən son xarakteristikaları göstərilir (həndəsi

parametrlər, sıxlıq göstəriciləri və b.).

Layihə həllərinin çoxmənalılıığı və daimi dəyişkənliyi və ictimai həyat proseslərinin inkişafı layihə işlərinin permanent (davamlı) üsullarına keçməyi tələb edir.

Məskənlərin planlaşdırılma strukturunun transformasiyasına təsir göstərən amillər. Əsas maddi elementləri qarşılıqlı əlaqəli yerləşdirilən məskənlərin planlaşdırılma strukturu hər zaman sosial-iqtisadi münasibətləri, siyasi şəraiti, cəmiyyətin sosial-demoqrafik strukturunu və yerin təbii-landşaft xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir.

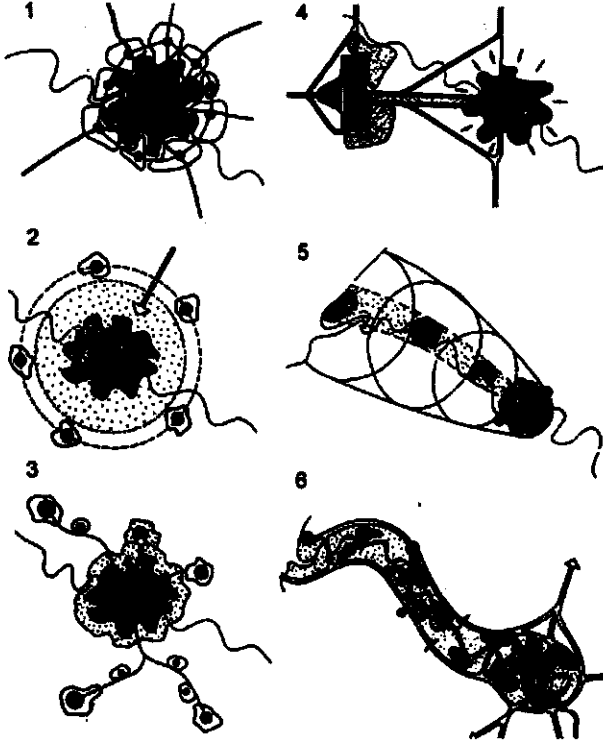
İntensiv urbanizasiya, nəqliyyat vasitələrinin inkişafı, geniş ərazilərdə gur industrial tikinti şəhərlərin planlaşdırılma təşkili-nin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Şəhərlərin baş planlarında nəqliyyat problemlərinə, mühəndis-texniki təhcizata, səmərəli funksional zonalaşmaya, ərazi istifadəsinin effektivliyinə və s. xüsusi diqqət verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda şəhərlərin planlaşdırılma strukturunun dəyişilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən həyatı proseslərin dəyişilməsinin dərk edilməsinə ehtiyac və imkan yaranmışdır. Xidmət, elm və elmə xidmət, təhsil sahələrinin, şərikli əməkdaşlığın, maliyyə-kredit funksiyalarının, ekoloji baxımdan zərərli olmayan sənayenin inkişafı ilə əməyin qoyuluşu yerlərinin ərazidə “yayılır” və ixtisaslaşmış monofunksional zonalarda cəmlənə bilmir. Şəhərsalma sistemləri getdikcə daha çox poli-funksional olur.

Elmi-texniki və sosial proqresin sürətlənməsi həyat fəaliyyəti proseslərinin daim inkişaf etməsinə və islahatına gətirib çıxarır. Bu, şəhərsalma məkan formalarının transformasiyasının, köhnə vaxtı keçmiş funksiyaların aradan qaldırılmasını və yenilərinin yerinə yetirilməsini təmin edən qarşılıqlı dəyişə bilən məkanların yaradılmasının zəruriliyinə səbəb olur. Buna görə də, şəhərsalma inkişafı proseslərinin optimallaşdırılması məqsədilə plan-

laşdırma strukturunun dayanıqlı elementlərinin - şəhər planlaşdırılma karkasının, həmçinin zamanla görünüşünü dəyişə bilən elementlərin seçilməsi vacibdir. Şəhər strukturu elementlərinin mənasız inkişafı üçün şərait yaradılmasının təmin olunması eyni dərəcədə vacibdir (şəkil 6.12).

Şəkil 6.12. Parisin ərazi inkişafının variantları: 1-konsentrik inkişaf; 2-şəhər-peyklərin formalaşması; 3-bir neşə istiqamətdə inkişaf; 4- "Paralel" Parisin yaradılması; 5- "dinapolis"; 6-xətti inkişaf.

Şəhər məskənlərinin, onların əhatəsi ilə sosial, istehsalat və işgüzar əlaqələri intensivliyinin - şəhər həyat tərzinin yayılması

və şəhər fəaliyyət növlərinin kənd yerlərinə daxil olması ilə artması - şəhər və şəhəratrafı arasında sərhədləri aradan qaldırır, bütöv şəhərsalma sistemlərinin yayılma sahələrini genişləndirir. Bu, layihələndirilmədə müəyyən dəyişikliklər edilməsini tələb edir.

Məskənlərin su-yaşillıq sistemlərinin planlaşdırılma təşkil. Əgər urbanizasiyanın ilk mərhələsində təbii landşaft şəraiti məskənlərin yerini, onların inkişaf istiqamətlərini təyin edirdisə, indi müasir texnologiyalar məskənləri praktiki olaraq istənilən landşaft şəraitində tikməyə, təbii landşaftı dəyişərək, yeni mühit formalaşdırmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, urbanizasiyanın yüksəlməsi ilə, tikinti sıxlığının və mərtəbəliliyin artması ilə, şəhərlərdə ekoloji durumun pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq şəhər mühitinin təbii-landşaft komponentlərinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Təbiətin islahatları, bəşəriyyətin təbiətlə birgə mövcudluğunun - urbanizasiya və təbiət elementlərinin arasında tarazlığı təmin edərək, onları əlverişli uyğunlaşdıraraq mümkün olduğunun dərk edilməsinə gətirib çıxartdı.

Məskənlərin su və yaşillıq məkanlarını daxil edən **su-yaşillıq sistemləri** şəhər mühitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə formalaşır: əhalinin yaşayış yerlərinin yaxınlığında yaşılşdırılmış istirahət yerlərinin yaradılması, şəhər mühitinin sağlamlaşdırılması, şəhərlərin memarlıq-bədii simasının zənginləşdirilməsi. İnkişaf etmiş su-yaşillıq sistemlərinin yaradılması çoxmərtəbəli, yüksək sıxlıqlı tikinti olan və ekoloji durumu əlverişsiz vəziyyətdə olan (havanın, torpağın həddindən artıq çirklənməsi, səs-küy səviyyəsinin artması) iri şəhərlərdə, xüsusilə vacibdir.

Su-yaşillıq sistemlərinin planlaşdırılma təşkilinin effektivliyi aşağıdakıların hesabına təmin edilir:

- Tikinti ərazilərinin və yaşillıq məkanlarının əlverişli nisbəti;
- Su-yaşillıq sistemlərinin müsbət təsir zonasını genişləndi-

rən, antropogen yüklərə ekoloji dayanıqlığı artıran iri, şəhərdaxili və şəhərkənarı yaşıllıq ərazilərinin yaradılması;

- ♦ Yaşıllıq əraziləri və yaşayış rayonları arasında rahat, əsasən də piyada əlaqələrinin yaradılması;

- ♦ Bir ərazi hüduunda həm rekreasiya, həm də mühiti tənzimləyən funksiyaların birləşdirilməsi;

- ♦ Su-yaşıllıq sistemlərinin yaradılması və inkişafı üçün mövcud meşə massivlərindən və tikinti üçün məhdud yararlı (subasar, torflu, bataqlıq) ərazilərdən istifadə.

Dik və yüksək sahilləri, geniş subasarlara olan iri çay vadiləri təbii planlaşdırılma oxları olaraq şəhərlərin inkişafına, planlaşdırılma strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərir. Kiçik çayların sahilboyu əraziləri də su-yaşıllıq sistemlərinin formalaşması üçün perspektivlidir.

Tarixən təşəkkül tapmış şəhərlərdə adətən yaşıllıq ərazilərinin məkan inkişafı imkanları məhduddur. Rezerv yerlər çayların subasarlara, bataqlıq sahələr, yarıqlar, karxanalardır. Müasir tikinti texnikası əvvəllər yararlı olmayan ərazilərdə: çaybasar, bataqlıq, mürəkkəb relyefdə landşaft rekreasiyaları formalaşdırmağa imkan verir. Bu təşəkkül tapmış şəhərlərdə su-yaşıllıq sistemlərinin inkişafı, landşaft-rekreasiya əraziləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə şərait yaradır.

Şəhərsalma təcrübəsində tikinti üçün əlverişli olmayan ərazilərin islahatları və onların əsasında inkişaf etmiş su-yaşıllıq sistemlərinin yaradılması sahəsində xeyli təcrübə toplanmışdır. Xüsusilə də, subasar torpaqların istifadəsi çox vacibdir, belə ki, onların sahəsi şəhər ərazilərinin böyük hissəsini təşkil edir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, subasar ərazilər həm də çirka bın toplandığı yerlərdir. Buna görə də bu ərazilərin yerində parkların və başqa rekreasiya obyektlərinin yerləşdirilməsi sanitar-giyenik araşdırmalara və əsaslanmalara söykənməlidir.

Şəhərlərin su-yaşıllıq sistemlərinin layihələndirilməsi zamanı

rekreasiya mənimsənilməsi üçün yararlı olan ərazilərin rezervləşdirilməsi məsələləri xüsusi diqqət tələb edir. Şəhərin perspektiv inkişafı üçün rezerv saxlanılan ərazilər uzun müddət öz təbii simasını qoruya bilər, gələcəkdə isə onların əsasında rekreasiya landşaftları formalaşdırılır. Bu ərazilərin qorunması üçün müvafiq dövlət rejimləri və təsərrüfat fəaliyyətinə məhdudiyətlər təyin edilir.

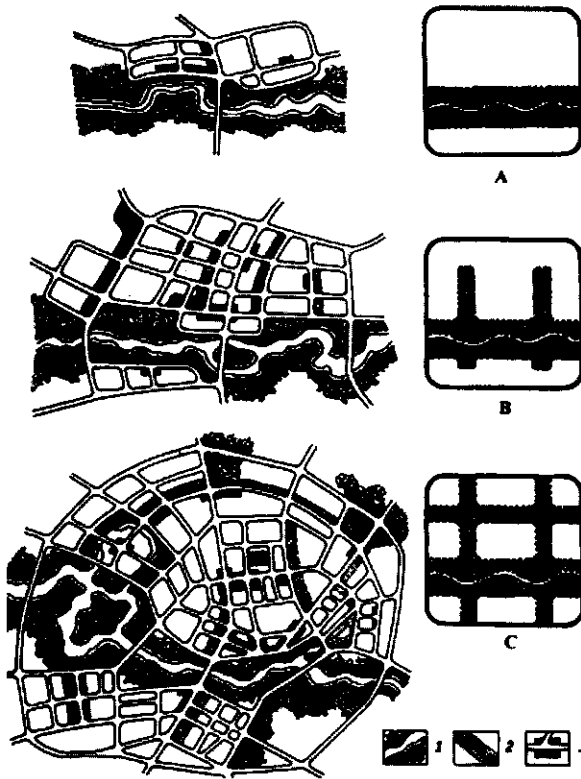
Su-yaşillıq sistemlərinin formalaşması eyni zamanda şəhərin simasının memarlıq-bədii ifadəliliyinin artırılması üçün bir vasitədir. Memarlıq ansambllarının yaşıllıq ərazilərinə və su hövzələrinə “açılması”, tikintinin panoram obrazının təmin edilməsi, yaşıllıq məkanlarının və akvatoriyaların şəhərsalma kompozisiyasına daxil edilməsi su-yaşillıq sistemlərinin layihələndirilməsi zamanı nəzərə alınan vacib tələblərdir.

Böyük və kiçik şəhərlərdə su-yaşillıq sistemlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi şəhərsalma şəraitinin xüsusiyyətləri (tikintinin mərtəbəliliyi və sıxlığı, malikanə tikintisinin payı, sənayenin xarakteri və inkişaf dərəcəsi), landşaft şəraitinin spesifikasi ilə əlaqədardır. Şəhərlər böyüdükcə su-yaşillıq sistemlərinin şəhərsalma təşkili mürəkkəbləşir (şəkil 6.13).

Su-yaşillıq sisteminin optimal eni müəyyən edilərkən parkların və başqa istirahət yerlərinin yerləşdirilmə imkanları, şəhər ətraflarından mərkəzi rayonlara oksigenlə zəngin havanın axını və küləklənmə nəzərə alınmalıdır.

Su-yaşillıq sistemlərinin formalaşması başdan-başa tikinti massivlərinin yaranmasına mane olur, tikinti və yaşıllıq məkanlarının bərabər ölçülü növbələşməsini təmin edir. Bu, xüsusilə də iri və çox iri şəhərlər üçün aktualdır.

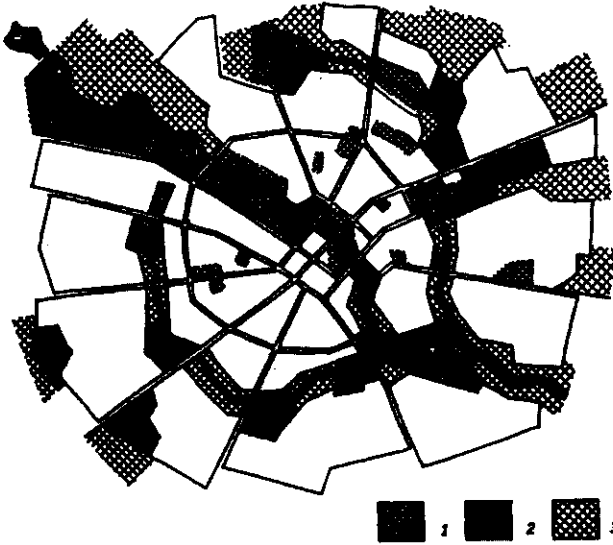
İri və çox iri şəhərlərdə su-yaşillıq sistemlərinin optimal eni mərkəzdə - 0,5-0,7 km, şəhərin periferiya rayonlarında 1,5-2 km-dir. Bu çayların sahilboyu ərazilərində şəhər mühitinin əlverişsiz (pis) mühitinə qarşı dayana bilən, ətraf rayonların aerasiyasını tə-

Şəkil 6.13. Müxtəlif ölçükdə şəhərlərin su-yaşillıq sistemlərinin planlaşdırılma modelləri və nümunələri: A-kiçik; B-böyük və orta; C-iri və çox iri (1-ümumşəhər əhəmiyyətli landşaft-rekreasiya əraziləri; 2-başqa yaşillıq əraziləri; 3-ictimai mərkəzlər və nəqliyyat əlaqələri)

min edən böyük park komplekslərinin yaradılmasına imkan verir. Su-yaşillıq sistemlərinin formalaşması zamanı təkcə böyük çay vadiləri deyil, həm də kiçik çaylar, çay qolları və yarıqlar istifadə olunur (şəkil 6.14).

Böyük və orta şəhərlərdə su-yaşillıq sistemlərinin eni 200-500 m-dən az ola bilər. Çayın, gölün və ya su hövzəsinin bir sahilin-

Şəkil 6.14. Minskin su-yaşillıq sisteminin planlaşdırılma təşkilinin sxemi (İ.A.İodo, Q.A.Potayev): 1-mövcud parklar; 2-layihələndirilən parklar; 3-başqa yaşillıq əraziləri.

də inkişaf edən şəhərlər üçün yaşillıq ərazilərinin enini tikinti cəbhəsindən su hövzəsinin sahilinə qədər ən az 150 m, park yerləşdirilən yerdə isə ən az 300 m götürmək məsləhət görülür.

Təbii yaşılıqları olan kiçik şəhərlərdə çox zaman inkişaf etmiş su-yaşillıq sistemlərinin yaradılmasına ehtiyac olmur.

Şəhərlərin yaşıllaşdırılmasının optimal səviyyəsi. Şəhərsalma təcrübəsində aşağıdakı yaşıllaşdırılma əraziləri növləri mövcuddur: **ümumi istifadə** - bütün əhali kateqoriyaları üçün və əksəriyyəti rekreasiya funksiyasını yerinə yetirən-parklar, meşəparklar, bağlar, bulvarlar və başqa landşaft-rekreasiya əraziləri; **məhdud istifadə** - yaşayış tikintisində, tədris, tərbiyə, müalicə, idman, inzibati və başqa müəssisələrin ərazisində olan məhdud əhali kontingenti tərəfindən istifadə olunan yaşillıq əraziləri;

xüsusi təyinatlı - sənaye müəssisələrinin yaşıllıq sanitariya-müdafiə zonaları, küçə və yolların müdafiə əraziləri, suqoruyucu və başqa mühafizə əraziləri növləri, botanika bağları, pitomniklər, qəbiristanlıq və bağçaları.

Əhalinin yaşıllıq əraziləri ilə təyin olunma göstəriciləri məskənlərin xalq təsərrüfatı profilinin ölçülərinə, məskənlərin ərazisində şəhərsalma və təbii-landşaft şəraitinə əsasən təyin edilir.

Kiçik məskənlərdə yüksək dərəcədə yaşıllığı olan əzəmətəbəli malikanə tikintisi üstünlük təşkil edir. Şəhər böyük olduqca çoxmərtəbəli tikintidə yaşayan əhalinin sayı artır, ümumi yaşıllıq və yaşayış tikintisində adam başına düşən yaşıllıq ərazilərinin sahəsi azalır. Böyük şəhərlərdə hava hovuzunun, su hövzələrinin çirklənmə dərəcəsi, səs-küyün dərəcəsi yüksək olur. Bu isə şəhərlilərin müntəzəm olaraq istirahət üçün şəhər kənarlarına getməsinə səbəb olur.

Yaşayış tikintilərində əhalinin yaşıllıq əraziləri ilə - parklarla, bağlarla və başqa ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş yaşıllıq əraziləri ilə təmin edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məskənlərdə əhalinin yaşıllıq əraziləri ilə təmin olunmasını real dəyərləndirmək üçün yaşıllıq ərazilərinin bütöv kompleksinin: yaşayış tikintisində olan yaşıllıqların, şəhər və rayon parklarının, şəhəratrafi landşaft-rekreasiya ərazilərinin baxılması vacibdir. Şəhər məskənlərində yaşıllıq ərazilərinə tələbatın hesabi göstəriciləri normativ göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Eyni zamanda bu göstəricilər həm şəhər məskəninin böyüklüyünə görə, həm də yaşıllıq sisteminin tərkib elementləri - yaşayış tikintisində yaşıllıq sahələri, rayon və şəhər parkları, məskənin yaşıllıq zonasında landşaft-rekreasiya ərazilərinə görə diferensasiya olunur (cədvəl 6.1), [107, 109].

Cədvəl 6.1.

Şəhər məskənlərinin yaşılıq əraziləri ilə təmin olunmasının tövsiyə edilən göstəriciləri

Şəhər məskəninin tipi	Təmin olunma, kv.m/nəfər			
	Yaşayış tikintisində yaşılıq sahələri	Ümumi istifadə üçün yaşılıq əraziləri		Məskənin yaşılıq zonasında rekreasiya əraziləri
		Rayon əhəmiyyətli	Şəhər əhəmiyyətli	Məskənlər
Çox iri	9-10	8-10	9-11	250
İri	10-11	7-9	8-10	200
Böyük	12-15	6-8	8-10	150
Orta	15-20	3-5	6-8	100
Kiçik				
I(10-50 min nəf.)	20-30	-	8-10	100
II(5-10 min nəf.)	30-40	-	10	70
III(5 min nəfərdən az)	40-60	-	10-15	70

6.3. Məskənlərin ərazisinin zonalaşması

Zonalaşmanın növləri. Məskənlərin zonalaşması - ərazilərin hər hansı əlamətinin intensivliyinə görə bölünməsidir. Eyni ərazini layihəqabağı təhlil prosesində və layihə həlləri qəbul olunarkən müxtəlif üsullarla zonalaşdırmaq mümkündür. Ərazi planlaşdırılmasında aşağıdakı əsas zonalaşdırma növləri var:

1) **Ərazinin təyinatına, yəni funksional istifadəsinə görə zonalaşdırılması** - yaşayış (malikanə tipli, qarışıq tipli), sənaye, kənd təsərrüfatı, kommunal-anbar, xarici nəqliyyat, rekreasiya, çoxfunksiyalı təyinatlı, nəqliyyat, piyada və s.;

2) Ərazinin mühitin ilkin təbii xüsusiyyətlərinə (layihə həllərinə reqlament qoyan) görə zonalaşması - geoloji və hidroloji cəhətdən təhlükəli ərazilər, faydalı qazıntı və başqa resurslar olan zonalar, əlverişsiz təbii-iqlim şəraiti olan zonalar (seysmik, subasan, yerlər və s.);

3) Ərazinin növbəti mənimsənilməyə hazırlanması üsulu-na görə zonalaşma - meliorasiyalama (su ilə təmin olunan və qurudulan); müxtəlif mühəndis hazırlığı və ya müdafiə qurğularının yerləşdirilməsini tələb edən ərazilər (meşəqoruyucu zolaqlar, bəndçəkmə və s.);

4) Ərazinin şəhərsalma dəyərinə görə zonalaşma - yüksək, orta, aşağı;

5) Layihə həllərinin qəbul olunması və ərazinin mənimsənilməsi zamanı müəyyən məhdudiyətlər tələb edən ərazinin istifadə rejiminə görə zonalaşma;

6) ərazinin antropogen və təbii landşaftının kompozisiya və vizual-bədii xüsusiyyətlərinə görə zonalaşma;

7) ərazinin sosial-demoqrafik xarakteristikaya görə zonalaşması - əhalinin cinsinə və yaş tərkibinə görə, əhalinin mülkiyyət tərkibinə görə, təhsil səviyyəsinə, miqrasiya dövriyyəsinə, etnik xarakteristikasına görə və s;

8) başqa zonalara nisbətən ərazi zonalaşması - zavodqabağı, relyanı zona, məskənlərin və şəhərsalma komplekslərinin təsir zonası, şəhəratrafi zona və s;

9) şəhər məkanlarının ictimai funksiyaların tərkibinə, müxtəlifliyinə, integrasiya dərəcəsinə və intensivliyinə görə tikilmiş və boş məkanların növbələşmə tezliyinə, ictimai nəqliyyat xətlərinin dolğunluğuna, tikintinin təmsiletmə dərəcəsinə görə bölünməsinə əsaslanan iri struktur - planlaşdırılma zonalaşması.

Funksional zonalaşma - şəhərsalma layihələndirilməsinin aparıcı üsullarından biridir və ərazidə üstünlük təşkil edən funksiyanın seçilməsi ilə xarakterizə edilir. Funksional zonalaşma - şəhər

ərazilərinin istifadə xarakterinə görə bölünməsidir (şəkil 6.15.).

Şəkil 6.15. Vilayətdaxili rayonun funksional zonalaşma sxemi. 1-mülki tikinti; 2-sənaye; rekresiya zonaları; 3-qısamüddətli istirahət; 4-yaşlıların uzunmüddətli istirahəti; 5-uşaqların uzunmüddətli istirahəti; ərazinin kənd təsərrüfatı istifadəsi zonaları; 6-heyvandarlıq; 7- bitkiçilik; 8-qorunan təbii landşaft zonası; 9-su basma əraziləri.

Məskunlaşma yerlərinin bütün əraziləri əsas iki iri funksional zonaya bölünür - *yaşayış və qeyri-yaşayış*. Şəhər ərazilərində yaşayış ərazisi orta hesabla bütöv şəhər ərazisinin 60%-ni təşkil edir və onun tərkibinə yaşayış qrupları, ictimai xidmət mərkəzləri zonası, ümumi istifadə üçün açıq yaşıllıq məkanları, küçələr, meydanlar, avtodayanacaqqlar daxildir. Bu tərkib hissələrin sahə nisbətləri metodiki-normativ göstərişlərin əsasında optimallaşdırılır.

Qeyri-yaşayış əraziləri sənaye və kommunal-anbar zonası, xarici nəqliyyat zonası, şəhər landsaft-rekreasiya əraziləri, qoruyucu müdafiə əraziləri və b. daxil edir. Bu ərazilərin sahəsi şəhərin funksional profilinə, əhali sayına, konkret məkan vəziyyətinə əsasən təyin edilir.

Yaşayış və qeyri-yaşayış zonalarının ərazilərinin seçilməsi və onların qarşılıqlı yerləşdirilməsi normativ-metodiki sənədlərə əsaslanır.

Şəhərdən kənarında şəhərətrafi və yaşıllıq zonası, əsas mühəndis-texniki qurğular (subasarlər, təmizləmə qurğuları və s.), qəbiristanlıq, eləcə də şəhərin inkişafı üçün rezerv ərazilər yerləşdirilir.

Beləliklə, funksional zonalaşma ərazini təyinatına görə bölməyə imkan verir və bununla da şəhərdə birincisli fəaliyyəti olan nisbətən sərbəst planlaşdırılma vahidləri seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərazinin funksional zonalaşma növü üstünlük təşkil edən, aparıcı fəaliyyətə əsasən müəyyənləşir, lakin onunla yanaşı başqa funksiyaları da istisna etmir. Belə ki, məsələn, yaşayış ərazilərində xidmət obyektləri, qurğuları və bədən tərbiyəsi avadanlıqları və başqaları yerləşdirilir.

Ərazinin təyinatına görə zonalaşması şəhərin funksional planı işlənən zaman aparıcı rol oynayır, burada ərazinin istifadə rejimləri (stimullar və məhdudiyətlər) hər bir funksional zona üçün ayrıca təyin edilir. Lakin real həyat fəaliyyəti prosesləri daha

mürəkkəb və rəngarəngdir, ona görə də funksional zonalaşma ilə yanaşı, şəhərsalma layihələndirilməsində zonalaşmanın başqa növləri də tətbiq edilir.

İri struktur-planlaşdırma zonalaşması. Məlumdur ki, şəhər mərkəzinin və onun periferiyasının birgə inkişafı və qarşı-qarşıya qoyulması şəhər mühitinin progressiv islahatlarının zəruri və ilkin şərtidir. Şəhər mərkəzinin yeni, daha progressiv funksiyalarla dolğunlaşdırılma dərəcəsinə görə əvvəlki funksiyalar başqa ərazilərə keçərək onların sosial-iqtisadi potensialını artırır. Bu proses obyektiv və fasiləsizdir. Bu prosesi sürətləndirmək üçün şəhərin və onun ətrafının arasıkəsilməyən məkan mühitində məkan təşkili və ona uyğun olaraq idarəetmə üsulları ilə fərqlənən iri struktur-planlaşdırılma zonaları ayrılır.

Mərkəzi inteqrasiya zonasına məkan və sosial-iqtisadi münasibtdə daha mühüm şəhərsalma elementi kimi baxılır və ictimai funksiyaların daha çox müxtəlifliyi, onların məkan inteqrasiyası, ərazilərin yüksək intensiv istifadəsi, yığcamlığı, bütövlüyü və planlaşdırılma strukturunun arasıkəsilməzliyi, fərdliliyi və kompozisiya həllərinin rəngarəngliyi, əhalinin sosial fəallığının yüksək səviyyəsi, nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunun daha yüksək sıxlığı ilə xarakterizə olunur. Mərkəzi inteqrasiya zonasının şəhər məskənlərinin ümumi ərazi balansında çəkisi 8-15% olmalıdır. Mərkəzi inteqrasiya olunmuş zonada ictimai funksiyaları, əsas sosial və elmi-texniki inkişaf funksiyaları - idarəetmə, informasiya, mədəniyyət, incəsənət yerləşdirilir.

Periferiya zonası şəhər məskənlərinin ətraf ərazilərinin həm bundan əvvəlki inkişaf rayonlarını (ətraf qəsəbələr, zavodlar və stansiyaları qəsəbələr), həm də kütləvi tikinti rayonlarının, əsasən monofunksional zonalardan ibarət rayonları (yaşayış, istehsalat, rekreasiya) daxil edir. Periferiya zonası əsasən yeni kütləvi və fərdi yaşayış tikintisini, sənaye və kommunal-anbar obyektlərinin, elmi idarələrin, nəqliyyat qurğularının, rekreasiya

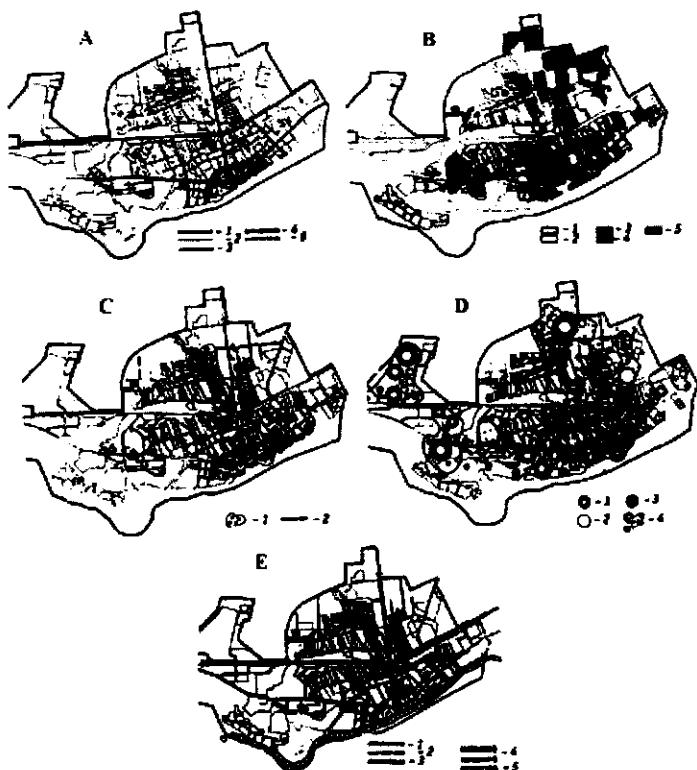
komplekslərinin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Periferiya zonasının şəhər ərazisinin ümumi balansında çəkisi 70-85% təşkil etməlidir.

Böyük və iri şəhərlərdə, eləcə də bir sıra orta şəhərlərdə mərkəzi və periferiya zonasının arasında mühitin müxtəlifcinsliliyi ilə, planlaşdırma modulunun müxtəlif miqyaslılığı ilə fərqlənən keçid zonasını ayırmaq lazımdır. Keçid zonası mərkəzi zonanın ictimai funksiyalarının inkişafı üçün, ilk növbədə, elm, ticarət, bəzi elmi istehsalat növlərinin inkişafı üçün əsas ehtiyat (rezerv) kimi baxılır. Şəhər ərazilərinin ümumi balansında keçid zonanın çəkisi 15 %-dən çox təşkil etməməlidir.

Şəhərin yaranmış planlaşdırılma strukturunun təhlili zamanı iriləşdirilmiş struktur-planlaşdırılma zonalarının sərhədləri xidmət obyektlərinin, əməyin qoyulduğu yerlərinin, yaşayış fondunun, küçə-yol şəbəkəsinin yerləşdirilməsini qiymətləndirən proqramların əsasında təyin edilir (şəkil 6.16, 6.17).

Zona elementləri və sərhədlər. Məskənlərin planlaşdırılma strukturunun zona elementlərinə ölçüləri və konfigurasiyası planlaşdırılma karkasının xətti və düyün tərkib hissələri kimi hesab edilənlər böyük və iri şəhərlərdə rayonlar (planlaşdırma, yaşayış, sənaye), eləcə də qarışıq formalaşan mono və polifunksional planlaşdırma vahidləri - mikrorayon, məhəllə (yaşayış, ictimai, istehsalat məhəlləsi, qarışıq tikinti məhəlləsi), şəhər ətrafı və rekreasiya aid edilir.

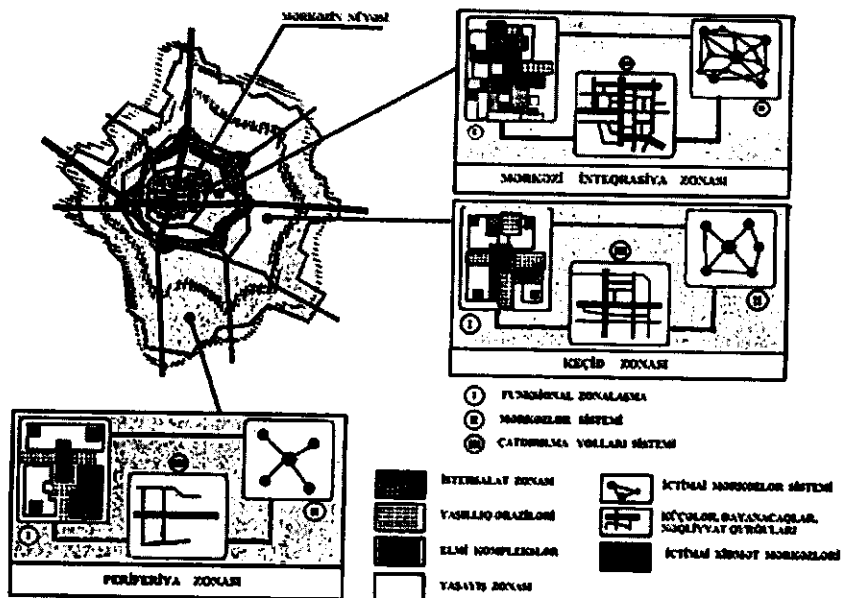
Sərhədlər şəhərsalma sistemlərini həndəsi parametrlərini rəqləmentləşdirir və ərazinin əlamətlərindəki dəyişiklikləri qeydə alır, yəni bir zonadan başqa zonaya keçməsinə şəhərsalma təcrübəsində "sərhəd" anlayışı ilə yanaşı, mənaca ona yaxın başqa sözlər də işlədilir. Daha tez-tez işlədilən ifadələr bunlardır: şəhərətrafi zonanın sərhədi, şəhər (qəsəbə) hüdudları, qırmızı xətt, tikintini tənzimləmə xətti, sahil zolağı, torpaq sahələrinin ayrılma sərhədi və s.

Şəkil 6.16. Şəhərin iriləşdirilmiş struktur-planlaşdırılma zonalarının seçilməsini göstərən metodik sxemlər: A- şəhər inkişafının tarixi-genetik təhlili; B-şəhər və məskənlərarası xidmət obyektlərinin yerləşdirilməsi; C-yaşayış fondunun sıxlıq xarakteristikaları; D-əməyin qoyuluşu yerlərinin yerləşdirilməsi; E-şəhərin mərkəzi (1), keçid (2) və periferiya (3) zonalarının, əsas urbanizasiya (4) və təbii (5) oxlarının seçilməsini göstərən yekun sxem.

Məskənin sərhədi (şəhər, qəsəbə hüdudları)- məskən ərazisini başqa məskənlərdən və məskənlərarası ərazilərdən ayıran, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq olunmuş xarici sərhədidir.

Perspektiv şəhər hüdudları - şəhər ərazilərinin, onun uzun-

Şəkil 6.17. Şəhərin iriləşdirilmiş struktur-planlaşdırılma zonalarının təşkili modelləri.

müddətli məkan inkişafı üçün zəruri olan layihə sərhəddidir; şəhərin baş planı ilə təyin edilir və təsdiq olunmuş əsas baş plan çertyojunun mühüm elementi sayılır; şəhər inkişafı üçün zəruri torpaqların daxil edilməsinə görə dəyişir.

Tikinti tənzimləmə xətləri - bina və qurğuların xarici konturlarının yerləşdirilməsi həyata keçirilən şərti sərhəd; tikilmiş və açıq şəhər məkanlarının konfigurasiyasını (formasını) təyin edir. Tikintini tənzimləmə xətləri qırmızı xətlə üst - üstə düşə bilər, ondan və ya torpaq sahələrinin sərhədindən kənara çıxa bilər [56].

6.4. Kənd məskənlərinin inkişaf xüsusiyyətləri

Kənd məskənlərinin tipoloji xüsusiyyətləri. Kənd yerlərinə yerləşən məskənlər öz funksional profilinə görə kənd təsərrüfatı profilli, sənaye - istehsalat müəssisələri yanında qəsəbələr (torf və meşə təsərrüfatı), elmi - istehsalat profilli və s. ola bilərlər. Əhali sayına görə kənd məskənləri aşağıdakı qaydada ayrılır: iri - 3000-dən çox sakini olan, böyük - 1000-3000 sakini olan, orta - 200 - 1000 sakini olan və kiçik - 200-ə qədər sakin olan [171].

Kənd məskənlərinin planlaşdırılma təşkili. Kənd məskənlərinin hər bir tipinin, onun iqtisadi - coğrafi vəziyyətinə, təbii əhatəsinə, əməyin qoyulduğu yerlərin yerləşdirilməsinə, əməyin, həmçinin şəxsi-təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterinə, əhalinin sosial - demografik strukturuna, yaranma tarixinə və başqa amillərə görə planlaşdırılma təşkilinin xarakterik xüsusiyyətləri var.

Ümumilikdə kənd məskənləri, şəhərlərlə müqayisədə özünün daha sadə planlaşdırılma strukturu, zəif formalaşan ictimai mərkəzləri, aşağı səviyyəli xarici və mühəndis-texniki abadlığı ilə fərqlənir. Sovet dövründə dövlət hesabına eksperimental layihələndirilmə və tikinti aparılan kəndlər istisna təşkil edir.

Kənd məskənlərinin perspektiv inkişafı əhalinin həyat fəaliyyəti şəraitinin yaxşılaşdırılmasının, yaşayış yerlərinin özünü inkişaf etdirməsi üçün daxili resursların fəallaşmasının vacibliyi ilə bağlıdır. Bu qrup məskənlərin inkişafının prioritet istiqamətləri aşağıdakılardır:

♦ **Əhalinin yaşayışının mühəndis-texniki təchizatının, məişət-kommunal şərtlərinin yaxşılaşdırılması** (tam mühəndis avadanlığı ilə təmin olunmuş kottec və malikanə tipli bloklaşdırılmış yaşayış evləri tikintisinin üstünlüyü; kənd məskənləri təchizatının progressiv mühəndis-texniki tiplərindən, effektiv lokal mühəndis qurğuları qruplarından istifadə; əhali yaşayışının sanitariqigiyenik şərtlərinin, məişət və istehsalat tullantılarının

istifadə edilməsi hesabına yaxşılaşdırılması; kənd məskənlərinin planlaşdırılması və tikintisinin təkmilləşdirilməsi; tikintinin qaydaya (nizama) salınması, küçə və ərəzilərin abadlaşdırılma səviyyəsinin şəhər məskənləri səviyyəsinə qədər qaldırılması; məskənlərin abadlaşdırılmış mərkəzlərinin formalaşdırılması və s.);

♦ **Kənd məskənlərinin nəqliyyat xidməti şəraitinin yaxşılaşdırılması** (məskunlaşma sisteminin kənd məskənləri və şəhər mərkəzləri arasında reysləri kifayət qədər tez-tez olan müntəzəm sərnişin daşınmasının təmin edilməsi, tranzitin məskənlərin içindən keçməsinə aradan qaldırmaq üçün nəqliyyat dolanmalarının təşkili və s.);

♦ **Əhalinin sosial sığortalanmış xidmət növlərindən istifadə etmək imkanlarının təmin olunması** (mobil və göndərilmiş xidmət növlərinin inkişafı, xidmət sahələrində rəqiblik əsasında şəxsi sahibkarlığın genişlənməsi və s.);

♦ **Kənd məskənlərinin istehsalat bazasının inkişafı** (əməyin həm kənd təsərrüfatı, həm də qeyri-kənd təsərrüfatı növlərinin seçiminin yaradılması hesabına gənc təhsilli əhalinin cəlb edilməsi, sənayenin texnoloji cəhətdən yeniləşdirilməsi, təhsil və ixtisaslaşma səviyyəsinin artırılması üçün şəraitin yaradılması, mərkəzi təsərrüfat malikanələrində və başqa iri kənd məskənlərində əməyin qoyulduğu yerlərin daha geniş seçimini təmin edən müəssisələrin və eləcə də şəxsi biznesin yerləşdirilməsi, əhalinin kişi və qadın qisminin məşğulluq balansının yaradılması, mövcud təsərrüfat zonalarının qaydaya salınması və abadlaşdırılması və s.);

♦ **Kənd məskənlərinin simasının fərdiliyinin saxlanılması** (regional və yerli ənənələrin, Azərbaycan memarlığının xüsusiyyətləri və özünəməxsusluğunun, kənd yerlərinin planlaşdırılma və tikintisinin, yerli tikinti materiallarının, bezək və koloristikanın tətbiqinin dirçəlməsi və inkişaf etdirilməsi və s.).

6.5. Şəhərsalmanın səmərəliliyini yüksəldilməsi yolları

Şəhərsalma inkişafı proseslərinin qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması. Müasir şəhərsalma əhəmiyyətli dərəcədə metabolizm xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur (yunanca *metabole* - dəyişiklik), hansı ki, daimi yeniləşmənin, yenidənqurmanın, maddi elementlərin funksiyalarının dəyişdirilməsinin, mühitin sağlamlaşdırılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır.

Şəhərsalma inkişafı problemlərinə baxarkən məqsədyönlü planlaşdırılan və həyata keçirilən və eləcə də təbii axarı ilə baş verən (inersiya) prosesləri ayırmaq lazımdır. Birincilər - yaşayış məskənsalma mühitinin formalaşmasına məqsədli idarəedici təsirləri əks etdirir. İkincilər - ictimai inkişaf və ilk növbədə urbanizasiya inkişafı proseslərinin obyektiv gedişidir. Bu proseslərin zaman və məkan içində davamlı (dayanıqlı) axınlar və qanunauyğunluqlar olduğu mütəxəssislər tərəfindən hər zaman dərk edilmir. Ona görə də praktiki fəaliyyətdə heç də tam şəkildə nəzərə alınmır. Bu məqsədli idarəetmə həlləri və təbii - inersiya axınları arasında uyğunsuzluğa gətirib çıxarır və nəticə etibarlı ilə konflikt vəziyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Şəhərsalma elmi bu qanunauyğunluqları öyrənir və aşkara çıxarır.

Beləliklə, geniş statistik materialların təhlilinin köməyi ilə müəyyənləşdirilmişdir ki, şəhər məskənləri şəbəkəsi zamanla daha böyük nizamlı struktur formasını alır: davamlı qarşılıqlı əlaqələri olan şəhər qrupları formalaşır. Bununla yanaşı, müxtəlif səviyyəli planlaşdırılma oxlarında yerləşən müəyyən böyüklükdə şəhərlər qrupunun böyümə dövrləri və demoqrafik potensialın aşağı düşməsi müşahidə olunur. Beləliklə, şəhərlərin növ və ərazi birliyi qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılılıq şəraitində inkişaf edirlər.

Şəhərsalma inkişafı proseslərinin təbii gedişini xarakterizə

edən qanunauyğunluqlara daxildir:

♦ **Məkanda polyarlaşmanın güclənməsi** - şəhərdə tikintinin sıxlığının və mühüm kommunikasiya-planlaşdırılma istiqamətlərində və planlaşdırma düyünlərində əhəmiyyətli ictimai funksiyaların sıxlığının və rəngarəngliyinin artmasında özünü göstərir.

♦ **Şəhər və ona bitişik olan ərazilərin qarşılıqlı təsirinin böyüməsi** - bu, şəhərin və onun əhatəsinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, əlaqələrin intensivliyi və xarakteri, eləcə də aparıcı və idarəetmə elementinin rolu şəhərin böyüklüyündən və kənd təsərrüfatı profilindən asılı olaraq dəyişir.

♦ **Şəhər məkanlarının diferensiyasının (təbəqələşmə) davam etməsi** və mühüm şəhər funksiyalarının yüksək dərəcəli inteqrasiyası və küçə şəbəkəsinin sıxlığı ilə fərqlənən iriləşdirilmiş planlaşdırılma zonalarının formalaşması. Əhəmiyyətli funksiyaların şəhər mərkəzində və ona bitişik ərazilərdə cəmlənməsi kimi təbii proseslər, bu funksiyaların mühüm istiqamətlərdə orta zonaya xətti çıxışı və şəhərin periferiya zonasında onların qovşaq şəklində yerləşdirilməsi məkanın struktur təşkilinin uyğun dəyişikliklərinə (mərkəzi inteqrasiya zonasında yüksək sıxlıqlı küçə şəbəkəsindən şəhərin periferiyasında iri monofunksional küçələrarası məkanlara qədər) gətirib çıxarır;

♦ **Şəhərin planlaşdırma strukturunun müxtəlif səviyyəli elmi-texniki kamilliyi olan istehsalatın inkişafının təsiri altında dəyişməsi** - xammal hasılı və emalı ilə məşğul olan sənayeden (qəsəbə tipli) elmi və yüksək texnologiyalı istehsalata (çox mürəkkəb planlaşdırma strukturlu böyük şəhər) qədər;

Məskənlərin təbii inkişafının progressiv prosesləri ilə yanaşı, həyatı məkanlara neqativ təsir göstərən urbanizasiyanın ikinci dərəcəli problemləri də mövcuddur. Məsələn: təbii mühit kom-

ponentlərinin deqradasiyası (pisləşmə, tənəzzül), böyük və iri şəhərdə insan miqyasının itgisi və s.

Şəhərsalma inkişafının inersiya (qeyri-ixtiyari) proseslərinin qanunauyğunluqları layihə planlaşdırılma sənədləri işlənərkən və idarəetmə həlləri qəbul olunarkən nəzərə alınmalıdır, bu zaman qəbul olunan qərarların təbii inkişaf prosesləri ilə uyğunluğu daha sürətli və effektiv nəticə verir, əks halda isə əsasən mənfi nəticələr verir. Layihə planlaşdırma sənədlərində yaşayış mühiti inkişafına təbii proseslərin neqativ təsirinin aradan qaldırılması və zəiflədilməsi üzrə xüsusi tədbirlər əsaslandırılmalıdır. Şəhərsalma layihələndirilməsinin mühüm mərhələsi layihə qabağı araşdırma və əsaslandırılmaların aparılmasıdır, prosesdə baş verən dəyişikliklərin təhlili aparılır, layihələndirilən şəhərsalma obyektinin inkişaf istiqamətləri və qanunauyğunluqları aşkara çıxarılır.

Şəhərsalma layihələndirilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi. Şəhər formalaşdırma mexanizmləri cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi münasibətlərinin təsiri altında yaranır. Demokratiya və bazar münasibətlərinin bərqərar olması investorların axtarışına tələbata, əhalinin şəhərsalma həllərində iştirakına, məskən ərazilərin bazar dəyərinin nəzərə alınmasına səbəb olur.

Şəhərsalma inkişafının məqsədyönlü qərarları ilə investorların, bu ərazidə yaşayan əhalinin maraqları ilə qarşılıqlı uyğunlaşması zəruriyyəti layihələndirmə prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşdirdi və onun iştirakçılarının tərkibini genişləndirdi. Bununla yanaşı, şəhərtənzimləmə vektoru dəyişdi: “yuxarıdan” planlaşdırma əvəzinə (dövlət planlaşdırılması), indi o, “aşağıdan” təşəbbüsü əlinə alır (yerli resurslardan və investorlardan istifadə, investor təklifi və s.) və “yuxarıdan” yoxlanılır (məskənin, regionun, ölkənin strateji inkişaf məqsədləri ilə uyğunlaşma). Bütün bunlar layihə sənədləşməsinin xarakterinə təsir göstərir. Kompüter texnologiyalarının inkişafı ayrı-ayrı layi-

hə üsullarının yerinə yetirilməsini asanlaşdırdı, onları inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə, konkret şəhərsalma obyektlərinin müasir vəziyyəti və inkişaf prosesləri haqqında baza yaratmağa (şəhərsalma kadastrı və monitorinqlərinin aparılması) imkan verdi. Bu baş verən dəyişiklikləri izləməyə və dəyərləndirməyə şərait yaradır.

Müasir şəhərsalma sənədləşməsində ərazinin əsas təyinatını, onun mümkün istifadə növlərini təyin edən, eləcə də qadağan edən və məhdudlaşdıran rejimlər müəyyənləşdirilir. Beləliklə, şəhər inkişafının baş planı istifadəçiyə yönləndirilir: investorlar münasib mənimsənilmə sahələrinin seçilməsinə imkan verən informasiyanı alır; əhali qarşıdakı istehsalatlar haqqında informasiya alır; dövlət idarəetmə orqanları şəhər formalaşma proseslərini idarə edən alət əldə edir.

6.6. Tarixi-mədəni irsin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi

Keçmişin yaddaşı müxtəlif dövrlər arasında əlaqəni təmin edir, insanın mənəvi zənginləşməsinə təsir göstərir, ənənələrə hörmət hissini tərbiyələndirir. Şəhərlərdə mövcud olan tarixi-mədəniyyət abidələri, tarixi memarlıq - şəhərsalma kompleksləri tarixin ayrı-ayrı mərhələlərini təqdim edir (antik dövr, orta əsrlər, kapitalizm, sovet dövrü və s.). Tarixi-mədəni irsin qorunması, bərpası və təzadsız istifadə olunması təkcə şəhər mühitinin estetik xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmır, həm də yeni tikilən bina və komplekslərin memarlıq-bədii keyfiyyətlərinin dəyərləndirilmə meyarı kimi xidmət göstərir.

Tarixi-mədəni irsin qiymətləndirilmə, qorunma və effektiv istifadə olunması problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlər çoxdur. Mütəxəssislərin ali hazırlığının tədris proqramlarında xüsusi mühazirələrdə bu məsələlər ayrıca yer alır. Ona görə də təqdim

olunan dərs vəsaitində bu mühüm problemin yalnız əsas anlayışlarını və mahiyyətini açan vacib məqamlar verilir.

Tarixi - mədəni irs - tarixi-mədəni dəyərlərdə təcəssüm olunan xalqın inkişafının fərqli nəticələrinin və şahidlərinin cəmidir. Tarixi-mədəni dəyərlər görkəmli mənəvi və estetik dəyərləri olan və dövlət qorunmasına alınan daha fərqli maddi obyektləridir.

Şəhərsalma və memarlıq abidələri maddi və mənəvi yaradıcılığın diqqətəlayiq daşınmaz obyektləridir. Onlara - *memarlıq ansamblları və kompleksləri, şəhər mərkəzləri, məhəllələri, meydanları, küçələri, qədim məskənlərin planlaşdırılma və tikinti fraqmentləri; mülki, sənaye, hərbi, dini memarlıq, xalq memarlığı obyektləri və onlarla bağlı monumental, təsviri, dekorativ - tətbiqi, bağ - park sənəti əsərləri, eləcə də təbii-landşaft zonaları aiddir*. Şəhərsalma və memarlıq obyektləri, həmçinin landşaft memorial əhəmiyyətə malik ola bilər. Bunlara isə - *xalqın həyatında mühüm tarixi hadisələrlə bağlı, cəmiyyətin və dövlətin, elm və texnikanın, xalqların mədəniyyət və məişətinin inkişafı ilə, görkəmli siyasi, dövlət, hərbi xadimlərin, xalq qəhrəmanlarının, elm, incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinin həyatı ilə bağlı binalar, qurğular, xatirə yerləri, məzarlıqlar* aid edilir. Arxeologiya abidələri - böyük şəhərlər, böyük kəndlər, məzar kurqanları (təpə), qədim istehsalat qalıqları, eləcə də başqa mədəni təbəqə sahələridir.

Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə görə tarixi-mədəni dəyərlərin kateqoriyası və siyahısı, bu dəyərlərə aid tədbirlərin növləri, qorunma tələbləri və başqaları təyin edilir.

Tarixi-mədəni dəyərlərin qorunma və səmərəli istifadə zonaları və rejimləri. Tarixi-mədəni dəyərlər zonasına qorunma zonaları, tənzimlənən tikinti zonaları, təbii ətraf mühitin qorunma zonaları, mədəni təbəqənin qorunma zonası aiddir.

Tarixi mədəni dəyərlərin qorunma zonası - tarixi-mədəni

dəyərlərin olduğu ərazilər və bu ərazilərə bitişik olan, qorunma, daha yaxşı funksionl istifadə və estetik baxımdan xoş qavranılması nəzərdə tutulan şəhər, kənd və ya təbii mühit əraziləri.

Tənzimlənən tikinti zonası - tarixi mədəni dəyərlərin olduğu sahəyə yaxın yerləşən və ya ona bitişik olan, qorunma üçün, daha yaxşı funksional istifadə üçün, tamaşaçı qavrayışı zamanı onun əhəmiyyətinin gücləndirilməsi üçün, şəhər, kənd və təbii mühitlə bədii vəhdətin təmin olunması üçün nəzərdə tutulan mövcud və ya layihələndirilən şəhər və kənd tikintilərinin konkret şərtlərindən asılı olaraq tənzimlənən tikinti zonalarının rekonstruksiya parametrləri və rejimləri təyin edilir. Tənzimlənən tikinti zonaları sisteminin təşkili mümkündür.

Təbii ətraf mühitin qorunma zonaları - tarixi-mədəni dəyərlər olan sahənin yaxınlığında və ya ona bitişik yerləşən və məskunlaşma yerinin simasına təsir göstərən və ya şəhərsalma kompozisiyası formalaşmasının tarixi şərtləri ilə bağlı olan, təbii landşaft obyektlərinin saxlanması üçün nəzərdə tutulan təbii landşaft əraziləridir. Müxtəlif hallarda təbii ətraf mühitin qorunma rejiminə, istifadəsinə, ərazinin dəyişdirilməsinə görə fərqlənən bir neçə qorunma zonası yarana bilər.

Mədəni təbəqənin qorunma zonası - tarixi-mədəni dəyərlərə bitişik və arxeoloji qatların daha yaxşı qorunmasını nəzərdə tutan ərazilərdir. Qorunma, istifadə olunma və islahatı rejimlərinə görə fərqlənən və qorunan bir neçə mədəni qat zonasını təşkil etməsi mümkündür.

Qorunma zonalarının təyin edilməsi üçün zona sərhədlərinin, qorunma, istifadə və ərazinin dəyişdirilmə rejimlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təyini daxil edən tarixi - mədəni dəyərlərin qorunma zonalarının layihələri işlənib hazırlanır [56].

Tarixi mədəni dəyərlərin aşağıdakı kateqoriyaları təyin edilmişdir:

1. **“0” kateqoriyası** - dünya irsi siyahısına daxil edilən dəyərlər;

2. **“1” kateqoriyası** - beynəlxalq maraq doğuran daha unikal dəyərlər;

3. **“2” kateqoriyası** - bütöv ölkənin tarixi-mədəni irsinin fərqli xüsusiyyətlərini xarakterizə edən görkəmli (diqqətəlayiq) dəyərlər;

4. **“3” kateqoriyası** - ölkənin ayrı-ayrı regionlarının tarixi-mədəni irsinin fərqli xüsusiyyətlərini xarakterizə edən dəyərlər.

Tarixi-mədəni dəyərlərin fiziki mahiyyətini açan elmi-tədqiqat və bərpa-yenidənqurma işlərinin aşağıdakı növləri mövcuddur: naturadan tədqiqat, təmir, konservasiya, bərpa, regenrasiya, rekonstruksiya, yenidənqurma, uyğunlaşdırılma, əlavələrin edilməsi.

Mədəni-turistik zonaların formalaşması - turizm mərkəzi kimi dəyərli tarixi-mədəni irsi olan tarixi şəhərlərin inkişafı ilə bağlıdır. Mədəni-turistik zonaları formalaşdıran zaman təkcə tarixi və mədəni abidələrin bərpası və turist-ekskursiya göstərişinə hazırlıq, tarixi tikintinin reabilitasiyası deyil, həm də onların şəhərin müasir həyatına daxil edilməsi nəzərdə tutulur. Turizm funksiyalarının inkişafı yaşayış yerlərini (mehmanxana, otel), yeməyi (restoran, kafe, tez yemək məntəqələri və s.), turistlərə xidməti (sorgu.-informasiya, ekskursiya, suvenir ticarəti, turistlərə tibbi xidmət, məişət xidməti, mühafizə və qayda-qanuna riayət və s.), əyləncəni (teatr, kinokonsert zalları, kazino və s.) daxil edən infrastrukturun yaradılması ilə bağlıdır. Turizmin inkişafı iriölçülü turist avtobuslarının keçməsinə, mədəni-turistik zonaların nəqliyyat təşkilini, avtodayanacaqların sahəsinin artırılmasını, turistlərin konsentrasiya yerində piyada zonalarının yaradılmasını nəzərə almaqla nəqliyyat şəbəkəsinin rekonstruksiyasına tələbat yaradır.

Mədəni-turist zonalarının hüdudlarında yeni və köhnə ənənələrin arasında harmonik qarşılıqlı əlaqə yaradılmalı, yaranmış tikinti miqyası saxlanılmalıdır. Bu əsasən bir-iki mərtəbəli binalar

üstünlük təşkil edən kiçik şəhərlər üçün vacibdir. Mədəni-turistik zonaların məkan mühitinin ayrılmaz hissəsi landşaftdır, buna görə də, tarixi landşaftın qorunması və bərpaası, eyni zamanda ərazinin reklam-informasiya dolğunluğu vacibdir.

6.7. Layihə - planlaşdırılma sənədləşdirilməsi

Şəhərsalma layihələrinin işlənilmə, razılaşdırılma və təsdiq olunma qaydaları. Bütün məskənlər şəhərsalma layihə planlaşdırılma sənədləşməsi ilə təmin olunmalıdırlar. Şəhərsalma layihələrinin işlənilməsi müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir.

Şəhərsalma layihə-planlaşdırılma sənədlərinin işlənilmə prosesinə daxildir:

- ♦ Layihə işlərinin planlaşdırılması;
- ♦ Layihə üçün tapşırıqın hazırlanma və təsdiqi;
- ♦ İlk göstəricilərin toplanması;
- ♦ Layihə qabağı təhlil və layihə həllinin əsaslandırılması;
- ♦ Layihənin konseptual fikrinin (konsepsiya) işlənilməsi;
- ♦ Layihə həlləri variantlarının işlənilməsi və müqayisəli dəyərləndirilməsi, əsas variantın sifarişçisi, maraqlı olan fiziki və hüquqi şəxslərlə razılaşdırılması;
- ♦ Qəbul olunmuş variantın müfəssəl həlli;
- ♦ Qrafik və mətn materiallarının tərtibatı;
- ♦ Layihənin ekspertizası və təsdiqi;
- ♦ Layihənin reallaşdırılma üsulları və vasitələrinin təyini.

Memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətinin dövlət idarəetmə orqanları dövlət şəhərsalma siyasəti apararaq şəhərsalma layihələndirilməsi sənədlərinin işlənilməsinin, maliyyələşdirilməsinin, dövlət ekspertizasının, təsdiqinin təşkilini təmin edir və eləcə də onun reallaşması prosesinə nəzarət edir.

Şəhərsalma layihələrinin yerinə yetirilməsi üçün sifarişçi sifə-

tində dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, eləcə də investisiya fəaliyyəti üçün lisenziyası olan hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Sifarişçi layihə üçün ilkin göstəriciləri təmin etməli, onların etibarlılığına zəmanət verməli, layihə işlərinin razılaşdırılmasını və reallaşdırılmasını təşkil etməlidir. Layihə-planlaşdırılma sənədlərini işləyənlər layihə işlərinin yerinə yetirilməsi üçün professional cəhətdən hazırlanmış və uyğun lisenziyası olan hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Layihələndirmə tapşırığı (memarlıq - planlaşdırılma tapşırığı) - memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətinin idarəetmə orqanları tərəfindən sifarişçiyə verilən rəsmi sənəddir, burada şəhərsalma, memarlıq, normativ-texniki tələblər və layihənin işlənmə şərtləri təyin olunmuş formada göstərilir və təsdiq olunur.

Ərazi - rayon planlaşdırılmasının əsas obyektı, rayonun və əhalinin həyat fəaliyyəti arenasıdır. Müxtəlif növ yeni tikinti obyektinin yerləşdirilməsi və ya rekonstruksiyası ilə bağlı planlaşdırılma həlləri qəbul edilərkən layihənin həyata keçiriləcəyi ərazi haqqında dəqiq məlumatların, ilkin göstəricilərin əldə edilməsi zəruriyyəti yaranır.

Layihələndirilmə üçün ilkin göstəricilər - obyektin başlanğıc vəziyyətinin obyektiv dəyərləndirilməsi və əsaslandırılmış və tam hüquqlu layihə həllərinin alınması üçün zəruri və kifayət olan rəqəmsal, mətni, kartoqrafik, fotoqrafik və başqa növ materiallardır. Layihələndirilmə üçün lazım olan başlanğıc göstəriciləri (verilənləri) sifarişçi təqdim edir, lakin uyğun şərtlər daxilində başlanğıc materialların toplanılması iş icraçılarına tapşırıla bilər.

İstinad planı - ərazinin mövcud şəhərsalma vəziyyətinin layihələndirilmə mərhələsinin planıdır. Obyektin layihə qabağı təhlili gələcək layihə həllinin əsaslandırılmasına xidmət edir və bir qayda olaraq iş icraçısı tərəfindən aparılır. Adətən layihəqabağı təhlilə aşağıdakılar daxildir:

- ♦ Əlavə başlanğıc məlumatların toplanması, naturadan müəyinənin aparılması;
- ♦ Qarşılıqlı müqayisəli təhlil və alınmış başlanğıc məlumatların və əlavə öyrənilmiş məlumatların dəyərləndirilməsi;
- ♦ Problem situasiyalarının aşkara çıxarılması, problemlərin əhəmiyyətinə görə (vacibliyinə görə) sıralanması;
- ♦ Layihənin istiqamətlərini dəqiqləşdirən məqsəd və vəzifələrin düzgün ifadə olunması;
- ♦ Ümumiləşdirilmiş ideyanın- layihə həllinin konsepsiyasının işlənilməsi (birmərhələli layihələndirilmədə).

Layihənin konseptual fikri (ideyası) - layihələndirilən obyektin mühüm tərəflərinə (müsbət və mənfi) diqqət yönəltməyi və onun gələcək vəziyyəti haqqında ümumiləşdirilmiş təsəvvür yaratmağı qarşıya məqsəd qoyur. Birmərhələli layihələndirilmədə şəhərsalma ideya-konsepsiyasının işlənilməsi orijinal, özünəməxsus həllərin axtarışına istiqamətlənir və layihənin sonrakı mərhələsi üçün stimül verir. Layihə-planlaşdırılma sənədlərini iki mərhələdə işləyərkən konsepsiya layihənin sərbəst hissəsi olur, müvafiq dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən buraxılır və yalnız razılaşdırılarsa, onun sonrakı layihələndirilmə mərhələsinə başlanılır. Bu halda konsepsiya daha geniş əsaslandırılır: sosial, iqtisadi, təbii-ekoloji, planlaşdırılma, mühəndis-texniki şərait və ilkin şərtlər təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bunun əsasında obyektin gələcək vəziyyəti haqqında alternativ konseptual variantlar təklif edilə bilər.

Planlaşdırılma həlli variantlarının işlənilməsi istənilən növ şəhərsalma layihələndirilməsinin bir hissəsidir və obyektin inkişafının qəbul olunmuş sosial-iqtisadi və ümumiləşdirilmiş planlaşdırılma konsepsiyası çərçivəsində qarşıqoyma yolu ilə optimal variantın seçilməsinə imkan yaradır. Layihə həllinin qəbul olunmuş variantının müfəssəl işlənilməsi layihələndirilmənin ikinci mərhələsinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Prinsipial planlaşdırıl-

ma həllinin əsasında obyektin qarşılıqlı əlaqədə olan elementləri daha müfəssəl işlənir (infrastruktur tərkibi - nəqliyyat, mühəndis-texniki, əhaliyə xidmət sahələri və b.); təyinatına, mənsubiyyətinə, ekoloji, sosial-demoqrafik, vizual-estetik, tarixi-mədəni və başqa şərtlərə və amillərə görə ixtisaslaşmış zonaların ayrılması (bölünməsi) aparılır. Kompleks tələblər əsasında ayrı-ayrı zonaların istifadə olunma rejimləri təyin edilir və ərazi mənimsənilməsinin prioritetləri aşkara çıxarılır.

Layihənin qrafik və mətn materiallarının tərtibatı - layihə həllini tamamilə açan və layihənin reallaşmasını təmin etməyə imkan yaradan layihənin yekun sənədlərinin fəaliyyətdə olan tələblərə uyğun zəruri tərkibinin seçilib hazırlanmasını daxil edir. Bütün layihə növlərinə müəyyən siyahıda çertyoj, qrafik, cədvəl, maket, izahat vərəqəsi və layihənin əsas qaydalarından ibarət əsas (təsdiq edən) və köməkçi (əsaslandırıcı) qrafik və mətn materialları uyğun gəlir. Qrafik materialların tərtibatı texniki şərtlərə və standartlara cavab verməlidir.

Layihənin ictimai müzakirəsi - onun istənilən işlənmə mərhələsində müxtəlif iştirakçı qruplarla aparıla bilər (elmi və layihə təşkilatlarının ictimai şuraları, xüsusi ictimai şuralar - memarlar ittifaqı və b., eləcə də obyektin istifadəçiləri ilə - vətəndaşlar, yerli idarəetmə orqanları, hüquqi şəxslər).

Layihənin razılaşdırılması - layihə sənədlərinin icraçıların, dövlət idarəetmə orqanlarının və başqa maraqlı olan, daha çox, xüsusi təşkilatların ümumi rəyinin hazırlanmasıdır. Ayrı-ayrı şəhərsalma layihəsi növləri üçün təsdiq edən dövlət idarəetmə orqanlarının tərkibi dövlət normativ sənədləri əsasında təyin edilir.

Layihənin dövlət ekspertizası - yekun layihə sənədlərinin mövcud qanun və normativlərə uyğun olmasına və progressiv şəhərsalma həllərinin olmasına nəzarət edir.

Layihənin təsdiqi - layihə-planlaşdırılma sənədlərinin işlənilmə prosesinin yekun aktıdır. Müvafiq dövlət idarəetmə

• orqanlarının təqdimatı ilə layihə-planlaşdırılma sənədlərinin təsdiqi şəhərsalma layihələrinin təsdiq olunma qaydalarına əsasən həyata keçirilir.

Təsdiq olunmuş şəhərsalma layihəsində dəyişikliklər edilməsi onu təsdiq etmiş orqanın qərarı ilə memarlıq və şəhərsalma fəaliyyəti orqanı və verilən layihənin icraçılarının birgə təqdimatındakı əsaslanmaya uyğun olaraq həyata keçirilir [91].

Baş Plan - şəhərlərin və başqa məskənlərin, ayrı-ayrı inzibati rayonların, kəndlərin ərazidə işlənib hazırlanan əsas şəhərsalma sənədidir.

Baş plan regional planın əsas qaydaları nəzərə alınmaqla hazırlanır. Təyin edilmiş qaydad təsdiq edilmiş Baş plan müfəssəl planların, kompleks nəqliyyat sxemlərinin, mühəndis avadanlığı sisteminin xüsusi inkişaf sxemlərinin, ətraf mühitin qorunması üzrə kompleks tədbirlər sxeminin, torpaq sxemlərinin, şəhərin perspektiv hüduqları layihəsinin, başqa sahələrin sxem və layihələrinin işlənməsi üçün əsas xidmət göstərir.

Baş planın məqsədi - yuxarıda sadalanan məskən və ərazilərin sosial-iqtisadi və ərazi strategiyasının təyini, optimal planlaşdırılma strukturunun, ərazinin funksional və başqa növ zonalaşdırılmasının, ətraf mühitin qorunması prinsiplərinin, ictimai xidmət sistemin inkişafının, nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunun müəyyənləşdirilməsi, layihələndirilən ərazidə investisiya (sərmayə) proseslərinin uzunmüddətli planlaşdırılmasıdır.

Baş planlar gələcək 15-20 il müddət üçün işlənilir, birinci reallaşma mərhələsi seçilir. Baş planda məskənlərin daha uzaq perspektivdə planlaşdırılma inkişafı imkanları təhlil edilir. Baş planlar bir qayda olaraq, iki mərhələdə işlənilir: baş planın konsepsiyası, baş plan. Kiçik və orta şəhərlər üçün baş planın bir mərhələdə yerinə yetirilməsi mümkündür.

Baş planın konsepsiyası sosial, ekoloji, iqtisadi, demoqrafik, təbii, planlaşdırılma və mühəndis şərtlərinin təhlili əsasında şə-

hər inkişafının optimal variantının seçimi məqsədi ilə işlənir. Baş planın konsepsiyası layihəqabağı tədqiqata əsaslanmalı və məskənlərin regional və yerli səviyyələrdə təşkilinin ekoloji, tarixi-mədəni və ərazi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla şəhərin, ərazinin perspektiv üçün sosial-iqtisadi və funksional planlaşdırılma inkişafı üzrə ümumiləşdirilmiş təkliflərdən ibarət olmalıdır.

Baş planın konsepsiyası aşağıdakıları daxil edir:

- ♦ şəhərin planlaşdırılma strukturu inkişafının tarixi xüsusiyyətlərinin təhlili;
- ♦ ərazinin kompleks şəhər-ekoloji dəyərləndirilməsi;
- ♦ mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunun vəziyyətinin dəyərləndirilməsi;
- ♦ ərazilərin şəhərsalma dəyərinin potensialının qiymətləndirilməsi (ayrı tapşırıqla sərbəst yerinə yetirilə bilər);
- ♦ yaşayış proqramlarının prinsipləri (yaşayış tiplərinin strukturu, demoqrafiya və sosial sifariş nəzərə alınmaqla planlaşdırılma xüsusiyyətləri);
- ♦ şəhərin şəhər yaradan bazasının inkişaf variantları;
- ♦ mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf prinsipləri;
- ♦ şəhər məkanlarının kompozisiya təşkili prinsipləri;
- ♦ funksional-planlaşdırılma inkişafı modeli.

Baş planın konsepsiyasının əsas çertyoju strateji plandır. O məskənlərin fəal təsir zonası sərhədində işlənir, ərazi inkişafının istiqamətlərini, planlaşdırılma və ekoloji məhdudiyətlərini müəyyən edir. Strateji plan məskənlərin ona yaxın ərazilərin qarşılıqlı əlaqəli inkişafının uzunmüddətli şəhərsalma siyasətini, şəhərin planlaşdırılma karkasının, ərazinin funksional zonalaşmasının əsas inkişaf prinsiplərini müəyyən edir.

Baş planın konsepsiyası tərkibində işlənən strateji və istinad planlarının miqyası əhalisinin proqnozlaşdırılmış sayı 100 min nəfər və ondan az olan şəhər üçün - M 1:25000; 100 mindən çox

- M 1:50000; M 1: 25000 götürülür.

İzahat vərəqəsi baş plan konsepsiyasının həllərini əsaslandırılmalı və daxil etməlidir: şəhərin müasir vəziyyətinin xarakteristikası, bundan öncəki baş planın reallaşmasının təhlili, eləcə də şəhərin resur (ehtiyat) imkanlarının, əhali sayının, yaşayış tikintisinin strukturu və həcmi, şəhərin ərazi inkişafı variantlarının əsaslandırılmasının təyini.

Baş planın tərkibindəki birmərhələli layihələndirilmədə planlaşdırılma strukturu və funksional zonaləşmə (eləcə də, yeni mənimşənilmiş ərazilər və rekonstruksiya olunan ərazilər üçün) işlənir, ikimərhələli layihələndirilmədə müfəssəl araşdırılır, ərazi mənimşənməsinin ardıcılığı müəyyən edilir.

Baş plan (ərazilərin perspektiv istifadə planı) topoqrafik əsasdə aşağıdakıları göstərməklə yerinə yetirilir:

- ♦ məskənlərin, əsas istifadə olunan torpaqların, tikintinin birinci mərhələsinin, sanitariya müdafiə və qorunma zonalarının mövcud və layihələndirilən sərhədləri;

- ♦ ərazilərin perspektiv funksional istifadəsi (çoxmənzilli, malikanə tipli, qarışıq yaşayış tikintisi, kəndtipli tikinti, ümumşəhər mərkəzi, ictimai mərkəzlər, sənaye, kommunal-anbar, rekreasiya, təbii qorunan, xüsusi təyinatlı, nəqliyyat-mühəndis kommunikasiyaları və qurğuları, bağ evləri sahələri və başqa ərazilər);

- ♦ mövcud və planlaşdırılan magistral küçələr, yollar, yol-nəqliyyat qurğuları, dəmir yolları, stansiyalar, dayanacaq məntəqələri, memarlıq, bağ-park incəsənəti, arxeologiya abidələri, baş mühəndis qurğuları;

- ♦ ərazilərin istifadə rejimi sənədləri;

İstinad planı - (mövcud ərazi istifadəsi planı) məskənlərin perspektiv ərazi inkişafı sərhədində yerinə yetirilir, topoqrafik əsasdə aşağıdakılar göstərilir: məskənlərin əsas istifadə torpaqlarının, ayrılmış torpaqların (təyinatı göstərilməklə), planlaşdırılma

məhdudiyətlərinin mövcud sərhədləri; ərazilərin müasir funksional istifadəsi.

Magistral küçə və yolların, nəqliyyat hərəkətinin sxemində göstərilir: xarici nəqliyyat əraziləri və qurğuları (avtomagistralar, dəmiryol xətləri, stansiyalar, körpülər, yol xətləri və b.), küçə-yol şəbəkəsinin təsnifatı, ictimai nəqliyyat yolları və parkları, qaraj, avtoservis kompleksləri əraziləri. Bu sxemə yük və sərnişin axınlarının kartoqramları, magistral yol və küçələrin xarakterik eninə profilləri əlavə edilir.

Ərazinin mühəndis avadanlığı və mühəndis hazırlığı sxemində göstərilir: baş mühəndis qurğuları (o cümlədən subasarlari, təmizləmə qurğuları, qazpaylayıcı stansiyalar, elektrikyarımstansiyaları, qazanxanalar); magistral boru kəmərləri (su təchizatı, təsərrüfat-məişət və yağış kanalizasiyası, istilik təchizatı, qaz təchizatı); elektrik ötürmə xətləri (35 kv və daha çox); əsas rabitə obyektləri; mühəndis hazırlığı tələb edən ərazilər (suyun aşağı salınması, suyun aparılması, torf çıxarılması, torpaq tökülmesi); xarici ərazilərin rekultivasiya zonaları.

Ətraf mühitin vəziyyətini proqnozlaşdırılan sxemdə göstərilir: müəssisələrdən baş mühəndis qurğularından və mühitin başqa çirklənmə mənbələrindən qorunma və çirklənmə zonalarının sərhədlərinin dəyişməsi; qəbul olunmuş layihə həllərinin nəticəsində yaşayış şəraitinin və təbiət kompleksinin vəziyyətinin dəyişməsi.

İzahat vərəqəsi baş planın həllini əsaslandırmaqlı və retrospektiv təhlili, əsas problemləri, məskənlərin inkişafının ilkin şərtlərini və proqnozlarını daxil etməli; bütün resurs tiplərini (əhali, ərazi, tarixi-memarlıq irsi və b.) dəyərləndirməli, yaşayış şəraiti və təbiət kompleksi vəziyyətinin proqnozunu verməli; məskənlərin planlaşdırılma təşkili və məkan kompozisiyasını əsaslandırmaqlıdır. Baş planın əsas müddəaları layihənin əsas göstəriciləri, ərazidən istifadə rejimləri, əsas ekoloji tədbirləri, nəqliyyat xid-

məti və ərazinin mühəndis hazırlığı prinsiplərini, baş planın birinci mərhələsinin reallaşması üzrə təklifləri daxil edir. Əsas müddələrin tərkibinə tikinti qaydaları (əgər baş planda işlənilmirsə) daxil edilə bilər.

Təsdiq olunmuş baş plan müfəssəl planlaşdırılma layihələrinin, şəhər sərnişin nəqliyyatı və yol tikintisinin kompleks sxemlərinin, ərazilərin mühəndis avadanlıqlarının inkişafının ixtisaslaşdırılmış sxemlərinin, ətraf mühitin qorunması üzrə kompleks tədbirlər sxeminin, torpaq abadlaşdırılma planları və sxemləri, şəhər həudurları layihəsinin, başqa sahələrin proqramı və layihələrinin işlənilməsi üçün əsas sənəddir [76].

Müfəssəl plan - ərazilərin istifadə xarakteri və sərhədlərini, funksional təyinatına görə ayrı-ayrı hissələrini və sahələrini təyin edən, eləcə də tikintinin əvvəlki şəhərsalma layihələrinə uyğunlaşdırılmış həcmi-kompozisiya həlləri prinsiplərini müəyyənləşdirən hüquqi sənəddir. Müfəssəl plan qırmızı xətləri, tikintini tənzimləmə xətlərini, ərazi sahələrinin istifadə rejimlərini və tikinti qaydalarını müəyyən edir. Müfəssəl plan topoqrafik planda aşağıdakıları göstərməklə yerinə yetirilir:

- ♦ müfəssəl plan ərazilərinin sərhədləri;
- ♦ mövcud torpaq sahibliyinin və torpaq istifadəsinin sərhədləri;
- ♦ ərazi sahələrinin funksional istifadə layihələri;
- ♦ küçə və yolların qırmızı xətləri;
- ♦ tikintini tənzimləmə xətləri;
- ♦ rekonstruksiya olunan və sökülən bina və qurğular;
- ♦ tikintiyə qoyulan şəhərsalma tələbləri. Müfəssəl planın qrafik materiallarının miqyası - M 1: 500; 1:1000; 1:2000.

İstinad planın topoqrafik planında göstərilir:

- ♦ mövcud torpaq istifadəçiliyinin və torpaqsahibliyinin sərhədləri, planlaşdırılma məhdudiyyətlərinin, sanitariya-müdafiə və qorunma zonalarının, bütün tikinti növləri üzrə ayrılmış sahələrin sərhədləri;

- ♦ ərazinin mövcud funksional istifadə sahələri;
- ♦ mühəndis qurğuları və kommunikasiyaları;
- ♦ layihələndirilən qırmızı xətlər.

Şəhər planının rayon yerləşdirilmə sxemində əsas funksional zonalar, layihələndirilən rayonun onu əhatə edən ərazilərlə əsas nəqliyyat və mühəndis əlaqələridir. Qırmızı xətlərin bölünmə çertyojunda layihələndirilən qırmızı xətlər, küçə oxları, tikintini əsas tənzimləmə xətləri, onların istinad binalarına qurğularına və geofizik işarələrə bağlanması; kəsişmə nöqtələrinin koordinantları, koordinantlar arasında məsafə, əyri xətlərin bucaqları və radiusları və başqa hesablamalar göstərilir. Nəqliyyat xidməti sxemində küçə və yolların təsnifatı, onların planlaşdırılma həlli, ictimai nəqliyyatın bütün növləri üzrə dayanacaq məntəqələri, nəqliyyat düyünləri, avtonəqliyyat və qarajlar əsas piyada yolları və magistral küçələrin üstündən piyada keçidi yerləri göstərilir.

İzahat vərəqəsi müfəssəl planın həllərini əsaslandırmalı, layihələndirilən ərazinin inkişaf problemlərinin təsvirini tərkibinə daxil etməlidir; onun inkişafının konkret məqsədləri; demoqrafik təhlil, mövcud yaşayış və qeyri-yaşayış fondunun tipologiyası və keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi; mühəndis və nəqliyyat xidmətinin, sosial təminatın səviyyəsinin dəyərləndirilməsi; ekoloji, təbii-landşaft şəraitinin xarakteristikası; tarixi-mədəni irsin dəyərləndirilməsi; layihələndirilən rayonun həcmi-məkan kompozisiyası prinsiplərinin təsviri; layihələndirilən rayonun mühəndis - nəqliyyat və sosial xidmətinin prinsipləri və həlləri.

Müfəssəl planın reallaşma proqramına daxildir: layihənin reallaşma mərhələləri; layihənin reallaşma mexanizmləri.

Layihənin təsdiq olunan hissəsi: müfəssəl plan, küçələrin eninə profilləri, qırmızı xətlərin bölünmə çertyojları və əsas müddəalar. Əsas müddəalar müfəssəl plan sərhədində ərazi sahələrinin istifadə rejimi və tikintisi və layihənin əsas texniki-iqtisadi göstəricilərini təqdim edir.

İxtisaslaşmış plan - məskənlərin ayrı-ayrı problemlərinin şəhərsalma həllini təyin edən sənəddir: tarixi-memarlıq regenerasiya və rekonstruksiya, həcmi-məkan, ekoloji, vizual-estetik, özəlləşmiş, mühəndis-nəqliyyat, ictimai kommunal obyektlərin inkişafı və yerləşdirilməsi, ərazi-təsərrüfat quraşdırılması və b.

İxtisaslaşmış (sahələr üzrə) sxemlər və layihələr daxil edir: sənaye düyünlərinin, baş planlarının sxemləri; layihələndirilən sənaye müəssisələrinin yerləşdirilmə sxemləri; şəhər sərnəşin nəqliyyatının bütün növlərinin inkişafı üzrə sxem və layihələr; mühəndis avadanlıqlarının bütün növləri üzrə sxem və layihələr (su təchizatı, kanalizasiya, istilik, qaz, elektrik təchizatı və b.); ərazilərin və məskənlərin təhlükəli təbii proseslərdən, təbii fəlakətlərdən, qəzalardan, müdafiə üzrə sxemlər və mühəndis-texniki tədbirlər; təbiəti müdafiə üzrə kompleks ərazi sxemləri; tarixi, arxeoloji, şəhərsalma və memarlıq abidələrinin yerləşdirilməsi üzrə xəritə-sxemlər; tarixi-memarlığın istinad planları; istirahət zonalarının, şəhərlərin yaşıllıq zonalarının layihələri; şəhər hüdudları layihələri; eləcə də başqa buna bənzər ixtisaslaşmış və sahələr üzrə normativ qaydaların tələblərinə uyğun işlənib hazırlanan layihə və sxemlər [76].

6.8. Ərazi istifadəsi üzrə şəhərsalma rəqlamentləri və rejimləri

Layihə-planlaşdırılma sənədləri işlənib hazırlanarkən inşaatçıların, torpaq sahiblərinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maraqları uyğunlaşdırılır. Şəhərsalma və ərazi-planlaşdırılma sənədləri ilə bütün məskənlər və ərazilər təmin olunmalıdırlar. Layihə-planlaşdırılma sənədlərinin həqiqiliyinin artırılması məqsədilə ona hüquqi status verilir (verilən ərazi üçün onun qanuni əhəmiyyəti).

Şəhərsalma rəqlamentləri hakimiyyət orqanları nümayəndə-

likləri tərəfindən qəbul olunan və fəaliyyətə salınan tikinti qaydalarını və ərazidən istifadə rejimlərini təyin edən, daşınmaz obyektlərin dəyişdirilməsi zamanı bütün şəhərsalma fəaliyyəti subyektləri üçün mütləq sayılan normativ-hüquqi aktdır. Şəhərsalma reqlamentləri daşınmaz obyektlərin dəyişilmə qaydaları tətbiq edilən sahələrin sərhədləri göstərilən xəritələrdir. Şəhərsalma reqlamentləri daşınmaz obyektlərə aid edilir, xidmətçilərə və ya bu obyektlərin istifadəçilərinə aid edilmir. Şəhərsalma reqlamenti tikinti seçimi və ərazinin sahələrindən istifadə üçün sərbəstliyi müəyyən hədudlarda təmin edir.

Bazar münasibətləri şəraitində şəhərtorpaq istifadəsi yerli və dövlət büdcəsinə əsas gəlir mənbələrindən biridir. Ərazi istifadəsinin şəhərsalma reqlamentləri və rejimləri onların iqtisadi dəyərini dəyişdirir və bununla da, onların mənimsənilmə prosesini və istifadə intensivliyini tənzimləyir. Ərazinin səmərəsiz istifadəsinə, regional fərqlərin həddən artıq artmasına, infrastruktur xərclərinin artmasına, landşaftın deqradasiyasına mane olan rejimlər təyin edilir [56].

Yoxlama sualları:

1. Müxtəlif böyüklükdə şəhərlər üçün şəhərin və ona bitişik ərazilərin qarşılıqlı münasibətinin hansı cəhətləri xarakterikdir?
2. Şəhəratrafi zona və şəhərin yaşıl zonası hansı funksiyanı yerinə yetirir və onların sərhədləri necə təyin edilir?
3. Şəhərin planlaşdırılma strukturu nə deməkdir və onun islahatlarında hansı müasir tendensiyalar müşahidə olunur?
4. Məskənlərin su-yaşillıq sistemlərinin səmərəli planlaşdırılma təşkilinə hansı tələblər qoyulur?
5. Şəhərsalma praktikasında yaşillıq ərazilərinin hansı növləri tətbiq edilir və onlar nə ilə fərqlənilir?
6. Şəhər ərazilərinin hansı zonalaşma növlərini tanıyırsınız və onların fərqi göstərin.
7. Yaranmış şəhərlərdə iri struktur-planlaşdırılma rayonlarının sərhədləri hansı metodlarda təyin edilir?
8. Məskən əraziləri hüduqlarında hansı sərhəd növləri ayrılır?
9. Şəhərsalma inkişafı proseslərinin hansı qanunauyğunluqlarını tanıyırsınız?
10. Müxtəlif tipdə şəhər və kənd məskənlərinin inkişaf xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
11. Məskənlərin tarixi-mədəni irsinin qorunması və səmərəli istifadə olunması hansı vasitələrlə təmin olunur?
12. Baş planın işlənilməsinin məqsədi, onun tərkibi və məzmunu nədən ibarətdir?
13. Müfəssəl planın işlənilməsinin məqsədi, tərkibi və məzmunu nədən ibarətdir?
14. İxtisaslaşma planı nə deməkdir və hansı hallarda yerinə yetirilir?
15. Şəhərsalma reqlamentləri və ərazilərin istifadə rejimi hansı məqsədlərlə müəyyən edilir?

YEKUN

Şəhərlərin, kənd yaşayış yerlərinin və başqa şəhərsalma sistemlərinin formalaşması, genişləndirilməsi, rekonstruksiyası, insanların yaşayışının təmin olunması üçün yeni ərazilərin mənim-sənilməsi, yeni istehsalat, təsərrüfat qurğularının, infrastruktur obyektlərinin yerli, regional və milli səviyyələrdə həyata keçirilməsi şəhərsalma və rayon planlaşdırılması fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Rayon planlaşdırılması elmi-layihə fənni - şəhərsalma fəaliyyətinin tərkibində sərbəst fəaliyyət növü kimi cəmiyyətin inkişafı, iqtisadi proseslərin qloballaşması, məkanların sərhədlərinin məqsədyönlü genişləndirilməsi prosesi zamanı formalaşdı. Zamanla rayon planlaşdırılmasının rolu, məzmunu və məqsədləri dəyişirdi.

Rayon planlaşdırılmasının metodologiyası əsas etibarilə bütün planların və layihə işləri sisteminin vəziyyətindən asılıdır, təkcə bu və ya başqa bölmələrinin işlənmə səviyyəsinə görə deyil, həm də onların arasındakı əlaqələrlə müəyyən edilir. Buna görə də rayon planlaşdırılmasının əsas məqsədləri və vəzifələri ilə yanaşı, bir layihə fənni kimi onun elmi əsaslarının da öyrənilməsi çox vacibdir.

Rayon planlaşdırılma elmi ayrı-ayrı fənlərin inkişafına söykənərək meydana gəlir, lakin bu sintetik nəzəriyyənin yaranmasında əsas rol iqtisadi coğrafiyaya aiddir. Rayon planlaşdırılması, coğrafiyanın uzunmüddətli inkişafı prosesində araşdırmalar və təcrübələr nəticəsində əldə etdiyi ərazinin kompleks öyrənilməsinin ideya və metodlarını qəbul edir. Rayon planlaşdırılmasının işlənilməsində iqtisadi coğrafiya daha çox sistemli yanaşma ideyalarının reallaşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir.

İnsanların həyat fəaliyyəti mühitinin formalaşmasında şəhərsalma və rayon planlaşdırılması fəaliyyətinin əhəmiyyətinin art-

ması - şəhərsalma biliklərinin həm professional hazırlıq bölməsi kimi, həm də şəhərlərin və məskunlaşma sistemlərinin layihələndirilməsi, planlaşdırılması, inkişafının idarə edilməsində iştirakı olan geniş mütəxəssis dairəsinin dünyagörüşünün formalaşma mənbəyi kimi rolunu müəyyən edir. Dərs vəsaitində şəhərsalma və ərazi-planlaşdırılma fəaliyyətinin nəzəriyyə və praktikasının məsələlər kompleksi yığcam şəkildə təqdim olunur.

Dərs vəsaitinə şəhər və kənd məskənlərinin, məskunlaşma sistemlərinin, məskənlərarası ərazilərin layihələndirilmə və formalaşma məqsədlərinin və metodlarının aydınlaşması üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas qaydalar daxil olmuşdur. Verilən materiallar şəhərsalma və ərazi planlaşdırılması sahəsində zəruri biliklər bazasını təşkil edir, xüsusi tədris fənlərinin öyrənilməsi zamanı alınmış biliklərin dərinləşməsi üçün təməl formalaşdırır.

Şəhərsalma nəzəriyyəsi və praktikasının daha sonrakı təkmilləşdirilməsi həm yerli, həm də xarici progressiv təcrübənin mənimsənilməsi və istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də dərs vəsaitinə həm Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmiş effektiv şəhərsalma işlərini təsvir edən coxlu sayda planlaşdırılma sxemləri, modelləri, foto şəkilləri illüstrasiyalar daxil edilmişdir.

Müəlliflər təkcə şəhərlərin, məskunlaşma sistemlərinin və başqa ərazi vahidlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini və mahiyyətini açmağa çalışmamışlar, eyni zamanda onlar tələbələrdə daha yaxşı layihə həllərinin axtarışına istiqamətlənmiş düşüncə və fəaliyyət həvəsi yaratmağa cəhd göstərmişlər.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Формирование, расширение, реконструкция городов, сельских населенных мест и других градостроительных систем, освоение новых площадей для обеспечения проживания людей, возведения новых производственных, хозяйственных сооружений, объектов инфраструктуры на местных, региональных и национальном уровнях осуществляется в соответствии с деятельностью градостроительной и районной планировки.

Районная планировка как самостоятельная область деятельности сформировалась в процессе общественного развития, глобализации экономических процессов, расширения границ целенаправленного преобразования пространства в градостроительной деятельности. Со временем менялись роль районной планировки, содержание и цели данного вида деятельности.

Методология районной планировки в большой степени зависит от состояния всей системы плановых и проектных работ, определяется не только уровнем разработанности тех или иных её разделов, но и связями между ними. Поэтому вместе с основными целями и задачами районной планировки важно рассмотреть также научные основы районной планировки как проектной дисциплины.

Наука о районной планировке возникает, опираясь на достаточно значительное развитие частных и специальных дисциплин, но главная роль в создании синтетической теории принадлежит экономико-географам. Районная планировка восприняла идеи и методы комплексного изучения территории, которые география выработала в процессе длительного развития, исканий и опытов. Из всех наук, участвующих в разработке районной планировки, экономическая география наиболее нацелена на rea-

лизацию идей системного подхода.

Повышение значимости градостроительной деятельности в формировании жизнедеятельности людей определяет роль градостроительных знаний не только как раздела профессиональной подготовки, но и как условие формирования мировоззрения широкого круга специалистов, участвующих в проектировании, планировании, управлении развитием городов и систем расселения. В учебном пособии в сжатой форме изложен комплекс вопросов теории и практики градостроительной и территориально-планировочной деятельности.

В учебное пособие вошли ключевые положения, имеющие наиболее важное значение для понимания целей и методов проектирования и формирования городских и сельских поселений, систем расселения, межселенных территорий. Изложенные материалы составляют необходимую базу знаний в области градостроительной и территориальной планировании, формируют основу для углубления полученных знаний в процессе изучения специальных учебных дисциплин.

Дальнейшее совершенствование градостроительной теории и практики связано с освоением и использованием как отечественного, так и прогрессивного зарубежного опыта. Поэтому в учебное пособие включено большое количество планировочных схем, моделей, фотографий, иллюстрирующих эффективные градостроительные решения, разработанные и реализованные как в Азербайджане, так и в разных странах мира.

Авторы стремились не только раскрыть сущность и особенности развития городов, систем расселения, других территориальных образований, но и побудить студентов к размышлениям и действиям, направленным на поиск наилучших решений.

CONCLUSION

The formation, expansion, reconstruction of cities, towns, villages and other kind of urban units, development of new areas for human habitation, construction of new industrial and public buildings, all kind of infrastructural points at local, regional and national levels are carried out according to urban planning policy.

Regional planning as an independent field of activity was generated during the social development and globalization of economic processes, expanding the boundaries of space task-oriented transformation. The functions of regional planning, his content and goals were been changing during the time.

Regional planning methodology to a large extent depends on the state of the entire system planning and design work. At the same time this methodology is determined by the level of elaboration of certain sections of it and relations among them. It is a reason why, the scientific issues of regional planning as a design discipline must be researched together with his main goals and tasks.

The regional planning science arises at the base of developed particular and special disciplines, but the main role in the creation of the synthetic theory belongs to economic geographers. Regional planning accepted the ideas and methods of a comprehensive study of areas that has developed by geography during the long-term development and investigation courses. The economic geography is the most aimed to implementing the ideas of system approach among the all sciences involved into the regional planning development.

The increasing of urban planning importance activity in the formation of human activity defines the role of urban knowledge as a part of professional preparation and as a condition for creation of knowledge level of wide range of professionals involved into

designing, planning, management and urban development. The complex issues of theory and practice of urban planning activity is given by short form into the tutorial presented to reader's attention.

The tutorial includes key provisions that are most important for the understanding of the goals and methods of design and the formation of urban and rural settlements, settlement systems and inter-settlement areas. The presented information makes the necessary knowledge basement for urban and territorial planning. At the same time, the information given into the tutorial makes the basis for deepening the knowledge gained in the study of special disciplines.

Further improvement of urban planning theory and practice is associated with investigation and utilization of local and foreign progressive experience. Large number of urban planning schemes, models and photographs illustrated effective urban solutions developed and implemented in Azerbaijan and around the world were included into the tutorial.

The authors sought to disclose the nature and characteristics of urban development, settlement systems and other territorial entities. In addition to that the second aim of the tutorial is motivation of students to reflection and action for finding the best solutions.

ƏDƏBİYYAT

1. Animisa E.Q. Şəhərşünaslıq. Yekaterinburq, 1998.
2. Azərbaycan regionları. ARDSK. 2010. Bakı, "Səda", 2010, s. 11-14.
3. Azərbaycan Respublikası regionunun sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər).
4. Azərbaycanın əhalisi. ARDSK 2010. Bakı: "Səda", 2011, s.72.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ARDSK. Bakı, "Səda", 2010-2011, s. 316, 318.
6. Babaxanov N.A., Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial coğrafi öyrənilməsi. Bakı, "Elm", 2004.
7. B.Budaqov, Y.Qəribli. Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası. Bakı, 2007.
8. Əliyev N.Ə. XXI əsr Azərbaycan memarlığında intibah dövrü. Heydər Əliyev və Azərbaycan memarlığının inkişafı. - AzMİU, Bakı, 2003.
9. Həsənov T.G. Coğrafiyanın tədqiqat metodları (iqtisadi-coğrafiya hissəsi) Bakı Universitetin nəşriyyatı, 1990.
10. Həsənov T.G. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma. Dərslik. Bakı, Universitetin nəşriyyatı, 2012.
11. Hüseynov F.M., Vəkilova Ə.Z. Kiçik şəhərlərin planlaşdırılması və tikintisi. Metodik göstəriş. AzİMİ, Bakı, 1990, 30 s.
12. Kərimli Y.S. Bakü'də konut problemləri 3. Uluslararası Mimar Sinan
13. Kərimli Y.S. Azərbaycanda mədəni turizmin inkişaf problemləri. Davud Ağa oğlu Axundovun 95 illik yubileyinə həsr olunmuş "Qafqaz Albaniyasının Memarlıq İrsi " mövzusunda Elmi-Praktiki Konfrans. Bakı, 2013.
14. Kərimli Y.S. Rayon planlaşdırılmasının metodoloji əsasları. Ümummilli Lider H.Ə.Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Heydər Əliyev və Azərbaycanda Coğrafiya Elminin

- İnkişafı” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, Bakı, 2013.
15. Kərimli Y.S. İri şəhərlərdə ictimai-ticarət mərkəzlərinin yerləşdirilməsi. AMİU, Elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2014.
16. Kərimli Y.S., Əliyev T.G. Urbanizasiya prosesi və onu müşayiət edən ekoloji, nəqliyyat və sosial problemlər. AMİU, Elmi əsərlər, Bakı, 2012.
17. Nağıyev N.H. Azərbaycan Respublikasında mənzil tikintisinin inkişafı. Azərbaycanın inşaat komplekslərinin inkişaf problemləri. Bakı, 1998, s. 46-49.
18. Məmmədov Q.Ş., Cəfərov A.B. Kənd təsərrüfatı və aqro-sənaye kompleksi. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı 2010, s.152-153.
19. Qiyasi Cəfər. Yaxın - uzaq ellərdə. “İşıq”, Bakı, 1985-92 s.
20. Semproyumu, 12-13 Nisan, Türkiyə, 2007.
21. Абдуллаев Э.А., Гусейнов Ф.М. Развитие современных городов Азербайджана. - Архитектура, урбанизация и памятники истории. Межд. семинар. Иран, Занджан, 1996, с. 47.
22. Абдуллаев Э.Р. Постконфликтная реанимация среды обитания в градостроительстве. В журн.: Урбанизм. Баку, Эль-Альянс, 2001, № 1, с.29-38.
23. Абдуллаева Н.Д. История промышленной архитектуры Бакинского нефтяного района середины XIX-XX вв. - Автореф. канд. дисс., Баку, АЗИСИ, 1990, 20 с.
24. Авдотын Л. Н., Лежава И. М. Градостроительное проектирование: Учебн. для вузов спец. “Архитектура”. - М.: Стройиздат, 1989
25. Авдотын Л.Н., Лежава И.Г., Смоляр И.М. Градостроительное проектирование (учебник для вузов - в серии “Архитектура”). М., Стройиздат, 1989, с. 437.
26. Азербайджанский статический сборник 1990-2002 гг. Официальное издание. Госкомстат Азербайджанской

- Республики, Баку, 2003.
27. Азизов А.М. Особенности реконструкции городских промышленных районов Азербайджанской ССР. В сб. научных трудов ЦНИИП градостроительства (Под ред. Ю.П. Бочарова). М., 1980.
  28. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М., Мысль, 1983.
  29. Алекперов Э.Г. Композиционные аспекты комплексной реконструкции жилой и промышленной застройки исторических городов Азербайджана. В сб: Пути снижения материалоемкости и трудозатрат в строительстве и стройиндустрии. ГГПИ "Азгоспроект", Баку, 1987, 9-12 с.
  30. Алиев А.С. Подъем уровня Каспийского моря и затопление прибрежной зоны Азербайджанской Республики. Баку, "Элм", 2001.
  31. Аникин В.И. Архитектурное проектирование жилых районов. Минск: Вышэйшая школа, 1987.
  32. Атлас Азербайджанской ССР. Баку, Азернешр, 1980.
  33. Ахмедов Б.М. Градостроительный кадастр в Азербайджане. В журн.: Урбанизм. Баку, Эль-Альянс, 2001, № 1, с.41-44.
  34. Бархин Б.Г. Методика архитектурного проектирования. М., 1982.
  35. Беляева Е.Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект восприятия. М., Стройиздат, 1977.
  36. Берлинская декларация о будущем городов. Берлин, 2000.
  37. Бочаров Ю.П., Фильваров Г.И. Производство и пространственная организация городов. М., Стройиздат, 1987, 234 с.
  38. Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. Архитектура Советского Азербайджана. М., Стройиздат, 1973, 264 с.
  39. В планах будущего - Большой Баку. №7, 2009. [Сетевой ресурс]. УРЛ: www.бтима.аз/

- 40.Вергунов А.П., Денисов М.Ф., Ожегов С.С. Ландшафтное проектирование: учебн. для вузов спец. "Архитектура". М., Стройиздат, 1991.
- 41.Владимиров В.В. Расселение и окружающая среда. М., Стройиздат,1982.
- 42.Владимиров В.В., Саверенская Т.Ф., Смоляр И.М. Градостроительство как система научных знаний. М., УРСС, 1999.
- 43.Внешнеэкономические связи Азербайджана, январь - декабрь 2000. Госкомстат Азербайджанской Республики, Баку, 2001.
- 44.Гасанова А.А. Проблемы экологии городов Азербайджана. Баку, "Элм", 2003, 350 с.
- 45.Гасанова А.А. Сады и парки Азербайджана. Баку, "Ишыг", 1996, 304 с.
- 46.Генеральный план развития города Баку до 2005 г. - Баку: ПИ Бакгипрогор, 1984, 195 с.
- 47.Географическая картина мира: в 2 кн.- М.: Дрофа,2003.
- 48.Глазычев В.Л.Урбанистика. М.: Европа, 2008. с. 157.
- 49.Голубев. Подземная урбанистика: Градостроительные особенности развития систем подземных сооружений.- М.: Стройиздат,1979.
- 50.Гольц Г.А. Транспорт и расселение. М., Стройиздат, 1981.
- 51.Горбанев Р.В. Городской транспорт: Учебн. для вузов спец. "Архитектура". М., Стройиздат,1990.
- 52.Города России: Энциклопедия. М.,1994.
- 53.ГОСТ 17.5.3.01-78. Состав и размеры зеленых зон городов М.:Изд. Стандартов,1978.
- 54.Градостроительная доктрина Республики Беларусь: Основные положения. Минск: Минсктиппроект,2003.
- 55.Градостроительная хартия СНГ. М.,1999.
- 56.Градостроительство и территориальная планировка: понятийно-терминологический словарь. Редкол. Г.А. Потаев (отв.ред.), И.А.Иодо, А.И. Ничкасов Минск:

- Минсктиппроект, 1999.
57. Градостроительство Москвы: 90-е годы/ под ред. А.В. Кузьмина. М., Московские учебники и Картография, 2000.
  58. Градостроительство: Справочник проектировщика. М., Стройиздат, 1978.
  59. Гусейнов Э.Ф. Градостроительные принципы устойчивого развития городов Азербайджана. // Урбанизм. Баку: Мемар, 2010, № 15, с. 42.
  60. Гусейнов Ф.М. Градостроительство: на пороге XXI века. (Проблемы прогнозирования региональной системы расселения и формирования населенных мест будущего) - В журн.: Маскан. Ташкент, 1991, № 11, с.14-17.
  61. Гусейнов Ф.М. Совершенствование градостроительной деятельности в условиях рыночной экономики. В сб.: Существующие проблемы строительства и архитектуры в Азербайджанской Республике и пути их решения. Баку, АзНИИСА, 1999, с. 50-55.
  62. Гусейнов Ф.М. Формирование и развитие социалистического расселения в Азербайджане. Автореф. дисс. докт. арх. Баку, 1983, 42 с.
  63. Гусейнов Ф.М., Каграманова Ш.Ш. Реконструкция городов. Учебное пособие. Баку, Чашыюглу, 2003 - 100 с.
  64. Гусейнов Ф.М., Мамедбеков К.Г., Мусаев Г.М., Нагиев Н.Г. Социально-экономические проблемы расселения, градостроительства и жилищно-гражданского строительства в Азербайджанской ССР. Баку, Госплан, Госстрой, АН Аз-на, 1987, 194 с.
  65. Гусейнов Э. Стратегия и тактика планирования устойчивого развития и Баку: 2011, с.123
  66. Гусейнов Э.Ф. Использование зарубежного опыта при реконструкции исторических городов Азербайджана. - Журн.: Урбанизм, № 1 (2), ОУА, Баку: Эль-Альянс, 2002, с. 88-92.
  67. Гутнов А.Э. Эволюция градостроительства. М., 1984,

256 с.

68. Дадашев А. Д., Султанов К. Д. Роль городов - районных центров в системе межселенного обслуживания Азербайджана. - Техн. инф. Серия: Строит-во и стройиндуст. АзНИИНТИ Госплана Азерб-на. Баку, 1989.
69. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по населенным пунктам. Найроби, 1997.
70. Декларация Конференции Организаций Объединенных Наций по населенным пунктам. Стамбул, 1996.
71. Демографический энциклопедический словарь. М., Сов. Энциклопедия, 1985.
72. Джафаров Х.А. Формирование групповой системы расселения на территории Нахичеванской Автономной Республики. - Журн.: Урбанизм, № 5. ОУА, Баку, Эль-Альянс, 2003, с. 32-35.
73. З.Н. Яргина, Я.В. Косицкий, В.В. Владимиров и др. Основы градостроительства: Учебн. для вузов спец. "Архитектура" М. Стройиздат, 1986.
74. Зеленые легкие Европы. Варшава: Институт по экоразвитию, 1993.
75. И.А. Иодо, Г.А. Потаев. Градостроительство и территориальная планировка. Ростов-на-Дону, "Феникс", 2008, с. 285.
76. Иодо И. А., Потаев Г.А. Основы градостроительства и территориальной планировки: Учебн. для вузов. Мн., Универсал Пресс, 2003.
77. Касумов А.Т., Гусейнов Ф.М., Садыхов А.С., Нагиев Н.Г. и др. Региональная схема расселения на территории Азербайджана. - Научный отчет по теме: 0.58.03.02.01. Н2п, Баку, БО ТбилЗНИИЭП, 1982, 110 с.
78. Коган Л. Б. Города и городская политика: Российские уроки. М., 2003.
79. Комплексная районная планировка.. М.: Стройиздат, 1980, 245 с.
80. Кудряцев О.К. Расселение и планировочная структура крупных городов-агломераций. М.: Стройиздат, 1985.

81. Лаппо Г.М. География городов. М.: ВЛАДОС, 1997.
82. Лейзерович Е.Е. Экономические микрорайоны (сетка и типология) М., 2004.
83. Лола А.М. Основы градovedения и теории города.- М.: Ком Книга, 2005.
84. Макконелл К.Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Таллин: Реферто, 1995.-т.1,2.
85. Максаковский В.П. Географическая картины мира.- М.: Дрофа, 2003. Кн.1,2.
86. Мамедов З.А. Развитие малых и средних городов в процессе специализации промышленности с учетом природно-географических вопросов развития систем расселения. Известия высших учебных заведений, Новосибирск, 1985, № 8, с. 54-58.
87. Мамедов К.В. Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, ротaпринт. НИИЭ при Госплане Азерб-на, 1980. с. 31-36.
88. Марков Е.М., Бутузова В.П, Таратынов В.А.. Малые города в системах расселения. М., Стройиздат, 1980, 196 с.
89. Марцинкевич Г. А. Использование природных ресурсов и охрана природы. Минск: Университетское, 1985.
90. Маслов Н.В. Градостроительная экология. М.: Высш. шк., 2003.
91. Материалы Южно-Кавказской Региональной конференции по земельной реформе. Тбилиси, 24-26 февраля, 2003.
92. Меллума А.Ж., Рунгуле Р.Х., Эмсис И. В. Отдых на природе как природоохранная проблема. Рига: Зинатне, 1982.
93. Мировых новостей. 13 февраля 2013 г. [Сетевой ресурс]. УРЛ: www.хроника.аз.
94. Молла-заде Ф. “Заповедные зоны” - как система обслуживания природного ландшафта Азербайджана. В сб.:

Проблемы исследования искусства и архитектуры. ИАИ НАН. Баку, 1999, с. 37-42.

95. Москва. Генплан. Архитектура, строительство и дизайн, №4 (14), 1999.
96. Мурадханова Т.Г. Концепция линейных систем расселения (польские исследования). - Журн.: Урбанизм, № 1, Баку. Эль-Альянс, 2001.
97. Нагиев Н.Г. Современное градостроительство Азербайджанской Республики. Баку, 2011.
98. Народное хозяйство Азербайджана в 1985 г. Баку, ЦСУ Аз-на. 1986.
99. Национальная доктрина градостроительство России. Концепция градостроительной политики России на начало XXI века. М.: Эдиториал УРСС, 2001.
100. Недвижимость в Швеции (законодательство и сравнительный анализ): Практич. пособие. Минск: Оргстрой, 2001.
101. Николаевская И.А. Благоустройство территорий: Учебн. пособие. М.: Академия, 2002.
102. Оруджев С.И. Структурные характеристики мусульманского города. В сб.: Архитектура и искусство стран Ближнего и Среднего Востока. Мат-лы научной конференции, Баку, 1989, с. 148-150.
103. Персик Е.Н. Районная планировка (Территориальное планирование). Учебное пособие. М. Гардарики. 2006.
104. Персик Е. Н. География городов (геоурбанистика). М., Высшаяшкола, 1991.с.256.
105. Персик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации. - М.; Международные отношения, 1999.
106. План регионального развития Большого Баку [Сетевой ресурс]. УРЛ: www.архком.эов.аз
107. Потаев Г.А. Рекреационные ландшафты: охрана и формирование. Минск, 1996.
108. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-спра-

- вочник. Мысль, 1990.
- 109.Рекомендации по совершенствованию территориальной организации Белорусской ССР. Минск, 1987.
- 110.Рышард Доманьский Экономическая география: динамический аспект. М.:Новый хронограф, 2010.
- 111.Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. М., Стройиздат, 1984.
- 112.Салахов С.В. Приоритеты и концептуальные основы госрегулирования в аграрном секторе, Баку, 2002.
- 113.Сардаров А.С. Архитектура автомобильных дорог. М., Транспорт, 1993.
- 114.Смоляр И.М. Принципыградостроительного проектирования. М., 1995.
- 115.Сычева А.В. Ландшафтная архитектура: Учебн. пособие спец. Минск: Парадокс, 2002.
- 116.Талыбов А.М. Градостроительные проблемы развития сети населенных мест Азербайджана. Автореф. дисс. докт. арх. Баку, 1993.
- 117.Талыбов А.М. Рассредоточение промышленных комплексов как способ развития малых населенных мест. В сб.: Проблемы архитектуры и градостроительства. Баку, - с. 79.
- 118.Теюбов Т.Т. Пространственное развитие парно развивающихся городов в условиях формирования местных систем расселения. В сб.: Проблемы архитектуры и градостроительства. Баку, с. 80.
- 119.Устойчивое развитие: холистический взгляд. Минск, 2000.
- 120.Устойчивое человеческое развитие. От концепции к действию: Руководство для практики. Нью-Йорк: ПРООН, 1994.
- 121.Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX вв. Стройиздат, Ленингр. Отд., 1986, 456 с.
- 122.Форстер Дж. Динамика развития города. - М. Строй-

- издат, 1974, 120 с.
123. Фюрст Д., Гюльденберг Э., Мюллер Б. Опыт территориального планирования Германии. Эссен: ПЛАНКО, 1994.
124. Халилов Г.А. Национальная продовольственная безопасность, рыночные трансформации и факторы глобализации. Баку, 2001.
125. Хауке М.О. Пригородная зона большого города. М., 1960.
126. Чистякова С.Б. Охрана окружающей среды.: Учебн. для вузов спец. "Архитектура" М., Стройиздат, 1988.
127. Ш.Ш.Кахраманова. Региональный план развития Большого Баку - новый этап в развитии градостроительства Баку, 2014, [Сетевой ресурс].
128. Шепелев Н.П., Шумилов М.С. Реконструкция городской среды. М.: Высшая школа., 2000.
129. Юсуфова Н.О. Градостроительные предпосылки реконструкции малых и средних городов в системах расселения Азербайджана. Материалы Международной научной конференции. ААСУ, Баку, 2001, с. 32-34.
130. Юсуфова Н.О. Определение приемов реконструкции малых и средних городов Азербайджана. Известия по архитектуре и искусству. ИАИ АН Аз-на. Баку, 1998, - с.102-108.
131. Яницкий О.Н. Экологическая перспектива города. М., 1987.
132. Яргина З.Н. Эстетика города. М., Стройиздат, 1991.
133. Яргина. З.Н. Некоторые социальные аспекты перспективного расселения. М., Стройиздат, 1975.
134. Guidelines for Regional Planning. General Principles for Spatial Development in the Federal Republic of Germany. - Berlin, 2000.
135. Law and Practice of Urban Development in the Federal Republic of Germany. Berlin, 1993.

- 136.Strategy Report. Metropolitan Region Berlin-Brandenburg. Potsdam, 1999.
- 137.World Report on the Urban Future 21. Berlin, 2000.
- 138.Campbell S. Green Cities, Grouping Cities, Just Cities? Urban Planning and the Contradiction of Sustainable Development. - Journal of the American Planning Association, № 2, 3 (summer), 1996, p. 296 - 312.
- 139.Dyck R.G. Integrating Planning and Sustainability Theory for Local Benefit. Local Environment, 3, 1, 1998, p. 27-41.
- 140.Hwang S.W. The Implications of the Nonlinear Paradigm for Integrated Environmental Design Planning. Journal of Planning Literature. II, 2 (Nov), 1996, p. 167-180.
- 141.Legacies for the Future. Contemporary Architecture in Islamic Societies. London. 1998, 175 p.
- 142.Levine R.S., Yanarella E.J., Dumreicher H. City and Region Co-Evolution Towards Sustainable Development. Graz, Austria, 1998.
- 143.<http://storage.globalcitizen.net/>
- 144.<http://www.arkom.gov.az/Xeberler/878/>
- 145.www.behruzmelikov.com. Urbanizasiya və onun yaratdığı problemlər.
- 146.<http://jurnal.meclis.gov.az/news>. “Milli Məclis” jurnalı Novruz Eldarlı: “BBRİP layihəsinin əsas vəzifəsi Abşeron yarımadasının funksional zonalaşdırma planının tərtib edilməsidir”.
- 147.<http://modern.az/articles/>
- 148.<http://qazeta.com/2012/06/24/>
- 149.<http://wap.big.az/>
- 150.<http://bakspk.com>
- 151.<http://demoscope.ru/weekly/2010/042>
- 152.<http://www.azerbaijans.com/Azərbaycan: Fiziki coğrafi rayonlaşdırma>.
- 153.<http://minfakt.wordpress.com/2012/11/07/azərbaycanda-torpaqsunasliq-elminin-inkisaf-tarixi/>

154. Azərbaycan ərazisində yağıntılar və İqlim tipləri. Coqrafiya.info. <http://www.coqrafiya.info/2014/03>
155. <http://www.coqrafiya.info/2014/09/azrbaycan-respublikasi-nin-faydali.html>
156. Bakı və Abşeronun ekoloji vəziyyəti yaxşılaşır - Gündəm - Xəbərlər - Azadİnform İnformasiya Agentliyi. <http://www.azadinform.az/news/>
157. [http://bakupost.az/Bakupost - Ekonomika. iqtisadiyyat/ 2014](http://bakupost.az/Bakupost-Ekonomika-iqtisadiyyat/2014)
Qanunvericilik və normativ sənədlər:
158. "Memarlıq fəaliyyəti haqqında" AR Qanunu. (05.1998).
159. "Özəlləşmiş dövlət obyektləri və müəssisələri olan torpaq sahələrinin satılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 dekabr 1997-ci il tarixli əmri. (№ 659).
160. "Şəhərsalmanın əsasları haqqında" AR Qanunu. (05.1998).
161. "Tarixi və mədəni abidələrin qorunması haqqında" AR Qanunu. (10.04.1998).
162. "Torpaq bazarı haqqında" AR Qanunu. 1999.
163. "Torpaq reforması haqqında" AR Qanunu. 1999.
164. 2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
165. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (12/27.11.1995).
166. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Kodeksi. 1999.
167. Dövlət Komitəsinin AR-da tikinti və memarlıq haqqında Normativ Aktları. Bakı, 1998-2003.
168. Şəhərsalma sənədlərinin tərkibi, tərtibatı, razılaşdırılması, dövlət ekspertizası aparılması və təsdiq olunması qaydaları. Bakı şəhəri, 4 sentyabr 2000-ci il. № 158.
169. Şəhərsalmanın əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 11 iyun 1999-cu il, № 684-IQ.
170. СНиП 2.07.01-89. Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений. М., 2000.

Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması

171.СНиП 2.07.01-90. Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений. М., Госстрой, 1990.

Tapdıq Güləhməd oğlu HƏSƏNOV
Yegənə Sultan qızı KƏRİMLİ

RAYON VƏ ŞƏHƏRLƏRİN PLANLAŞDIRILMASI
Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

Nəşriyyatın müdiri: Əhməd Ziyəddinoğlu
Kompyuter tərtibatı: Hacı İsmayılov
Korrektor: Məryəm Qədimova

Yığılmağa verilib: 01.10.2014
Çapa imzalanmış: 15.12.2014
Kağız formatı: 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqi: 20,5
Tirajı: 300 ədəd

Kitab "Kooperasiya" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcef Nərimanov küçəsi. 8^b (93)